

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

ગુજરાત ઉચ્ચ ન્યાયાલય, અમદાવાદ સમક્ષ

આર/સેકન્ડ અપીલ નં. ૨૨૭/૨૦૧૮

સાથે

સિવિલ એપ્લીકેશન નં. ૨/૨૦૧૮

મંજૂરી અને હસ્તાક્ષર માટે:

માનનીય ન્યાયમૂર્તિ જે.બી. પારડીવાલા

=====

૧	સ્થાનિક અખબારોના પ્રતિનિધિઓને ચુકાદો જોવા માટે પરવાનગી આપવામાં આવી શકે કે નહીં?	હા
૨	રિપોર્ટરને સંદર્ભિત કરવું કે નહીં ?	હા

૩	શું માનનીય ન્યાયમૂર્તિ ચુકાદાની આખરી નકલ જોવા ઇચ્છે છે ?	ના
૪	શું આ કેસમાં ભારતના સંવિધાનના અર્થઘટન સંબંધે અથવા તેના હેઠળ કરવામાં આવેલા કોઈ આદેશ સંબંધે કાયદાનો કોઈ મહત્વનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે?	ના
	અધિનસ્ત ન્યાયતંત્રમાં આ ચુકાદો પરિપત્રિત કરવો	

=====

ભરતભાઈ નાનાભાઈ હરિજન

વિરુદ્ધ

મંગળસિંહ શ્યામસિંહ ગિલ

=====

હાજરી:

શ્રી. જય એમ ઠક્કર(૬૬૭૭) અપીલકર્તા(ઓ) નં. ૧,૨ માટે,

વિરાજ પી ઠક્કર(૯૩૩૩) અપીલકર્તા(ઓ) નં. ૧,૨ માટે,

શ્રી યતિન સોની(૮૬૮) પ્રતિવાદી(ઓ) નં. ૧ માટે

=====

સમક્ષ: માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી જે.બી. પારડીવાલા

તારીખ : ૦૮/૦૮/૨૦૧૮

મૌખિક ચુકાદો

૧. નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૦૮ ની કલમ ૧૦૦ હેઠળની આ સેકન્ડ અપીલ (સંક્ષેપમાં, 'સંહિતા') મૂળ પ્રતિવાદીઓની તરફથી કરવામાં આવી છે અને તે ૧૨મા વધારાના જિલ્લાની ન્યાયાધીશ, વડોદરા દ્વારા નિયમિત અપીલ નં. ૮૭ ઓફ ૨૦૧૬ માં, જે ૧૨મા એડિશનલ સિનિયર સિવિલ જજ, વડોદરા દ્વારા સ્પેશયલ સમરી સ્યુટ નં. ૪૦ ઓફ ૨૦૦૭ (જેનું રેગ્યુલર મની સ્યુટ નં. ૭૬૧ ઓફ ૨૦૧૬ માં રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું હતું) માં તા. ૨૮મી ઓક્ટોબર ૨૦૧૬ના આપેલા ચુકાદા અને હુકમનામાથી ઉદ્ભવેલી હતી, તેમાં તા. ૨૮મી જુલાઈ ૨૦૧૭ના આપવામાં આવેલા ચુકાદા અને આદેશ વિરુદ્ધ નિર્દેશિત છે.

૨. રેકૉર્ડ પર ઉપલબ્ધ સામગ્રી પરથી એવું જણાય છે કે અહીંના પ્રતિવાદી – મૂળ વાદીએ રૂપિયા ૨,૭૫,૦૦૦=૦૦ ની રકમની વસૂલાત માટે વડોદરાના વિદ્વાન અતિરિક્ત સિવિલ જજની અદાલતમાં વિશેષ સંક્ષિપ્ત દાવો નં. ૪૦ સન ૨૦૦૭ દાખલ કર્યો હતો. વડોદરાના ૧૨મા અતિરિક્ત વરિષ્ઠ નાગરિક ન્યાયાધીશ દ્વારા તા. ૨૬મી ઓક્ટોબર ૨૦૧૬ના રોજ કરવામાં આવેલા આદેશને ધ્યાનમાં લેતાં, તે જ નિયમિત નાણાંકીય દાવો નં. ૭૬૧ સન ૨૦૧૬માં રૂપાંતરિત કરવામાં આવ્યો હતો. અહીંના અપીલકર્તાઓ – મૂળ પ્રતિવાદીઓ નીચલી અદાલત સમક્ષ હાજર રહ્યા હતા અને આંક ૧૫ મારફતે પોતાનું લેખિત નિવેદન રજૂ કરીને દાવાનો વિરોધ કર્યો હતો. નીચલી અદાલતે નીચે મુજબના મુદ્દાઓ ઘડ્યા હતા :

“[૧] શું વાદી સાબિત કરે છે કે તેણે તા. ૫.૧.૨૦૦૫ ના રોજ રૂ.૧,૦૦,૦૦૦=૦૦ રોકડમાં તથા તા. ૧૦.૧.૨૦૦૫ ના રોજ રૂ.૧,૦૦,૦૦૦=૦૦ રોકડમાં પ્રતિવાદી નં.૧ અને ૨ ને આપ્યા હતા અને તેના બદલામાં પ્રતિવાદીઓએ વાદીના પક્ષે બે વચનપત્રો આપ્યા હતા ?

[૨] શું પ્રતિવાદીઓ સાબિત કરે છે કે તેમના હસ્તાક્ષરો અને અંગૂઠાની છાપો ખાલી ફોર્મો અને ખાલી વચનપત્રો પર મેળવવામાં આવી હતી ?

[૩] શું વાદીની વાદપત્રિકા મર્યાદા દ્વારા અવરોધિત છે ?

[૪] શું વાદી દાવાપત્રમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવેલ રાહતો મેળવવા હકદાર છે ?

[૫] કયો આદેશ અને હુકમનામું ?”

૩. નીચલી અદાલતે ઘડેલા મુદ્દાઓનો નીચે મુજબ ઉત્તર આપવામાં આવ્યો :

”[૧] હકારાત્મકમાં.

[૨] નકારાત્મક.

[૩] નકારાત્મકમાં.

[૪] પક્ષ હકારમાં.

[૫] અંતિમ આદેશ મુજબ.”

૪. પક્ષકારો વચ્ચેના વિવાદના અંતિમ નિરાકરણ સમયે તથા મૌખિક તેમજ દસ્તાવેજી પુરાવાની મૂળવણીના આધારે, નીચલી અદાલતે દાવો આંશિક રીતે મંજૂર કર્યો અને દાવાની રજૂઆતની તારીખથી ૯% વ્યાજના દરે પ્રતિવાદીઓ પાસેથી રૂપિયા ૨ લાખની વસૂલાત માટે હુકમનામું પારિત કર્યું.

૫. અહીંના અપીલકર્તાઓ – મૂળ પ્રતિવાદીઓ, નીચલી અદાલતે પસાર કરેલા ચુકાદા અને હુકમનામાથી અસંતોષ અનુભવી, વડોદરાની જિલ્લા અદાલતમાં નિયમિત અપીલ ક્રમાંક ૮૭/૨૦૧૬ દાખલ કરી.

૬. નીચલી અપીલી અદાલતે સમગ્ર મૌખિક તેમજ દસ્તાવેજી પુરાવાની પુનઃમૂલવણી કર્યા બાદ, નીચલી અદાલતે આપેલ ચુકાદા અને હુકમનામાને યથાવત્ રાખવો યોગ્ય માન્યો અને તે અનુસાર અપીલ ફગાવી દીધી.

૭. અપીલ ફગાવી દેતા નીચલી અપીલી અદાલતે આપેલા ચુકાદા અને આદેશથી અસંતોષ અનુભવી, અપીલકર્તાઓ – મૂળ પ્રતિવાદીઓ સંહિતાની કલમ ૧૦૦ હેઠળ આ સેકન્ડ અપીલ સાથે આ અદાલત સમક્ષ હાજર છે.

૮. સેકન્ડ અપીલના મેમોરેન્ડમમાં કાયદાના મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો તરીકે નીચે મુજબના પ્રશ્નો ઘડવામાં આવ્યા છે :

અ. શું વડી અદાલતના ૧૨મા વધારાના પરિષ્ઠ નાગરિક ન્યાયાધીશ, વડોદરા પાસે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો (ગુજરાત સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૫ ના કારણે આ દાવો સાંભળવા અને તેનો નિર્ણય કરવા અધિકારક્ષેત્ર ન હતું, જે એવું જોગવ્યું કરે છે કે નાગરિક સ્વરૂપના તમામ દાવાઓ અને અરજીઓ, જેમાં વિષયવસ્તુનું મૂલ્ય રૂપિયા ૨ લાખથી વધુ પરંતુ રૂપિયા ૧૦ લાખથી વધુ ન હોય અને જે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો (ગુજરાત સુધારો) અધિનિયમ,

૨૦૧૫ અમલમાં આવવાના તુરંત પહેલાં જિલ્લા અદાલતમાં બાકી હોય, તેવા તમામ દાવાઓ અને અરજીઓ, એવા પ્રારંભ પછી, કાયદેસર રીતે બદલીને સ્મોલ કોઝ અદાલતના ન્યાયાધીશને મોકલાયેલ ગણાશે અને તેમની સામાન્ય અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદામાં તેવા ન્યાયાધીશ દ્વારા તેનો નિકાલ કરી શકાશે, અને હાલના નાગરિક દાવાની વિષયવસ્તુનું મૂલ્ય ઉક્ત સુધારા અધિનિયમના પ્રારંભ સમયે રૂપિયા ૨,૭૫,૦૦૦/- છે તેથી ?

બિ. શું નીચલી બંને અદાલતોએ આ બાબતનો વિચાર ન કરીને ભૂલ કરી છે કે પ્રતિવાદી-મૂળ વાદીએ એવો કોઈ દસ્તાવેજ પુરાવો રજૂ કર્યો નથી, જે દર્શાવે કે કથિત તારીખે રૂપિયા ૧ લાખ અને રૂપિયા ૧ લાખ તેની પાસે હાથે ઉપલબ્ધ હતા, કારણ કે નીચેના આંક ૨૭ માં ઉલ્લેખિત પેન્શનની રકમ ૧૭.૦૩.૨૦૧૩ ના રોજ પ્રાપ્ત થઈ હતી, જ્યારે કથિત વચનપત્રની તારીખ ૦૫.૦૧.૨૦૦૫ અને ૧૦.૦૧.૨૦૦૫ છે ?

ક. શું નીચેની બંને અદાલતોએ એ બાબત ધ્યાનમાં ન લઈને ભૂલ કરી હતી કે અપીલકર્તાઓએ વચનપત્રમાં નામ, તારીખ, રકમ વગેરે ભર્યા નથી, જે દર્શાવે છે કે બંને અપીલકર્તાઓ સંપૂર્ણપણે ખાલી હતા ?

ડી. શું નીચલી બંને અદાલતોએ આ રીતે જણાવતાં કે પ્રતિવાદીઓ એ દાવો કર્યો પ્રોમિસરી નોટ બનાવટી છે તે સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ ગયા, તેના આધારે કેસ સાબિત કરવાનો ભાર પ્રતિવાદીઓના ખભા પર મૂકવામાં ભૂલ કરી હતી કે નહીં ?” અપીલકર્તાઓ – મૂળ પ્રતિવાદીઓ તરફથી રજૂઆતો :

૯. અપીલકર્તાઓ તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી જય ઠક્કરે જોરશોરથી રજૂઆત કરી કે નીચલી અદાલતે પસાર કરેલો અને નીચલી અપીલી અદાલતે યથાવત્ રાખેલો નાણાંકીય હુકમનામું રદબાતલ છે. વિદ્વાન વકીલની રજૂઆત એવી છે કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો (ગુજરાત સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૫ (ટૂંકમાં, 'સુધારા અધિનિયમ, ૨૦૧૫') ને ધ્યાનમાં લેતાં, વડોદરાના ૧૨મા અતિરિક્ત વરિષ્ઠ નાગરિક ન્યાયાધીશને દાવો સાંભળવા અને તેનો નિર્ણય કરવા અધિકારક્ષેત્ર ન હતું, કારણ કે તે મુજબ નાગરિક સ્વરૂપના તમામ દાવાઓ અને અરજીઓ, જેમાં વિષયવસ્તુની રકમ અથવા કિંમત બે લાખ રૂપિયા કરતાં વધુ હોય પરંતુ દસ લાખ રૂપિયા કરતાં વધુ ન હોય અને જે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો (ગુજરાત સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૫ ના અમલમાં આવતાં તત્કાલ પહેલાં જિલ્લાની અદાલતોમાં બાકી હોય, તેવા તમામ દાવાઓ અને અરજીઓ, આવા અમલ પછી, તેમની સાધારણ અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદામાં આવતી સ્મોલ કોર્ટ અદાલતના ન્યાયાધીશને હસ્તાંતરિત થયેલ ગણાશે અને તેઓ દ્વારા તેનો નિકાલ કરવામાં આવશે.

૧૦. એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલત્સ અધિનિયમ, ૧૮૮૭ ની કલમ ૧૬ (સંક્ષેપમાં, 'અધિનિયમ, ૧૮૮૭') ને ધ્યાનમાં લેતા, સ્મોલ કોર્ટ અદાલત અથવા અધિનિયમ, ૧૮૮૭ હેઠળ સશક્ત કરાયેલ અદાલતને જ આવા દાવાઓ સ્વીકારવા અને તેમનો વિચારણા કરવા માટે વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર છે. કલમ ૧૬ અન્ય અદાલતોને આવા દાવાઓ સ્વીકારવા અંગેના અધિકારક્ષેત્રથી પ્રતિબંધિત કરે છે.

૧૧. દલીલ આ આધાર પર આગળ ધપે છે કે મૂળ વાદી દ્વારા દાખલ કરાયેલ નાણાંકીય દાવાનો નિર્ણય કરવા માટે લઘુદાવા અદાલતને વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર હતું, તેથી નિયમિત નાગરિક અદાલત તે દાવાનો નિર્ણય કરી શકતી નહોતી અને વાદીના પક્ષે હુકમનામું પસાર કરી શકતી નહોતી. વિદ્વાન

વકીલના જણાવ્યા મુજબ, એવો હુકમનામો રદબાતલ ગણાવી શકાય, કારણ કે તે દાવાની સુનાવણી કરવા બાબતે નિયમિત નાગરિક અદાલત પાસે મૂળભૂત અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ હતો.

૧૨. અપીલકર્તાઓ તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલે રજૂઆત કરી કે, અધિનિયમ, ૧૮૮૭, એક વિશેષ અધિનિયમ છે, જે નાના દાવાઓના નિરાકરણ માટે ઝડપી અને ઓછા ખર્ચાળ ઉપાય પ્રદાન કરે છે; આવી બાબતોની સુનાવણી કરવા માટે અદાલતોની સ્થાપના અને તેમને વિશેષ અધિકારક્ષેત્ર સોંપવાની જોગવાઈ કરે છે; તેમની માટે સંક્ષિપ્ત પ્રક્રિયા નિર્ધારિત કરે છે; અને જે સામાન્ય અદાલતને અન્યથા આવી બાબતોની સુનાવણી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર હતો, તેનો અધિકારક્ષેત્ર દૂર કરે છે, જો સુધી અધિનિયમ અથવા તે સમય માટે અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ અધિનિયમમાં અન્યથા જોગવાઈ ન કરવામાં આવી હોય.

૧૩. વિદ્વાન વકીલે વધુમાં રજૂઆત કરી કે લઘુદાવા અદાલત સ્વરૂપે એવી અદાલત અધિનિયમની કલમ ૫ હેઠળ સ્થાપિત કરવામાં આવે છે અને તેની પ્રાદેશિક સીમાઓ રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે. જ્યાં લઘુદાવા અદાલત સ્વરૂપે એવી અદાલત સ્થાપિત કરવામાં આવી ન હોય ત્યાં પણ, તે સમયે અમલમાં રહેલા કોઈ કાયદાના બળે, સામાન્ય અદાલતને લઘુદાવા અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર સોંપવામાં આવી શકે છે અને તેવા કેસમાં, અધિનિયમની કલમ ૩૨માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતાં, અનુવર્તી અદાલત વ્યવહારિક રીતે લઘુદાવા અદાલત જ ગણાય છે. ત્યારબાદ અધિનિયમની કલમ ૩૩ એવી ઘોષણા કરે છે કે અનુવર્તી સ્થિતિમાં, આવી અદાલત અધિનિયમ તથા નાગરિક કાર્યવાહી સંહિતાના હેતુઓ માટે બે ભિન્ન અદાલતોનો સમૂહ માનવામાં આવશે, અર્થાત્, (૧) તે અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ સંબંધે લઘુદાવા અદાલત; અને (૨) નાગરિક સ્વભાવના એવા દાવાઓમાં, જે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા સંજ્ઞાનમાં લઈ

શકાય તેવા ન હોય, તેમાં તેના અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ સંબંધે નિયમિત નાગરિક અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી સામાન્ય અદાલત.

૧૪. વધુમાં એ પણ રજૂ કરવામાં આવે છે કે જ્યાં કોઈ વિધાનાત્મક જોગવાઈ દ્વારા નિર્દિષ્ટ વિષયવસ્તુ સંબંધે અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને બાકાત રાખવામાં આવે છે, ત્યાં અદાલત એવી બાબતની સુનાવણી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર ગુમાવે છે. નિર્દિષ્ટ વિષયવસ્તુ સંબંધે અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર દૂર કરતી વિધાનાત્મક જોગવાઈ સ્વભાવતઃ અનિવાર્ય હોય છે અને તેને માત્ર માર્ગદર્શક ગણાવી શકાય નહીં. આવી જોગવાઈમાં આવેલો 'શેલ' શબ્દ 'મે' તરીકે વાંચી શકાય નહીં અને તેને તેનો સામાન્ય અર્થ, એટલે કે ફરજિયાત, જ આપવો પડે. નિઃસંદેહ, જો આવી જોગવાઈને વિધાનમંડળ દ્વારા કોઈ અપવાદોના આધીન જાહેર કરવામાં આવી હોય, તો તે અપવાદો પણ અમલમાં આવશે અને મુખ્ય જોગવાઈને નિયંત્રિત કરશે.

૧૫. અપીલકર્તાઓ તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી ઠક્કરે રજૂઆત કરી કે, અન્યથા પણ, નીચેની બંને અદાલતોએ એ ધારણામાં ભૂલ કરી છે કે વાદીને પ્રતિવાદીઓ પાસેથી દાવાની રકમ વસૂલ કરવાનો હક છે. એવી રજૂઆત કરવામાં આવી કે પ્રતિવાદીઓએ વાદી પાસેથી દાવાની રકમ ઉધાર લીધી હતી, તેવો નિષ્કર્ષ પર પહોંચવા માટે નામમાત્ર પણ પુરાવો ઉપલબ્ધ નથી.

૧૬. ઉપર ઉલ્લેખિત પરિસ્થિતિઓમાં, અપીલકર્તાઓ તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલ પ્રાર્થના કરે છે કે આ સેકન્ડ અપીલમાં સાર જણાતો હોવાથી, તે મંજૂર કરવામાં આવે અને ચુકાદો તથા હુકમનામું રદ કરવામાં આવે.

હુકમનામું ધારક (મૂળ વાદી) તરફથી કરવામાં આવેલી રજૂઆતો :

૧૭. બીજી તરફ, મૂળ વાદી તરફથી કેવિયટ પર હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી ચતિન સોનીએ આ સેકન્ડ અપીલનો જોરદાર વિરોધ કર્યો છે.

૧૮. શ્રી સોનીએ રજૂઆત કરી કે અધિનિયમ, ૧૮૮૭ ની કલમ ૧૬ ના ઉલ્લંઘનને કારણે દેવાની હુકમનામું રદબાતલ નથી. તેમણે રજૂ કર્યું કે અધિનિયમ, ૧૮૮૭ ની કલમ ૧૬ ના ઉલ્લંઘનમાં પસાર કરવામાં આવ્યું હોવાનો આક્ષેપ થયેલ એવું હુકમનામું, મૂળ અધિકારક્ષેત્રમાં સામાન્ય દીવાની અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત દ્વારા લઘુદાવા વાદના નિરાકરણને કારણે રદબાતલ બની જતું નથી. શ્રી સોનીએ વધુમાં રજૂ કર્યું કે આ બાબત સ્વભાવજ અધિકારક્ષેત્રના અભાવનો કેસ છે એવું કહી શકાય નહીં. શ્રી સોનીના જણાવ્યા મુજબ, સેકન્ડ અપીલના સ્મરણપત્રમાં મહત્વના કાનૂની પ્રશ્નો તરીકે જે અન્ય પ્રશ્નો ઘડવામાં આવ્યા છે, તે બધા હકીકતના પ્રશ્નો છે. દાવાની રકમ ચૂકવવાની પ્રતિવાદીઓની જવાબદારી બાબતે નીચલી બંને અદાલતોએ સમવર્તી નિષ્કર્ષો નોંધ્યા છે. શ્રી સોનીએ રજૂ કર્યું કે હકીકત અંગેના આ સમવર્તી નિષ્કર્ષોને ધ્યાને લેતા નીચલી બંને અદાલતોના બંને ચુકાદાઓમાં હસ્તક્ષેપ કરવો જોઈએ નહીં.

૧૯. શ્રી સોનીએ, પોતાની રજૂઆતોના સમર્થનમાં, નીચેના ચુકાદાઓ પર આધાર મૂક્યો છે :

(૧) દીપા જિતેન્દ્ર જોશી પત્ની અપુર્વ વશિષ્ઠ ઠાકર વિ. અપુર્વ વશિષ્ઠ ઠાકર, (૨૦૧૬)૨ જી.એલ.આર. ૧૩૬૨;

(૨) હાશમ અબ્બાસ સૈયદ વિ. ઉસ્માન અબ્બાસ સૈયદ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૭ એસ.સી. ૧૦૭૭;

(૩) માલતી સરદાર વિ. નેશનલ ઇન્શ્યોરન્સ કંપની લિમિટેડ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૧૬ એસ.સી. ૨૪૭;

(૪) ઓઈલ એન્ડ નેચરલ ગેસ કમિશન વિ. ઉત્પલ કુમાર બસુ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૪ એસ.સી.ડબલ્યુ. ૩૨૮૭;

(૫) માંટૂ સરકાર વિ. ઓરિયેન્ટલ ઇન્શ્યોરન્સ કંપની લિમિટેડ અને અન્ય એક, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૯ એસ.સી.ડબલ્યુ. ૧૩૬;

(૬) કૂપિલન ઉનીનની પુત્રી પાહુમ્મા અને અન્ય વિ. કૂપિલન ઉનીનના પુત્ર કુન્તલન કુટ્ટી અને અન્ય, એ.આઈ.આર.

૧૯૮૧ એસસી ૧૬૮૩;

(૭) આર.એસ.ડી.વી. ફાઇનાન્સ કંપની પ્રા. લિ. વિ. શ્રી વલ્લભ ગ્લાસ વર્ક્સ લિમિટેડ, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ એસ.સી.ડબલ્યુ. ૨૨૬૬.

૨૦. પક્ષકારોની તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલશ્રીઓને સાંભળ્યા બાદ અને નોંધપર રહેલી સામગ્રીનો વિચાર કર્યા બાદ, મારી વિચારણા માટે માત્ર એક જ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે, શું નીચલી અદાલતોએ પડકારાયેલ ચુકાદાઓ અને આદેશો પસાર કરતાં કોઈ ભૂલ કરી છે કે કેમ.

વિશ્લેષણ :

૨૧. મારા મતે, માત્ર પ્રશ્ન ક્રમાંક ૧ ને જ મહત્વનો કાનૂની પ્રશ્ન કહી શકાય. મારા દષ્ટિએ બાકીના ત્રણ પ્રશ્નો તથ્યના પ્રશ્નો છે અને તે બાબતે નીચેની બંને અદાલતોના સમવર્તી નિષ્કર્ષો આવેલાં છે.

૨૨. હું મુદ્દા ક્રમાંક ૧ પર, એટલે કે, સ્મોલ કોઝ પ્રકારના દાવાની સુનાવણી કરવા અંગે દીવાની અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત પ્રશ્ન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનો પ્રસ્તાવ રાખું છું.

૨૩. હું મારા પોતાના ધ્યાનને નીચેના પ્રશ્નો પર કેન્દ્રિત કરવાનું પ્રસ્તાવિત કરું છું :

(૧) જ્યાં લઘુદાવા સ્વરૂપનો દાવો દાખલ કરવામાં આવે અને અધિનિયમ, ૧૮૮૭ ની કલમ ૧૬ ની જોગવાઈઓના ઉલ્લંઘનમાં નિયમિત દાવા તરીકે ચલાવીને તેનો વિચાર કરવામાં આવે, ત્યારે આવી પરિસ્થિતિમાં તેમાં આપવામાં આવેલો એવો ચુકાદો અધિકારક્ષેત્ર વિના આપવામાં આવેલો ગણાવી શકાય અને તેથી રદબાતલ ગણાય કે કેમ?

(૨) અધિનિયમ, ૧૮૮૭, ની યોજના તેમજ સંહિતાની કલમો ૧૫ અને ૧૬ ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, શું લઘુદાવા અદાલતને પ્રાધાન્યક્ષેત્રાધિકાર ધરાવતી અદાલત અને અનન્ય ક્ષેત્રાધિકાર ધરાવતી અદાલત નહીં એવું કહી શકાય?

(૩) શું એવું કહી શકાય કે અધિનિયમ, ૧૮૮૭ ની કલમ ૧૫(૨) માં નિર્દિષ્ટ સ્વરૂપના દાવાનો વિચાર કરવા માટે દીવાની અદાલતને અંતર્નિહિત અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ છે ?

(જ) શું અધિનિયમ, ૧૮૮૭ ની કલમ ૧૬નું પાલન કરવામાં થયેલ નિષ્ફળતા, કેસની વિચારણા કરવાની અધિકારિતા ધરાવતી લઘુ દાવા અદાલત સિવાયની અદાલતમાં થયેલી કાર્યવાહી દરમિયાન માત્ર પ્રક્રિયાસંબંધી ખામી જ છે?

(પ) શું હુકમનામું અધિકારક્ષેત્ર વિના હોવાનું કહી શકાય કે નહીં તે નક્કી કરવાના હેતુસર અદાલતે પક્ષકારોને થયેલા પૂર્વગ્રહની કસોટી લાગુ કરવી જોઈએ?

૨૪. બંને પક્ષે રજૂ કરવામાં આવેલી પરસ્પર વિરોધી દલીલો તરફ પ્રવેશતા પહેલાં, હું કાયદાની કેટલીક સંબંધિત જોગવાઈઓ પર નજર કરું. પ્રથમ હું પ્રાંતીય લઘુ હેતુ અદાલતો અધિનિયમ, ૧૮૮૭ ની જોગવાઈઓથી શરૂઆત કરું. અધિનિયમ, ૧૮૮૭ ની કલમ ૫ લઘુ હેતુ અદાલતોની સ્થાપના અંગે જોગવાઈ કરે છે. કલમ ૫ નીચે મુજબ છે :

“૫. લઘુદાવાઓની અદાલતોની સ્થાપના. – (૧) રાજ્ય સરકાર લેખિત આદેશ દ્વારા, તેની વહીવટ હેઠળના પ્રદેશોમાં, પ્રેસિડન્સી – નગરમાં સ્થાપિત ન્યાયિક વડી અદાલતના હાલ અમલમાં રહેલા સામાન્ય મૂળ દીવાની અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદાઓની બહાર આવેલા કોઈપણ સ્થળે લઘુદાવાઓની અદાલત સ્થાપી શકે છે.

(૨) લઘુદાવા અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદાઓ રાજ્ય સરકાર જે રીતે નિર્ધારિત કરે તેવી રહેશે, અને તે અદાલત તે મર્યાદાઓની અંદર રાજ્ય સરકાર જે સ્થળ અથવા સ્થળો નિમણૂક કરે ત્યાં યોજી શકાશે.”

૨૫. સન ૧૮૮૭ના અધિનિયમના અધ્યાય-૩માં આવતી કલમ ૧૫ લઘુદાવા અદાલતો દ્વારા દાવાઓની સંજ્ઞાન લેવા અંગે છે. કલમ ૧૫ નીચે મુજબ છે :

"૧૫. લઘુદાવા અદાલતો દ્વારા દાવાઓની સંજ્ઞાન લેવી.- (૧) લઘુદાવા અદાલત બીજા અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ એવા દાવાઓની સંજ્ઞાન લેશે નહીં, જે લઘુદાવા અદાલતની સંજ્ઞાનમાંથી અપવાદરૂપ રાખવામાં આવેલા દાવાઓ છે.

(૨) તે અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ અપવાદો તથા હાલ અમલમાં રહેલ કોઈપણ અધિનિયમની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, નાગરિક સ્વરૂપના એવા તમામ દાવાઓ, જેમનું મૂલ્ય પાંચસો રૂપિયાથી વધુ ન હોય, તેઓ લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણાસપદ રહેશે.

(૩) ઉપરોક્ત બાબતને આધીન રહીને, રાજ્ય સરકાર લેખિત આદેશ દ્વારા એવું નિર્દેશ આપી શકે છે કે નાગરિક સ્વરૂપના એવા બધા દાવાઓ, જેમનું મૂલ્ય એક હજાર રૂપિયા કરતાં વધુ ન હોય, તે આદેશમાં ઉલ્લેખિત લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણાધીન ગણાશે."

૨૬. અધિનિયમ, ૧૮૮૭ ની કલમ ૧૬ લઘુદાવા અદાલતોના વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર અંગે છે. કલમ ૧૬ નીચે મુજબ છે :

૧૬. લઘુદાવાઓની અદાલતોનું વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર.- આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ અધિનિયમ દ્વારા સ્પષ્ટ રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય, લઘુદાવાઓની અદાલત દ્વારા વિચારણીય એવો દાવો, જે લઘુદાવાઓની અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદાઓની

અંદર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી હોય, તેવી કોઈ અન્ય અદાલત દ્વારા ચલાવવામાં આવશે નહીં.

૨૭. હવે હું પ્રાંતીય લઘુદાવા અદાલતો (ગુજરાત સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૫ પર નજર કરું. તે નીચે મુજબ વાંચવામાં આવે છે :

“ગુજરાત અધિનિયમ ક્રમાંક ૨૦ સન ૨૦૧૫

(રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી પ્રાપ્ત થયા બાદ, પ્રથમવાર “ગુજરાત સરકાર ગેઝેટ” માં, તા. ૧લી જુલાઈ, ૨૦૧૫ ના રોજ પ્રકાશિત).

ગુજરાત રાજ્યમાં તેના અમલને અનુરૂપ પ્રાંતીય લઘુદાવા અદાલતો અધિનિયમ, ૧૮૮૭ માં વધુ સુધારો કરવા માટેનો એક અધિનિયમ.

ભારત ગણરાજ્યના છાસઠમા વર્ષમાં આથી નીચે મુજબ અધિનિયમિત કરવામાં આવે છે :-

૧. (૧) આ અધિનિયમને પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો (ગુજરાત સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૫ તરીકે ઓળખી શકાશે.

(૨) તે રાજ્ય સરકાર સત્તાવાર ગેઝેટમાં જાહેરનામા દ્વારા જે તારીખ નિર્ધારિત કરે તે તારીખથી અમલમાં આવશે.

૨. પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમ, ૧૮૮૭ માં, ગુજરાત રાજ્ય માટે તેના લાગુ પડતાં સ્વરૂપમાં, કલમ ૧૫ માં, ઉપકલમ (૩) માં, “બે લાખ રૂપિયા” શબ્દોના સ્થાને “દસ લાખ રૂપિયા” શબ્દો પ્રતિસ્થાપિત કરવામાં આવશે.

૩. તમામ દિવાની સ્વરૂપના દાવાઓ અને અરજીઓ, જેમાં વિવાદનો વિષય બે લાખ રૂપિયાથી વધુ મૂલ્યનો છે પરંતુ દસ લાખ રૂપિયાથી વધુ નથી, અને જે પ્રાંતીય નાનાં દાવાઓની અદાલતો (ગુજરાત સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૫ ના પ્રારંભથી તત્કાળ પહેલાં જિલ્લા અદાલતોમાં બાકી પડેલાં હતાં, તેવા દાવાઓ અને અરજીઓ, આવા પ્રારંભ પછી, તેની સામાન્ય અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદા અંદરની નાનાં દાવાઓની અદાલતના ન્યાયાધીશને હસ્તાંતરિત થયેલ ગણાશે અને તેમના દ્વારા તેમનો નિકાલ કરવામાં આવશે. ”

૨૮. મને ગુજરાત સિવિલ અદાલતો અધિનિયમ, ૨૦૦૫ ની કલમ ૧૭ પણ તપાસવી પડશે. તે નીચે મુજબ છે :

“૧૭. પરિષ્ઠ નાગરિક ન્યાયાધીશ અથવા નાગરિક ન્યાયાધીશોની અદાલતોને લઘુદાવા સત્તાઓનું પ્રદાન. (૧) વડી અદાલત, સમયાંતરે જે પ્રતિબંધો તે નક્કી કરે તેવા પ્રતિબંધોને આધિન રહી, સૂચના દ્વારા, પ્રાંતીય લઘુદાવા અદાલતો અધિનિયમ, ૧૮૮૭ હેઠળ સ્થાપિત લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણાપાત્ર દાવાઓની સુનાવણી કરવા બાબતનું અધિકારક્ષેત્ર, તે યોગ્ય માને તેવી રકમ સુધી, કોઈપણ પરિષ્ઠ નાગરિક ન્યાયાધીશની અદાલત અથવા નાગરિક ન્યાયાધીશની અદાલતને સોંપી શકે છે.

(૨) વડી અદાલત જાહેરનામા દ્વારા, જ્યારે તેને યોગ્ય લાગે ત્યારે, આ રીતે સોંપવામાં આવેલ કોઈપણ પરિષ્ઠ નાગરિક ન્યાયાધીશ અથવા નાગરિક ન્યાયાધીશની એવી અધિકારિતા પાછી ખેંચી શકે અથવા તેમાં ફેરફાર કરી શકે છે.” સહજ અધિકારિતાના અભાવનો અર્થ શું થાય છે ?

૨૯. 'અંતર્નિહિત' વિશેષણનો ઉદ્ભવ 'ઇનહિયર' ક્રિયાપદમાંથી થયો છે. ઓક્સફર્ડ શબ્દકોશ અનુસાર 'ઇનહિયર' નો અર્થ 'અસ્તિત્વ ધરાવવું, રહેવું હોવું, તેમાં નિહિત હોવું' એવો થાય છે. તેથી, 'અંતર્નિહિત' વિશેષણ એવી કોઈ વસ્તુ સૂચવે છે કે જે કોઈ વ્યક્તિ અથવા સત્તામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે અથવા રહેલી છે અથવા નિહિત છે. જ્યારે આ વિશેષણ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને લાગુ પડે છે, ત્યારે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે કોઈ કારણકાર્યનો નિકાલ કરવાની અધિકારસત્તા તેમાં નિહિત છે અથવા તેમાં રહેલી છે. પરિણામે, અધિકારક્ષેત્રનો અંતર્નિહિત અભાવ એ એવી સત્તા અથવા અધિકારક્ષેત્રને સૂચવે છે કે જે અદાલતમાં સર્વથા અસ્તિત્વમાં જ નથી અથવા નિહિત જ નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, જ્યારે અદાલત સમક્ષ રહેલો વિષયવિસ્તાર તેની સીમા બહારનો સર્વથા પરાયો હોય અને તેના માન્ય અધિકારક્ષેત્ર સાથે સંપૂર્ણપણે અસંબંધિત હોય, ત્યારે એવું કહી શકાય કે અદાલતને અંતર્નિહિત અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ છે. જો તેને કોઈ નિશ્ચિત વર્ગ અથવા સ્વભાવના કારણકાર્યો સ્વીકારવાની સત્તા હોય, તો પછી માત્ર આ કારણસર કે તેવા વર્ગ અથવા સ્વભાવના કારણકાર્યો અન્ય અદાલતો સમક્ષ પણ લાવવામાં આવી શકતા હોત, એવાં કારણકાર્યો તે અદાલતના અધિકારક્ષેત્રથી સંપૂર્ણપણે પરાયા છે એવું કહી શકાય નહીં. જ્યારે વિષયવિસ્તાર તેના અધિકારક્ષેત્રના સ્વભાવમાં આવે છે, ત્યારે એવું કહી શકાય નહીં કે અદાલતને કોઈ પ્રકરણનું જ્ઞાનગ્રહણ થઈ શકતું નહોતું.

૩૦. ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં, હું સર્વોચ્ચ અદાલતના હીરા લાલ પટ્ટણી વિ. શ્રી કાલી નાથ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૧૯૮ ના કેસમાં આવેલ એક નિર્ણયનો યોગ્ય રીતે ઉલ્લેખ કરી શકું છું, જેમાં આ પાસાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જોકે તે કેસ પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્ન સાથે સંબંધિત હતો, તેમ છતાં પરિચ્છેદ ૪ માં રહેલી સ્વાભાવિક અધિકારક્ષેત્રના અભાવ

અંગેની નોંધો સંપૂર્ણપણે યોગ્ય છે. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિંહાએ સ્થિતિ આ રીતે સ્પષ્ટ કરી હતી :

હુકમનામાની માન્યતા અંગે અમલવારીની કાર્યવાહી દરમિયાન માત્ર એ આધાર પર જ પડકાર ઉઠાવી શકાય કે જે અદાલતે હુકમનામું પસાર કર્યું હતું તે અદાલતને મૂળભૂત અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ હતો, એ અર્થમાં કે વિષયવસ્તુ તેના અધિકારક્ષેત્રથી સંપૂર્ણપણે બહાર હોવાને કારણે તે મામલો તેની સમક્ષ આવી જ શકતો ન હતો, અથવા દાવો દાખલ કરવામાં આવ્યો તે સમયે અથવા હુકમનામું પસાર કરવામાં આવ્યું તે સમયે પ્રતિવાદી મૃત્યુ પામેલો હતો, અથવા એવો કોઈ અન્ય સમાન આધાર, જેના પરિણામે દાવાની વિષયવસ્તુ અંગે અથવા તેના પક્ષકારો ઉપર તે અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર સંપૂર્ણપણે ન હોવાનું ઠરે.

૩૧. ઉપરોક્ત સ્પષ્ટીકરણ, એટલે કે સ્વભાવસિદ્ધ અધિકારક્ષેત્રના અભાવનો શું અર્થ થાય છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને, હવે હું દાવાઓ અને અપીલો સ્વીકારવા બાબતે અદાલતોના અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત કાનૂની જોગવાઈઓનું, પ્રાદેશિક તેમજ મૂલ્યઆધારિત બંને દૃષ્ટિએ, પરીક્ષણ કરવાનો પ્રસ્તાવ કરું છું.

૩૨. સિવિલ પ્રોસિજર કોડની કલમ ૬ નાણાકીય અધિકારક્ષેત્રને સંબંધિત છે અને તેમાં આ મુજબ કહેવામાં આવ્યું છે:

જ્યાં સુધી અન્યથા સ્પષ્ટ રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હોય ત્યાં સુધી, અહીં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત એવી રીતે પ્રવર્તમાન ગણાશે નહીં કે જેના પરિણામે કોઈ અદાલતને એવા દાવાઓ અંગે અધિકારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય, જેમના વિષયવસ્તુની રકમ અથવા કિંમત તેના સામાન્ય અધિકારક્ષેત્રની આર્થિક મર્યાદા (જો હોય તો) કરતાં વધુ હોય.

૩૩. કલમ ૬ અદાલતની સામાન્ય અધિકારક્ષેત્રની આર્થિક મર્યાદાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે અને એવું કહે છે કે સંહિતામાં સમાવાયેલ કોઈ જોગવાઈ દ્વારા કોઈ અદાલતને નિર્ધારિત કરાયેલ કરતાં ઊંચું આર્થિક અધિકારક્ષેત્ર પ્રદાન કરવામાં આવશે નહીં. સંહિતા પોતે કોઈ આર્થિક મર્યાદા નિર્ધારિત કરતી નથી. એ જ સમયે, એ યાદ રાખવું જોઈએ કે કલમ ૬ માત્ર દાવાઓ સ્વીકારવાની અદાલતની સામાન્ય અધિકારક્ષેત્રની આર્થિક મર્યાદાઓ સાથે જ સંબંધિત હોવાનું દર્શાવે છે. તે અપીલો સાથે સંબંધિત હોવાનું દર્શાવતી નથી. જોકે, કલમ ૮ સામાન્ય જોગવાઈ છે, જે અદાલતોને નાગરિક સ્વરૂપના તમામ દાવાઓનું વિચરણ કરવાની અધિકારિતા આપે છે, સિવાય કે તેવા દાવાઓ, જેઓનો સંજ્ઞાન સ્પષ્ટપણે અથવા અનુમાનથી પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યો હોય. કલમો ૧૫ થી ૨૦ દાવો ક્યાં દાખલ કરવો તે સાથે, અર્થાત્ પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર સાથે, સંબંધિત છે. કલમો ૧૬ થી ૨૦ની જેમ, સંહિતામાં એવી કોઈ વિશિષ્ટ જોગવાઈ નથી જે આર્થિક અધિકારક્ષેત્ર નિર્ધારિત કરે. કલમ ૨૧માં, તેના ૧૯૭૬ના સુધારા પહેલાં, એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો કે દાવો ક્યાં દાખલ કરવો તે અંગેની કોઈ વાંધાની દલીલ અપીલીય અથવા પુનર્વિચાર અદાલત દ્વારા માન્ય રાખવામાં આવશે નહીં, જો સુધી એવો વાંધો પ્રથમ અદાલતમાં શક્ય તેટલી વહેલી તકે અને તમામ તેવા કેસોમાં, જ્યાં મુદ્દાઓ ઘડવામાં આવ્યા હોય, તેવા ઘડતર સમયે અથવા તે પહેલાં ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હોય, અને જો સુધી તેના પરિણામે ન્યાયનો ભંગ થયો ન હોય. ૧૯૭૬ પહેલાં અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની આર્થિક મર્યાદાઓ અંગે કલમ ૨૧માં તે સમકક્ષ કોઈ જોગવાઈ નહોતી. સંસદે અધિકારક્ષેત્રની આર્થિક મર્યાદાઓ અંગે પણ કલમ ૨૧માં સમાન સ્વરૂપની જોગવાઈ દાખલ કરવી જરૂરી માની. પરિણામે, નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ દ્વારા ઉપકલમ (૨) ઉમેરવામાં આવી છે, જે નીચે મુજબ છે:

અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની આર્થિક મર્યાદાઓના સંદર્ભમાં અદાલતની સક્ષમતા અંગેનો કોઈપણ વાંધો કોઈપણ અપીલીય અથવા પુનરીક્ષણ અદાલત દ્વારા સ્વીકારવામાં આવશે નહીં, જો સુધી એવો વાંધો પ્રથમ અદાલતમાં શક્ય તેટલી વહેલી તકે લેવામાં આવ્યો ન હોય, અને જ્યાં જ્યાં મુદ્દાઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા હોય એવા તમામ કેસોમાં, આવી નિર્ધારણા સમયે અથવા તે પહેલાં લેવામાં આવ્યો ન હોય, અને જો સુધી તેના પરિણામે ન્યાયનો ભંગ થયો ન હોય. ”

૩૪. હવે, ઉપકલમ (૨) ના સમાવેશના પ્રભાવથી પણ, દાવો કયા સ્થાને કરવો તેના વિષે અથવા અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની નાણાકીય મર્યાદાઓ વિષેની કોઈ પણ વાંધો કોઈ અપીલીય અથવા પુનરીક્ષણ અદાલત દ્વારા મંજૂર કરી શકાય નહીં, જો સુધી એવો વાંધો પ્રથમ દાખલાની અદાલતમાં શક્ય તેટલી વહેલી તક પર ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હોય. જો આ પ્રતિબંધ અપીલીય અથવા પુનરીક્ષણ અદાલતોને લાગુ પડતો હોય, તો તે અમલવારી અદાલતોને વધુ બળપૂર્વક લાગુ પડવો જોઈએ.

૩૫. આ સત્ય છે કે કલમ ૨૧ ની ઉપકલમ (૨) નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી છે. પરંતુ મને એવું જણાય છે કે, જો આક્ષેપો પ્રથમ મળતી તકએ લેવામાં આવ્યા ન હોય અને તેનાથી કોઈ પૂર્વગ્રહ પેદા થયો ન હોય, તો નાણાકીય અધિકારક્ષેત્રના અભાવ છતાં અદાલતોની હુકમનામાઓને બચાવી રાખવાની નીતિ સતત પ્રચલિત રહી છે.

૩૬. ઉદાહરણ તરીકે, હું સુટ્સ વેલ્યૂએશન અધિનિયમ, ૧૮૮૭ ની કલમ ૧૧ નો ઉલ્લેખ કરી શકું છું. આ કલમ દર્શાવે છે કે સંહિતાની કલમ ૫૭૮ માં

રહેલી કોઈપણ જોગવાઈ હોવા છતાં, કોઈ દાવા અથવા અપીલ પર અધિકારક્ષેત્ર ન ધરાવતી અદાલતે વધારાના મૂલ્યાંકન અથવા ઓછા મૂલ્યાંકનના કારણસર તે અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કર્યો હતો તેવી વાંધા-અરજી, અપીલી અદાલત દ્વારા સ્વીકારવામાં આવવી જોઈએ નહીં, જો સુધી આવા વધારાના મૂલ્યાંકન અથવા ઓછા મૂલ્યાંકનથી દાવા અથવા અપીલના ગુણદોષના આધારે થયેલા નિકાલ પર હાનિકારક અસર પડી ન હોય. તરત જ સ્પષ્ટ થાય છે કે કાયદાની આ જોગવાઈ વધારાના મૂલ્યાંકન અથવા ઓછા મૂલ્યાંકન સાથે સંબંધિત હોવા છતાં, તે અદાલતના મૂલ્યાધારિત અધિકારક્ષેત્ર અંગે સંબંધિત છે. આ કલમનો આધારભૂત સિદ્ધાંત શોધવો અઘરો નથી. જો અદાલતને નિર્ધારિત મૂલ્યના મામલાને સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર સોંપાયેલો હોય, તો વધારાના મૂલ્યાંકન અથવા ઓછા મૂલ્યાંકનને કારણે તે મૂલ્યમાં થયેલો ફેરફાર અદાલતે આપેલી ડિકીની માન્યતાને અસર કરશે નહીં, જો સુધી આવા વધારાના મૂલ્યાંકન અથવા ઓછા મૂલ્યાંકનથી દાવા અથવા અપીલના ગુણદોષના આધારે થયેલા નિકાલ પર હાનિકારક અસર પડી ન હોય. આ કલમ સ્પષ્ટપણે એ સિદ્ધાંત પર આધારિત છે કે જો અદાલતને આવા પ્રકારના મામલાઓનો નિવેડો કરવાની મૂળભૂત અધિકારક્ષેત્ર હોય, તો માત્ર તેની મૂલ્યાધારિત અધિકારક્ષેત્રની અછતના આધાર પર અદાલતની ડિકી અસરગ્રસ્ત થવી જોઈએ નહીં.

૩૭. મદ્રાસ વડી અદાલતની પૂર્ણપીઠે કેલુ અચન વિ. પાર્વતી, એ.આઈ.આર. ૧૯૨૪ મદ્રાસ ૬ (એફ.બી.) માં આ પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યો હતો. કાઉટ્સ ટ્રોટર, ન્યાયાધીશે (જેમ તે સમયે તેઓ હતાં) નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે કલમ ૧૧ નો હેતુ તેમાં ઉલ્લેખિત પરિસ્થિતિઓમાં અધિકારક્ષેત્રના મૂળ અભાવને દૂર કરવા માટેની એક પ્રક્રિયાત્મક વ્યવસ્થા પૂરી પાડવાનો છે. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે દાવાઓના મૂલ્યાંકન અધિનિયમની કલમ ૧૧ માં,

જ્યારે દાવા અથવા અપીલના ગુણદોષના આધારે તેના નિકાલ પર પ્રતિકૂળ અસર થવાનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે એક અદાલતમાંથી બીજી અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે તે સંબંધિત પ્રક્રિયાના વિવિધ નિયમોને જરાય ધ્યાનમાં લેતી નથી.

૩૮. સર્વોચ્ચ અદાલતે કિરણ સિંહ વિ. ચમન પાસવાન, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૪૦, ના મામલામાં કલમ ૧૧ પાછળ રહેલા આ સિદ્ધાંતનો વિચાર કર્યો હતો. આ બાબત દર્શાવ્યા પછી કે અધિકારક્ષેત્રની ખામી, ભલે તે નાણાકીય હોય કે પ્રાદેશિક, અથવા ભલે તે કલમના વિષય-વિસ્તાર સંબંધિત હોય, તે અદાલતને કોઈપણ હુકમનામું પસાર કરવાની મૂળ સત્તા પર જ પ્રહાર કરે છે અને એવી ખામી પક્ષકારોની સંમતિથી પણ દૂર થઈ શકતી નથી, અદાલત તરફથી વક્તવ્ય આપનાર વેંકટરામ અચ્ચર, જે., એ ૧૮૮૭ના સુટ્સ વેલ્યુએશન અધિનિયમની કલમ ૧૧ પાછળનો સિદ્ધાંત સંહિતાની કલમો ૨૧ અને ૯૯ની સરખામણીએ પ્રતિપાદિત કર્યો. વિદ્વાન ન્યાયાધીશે નોંધ્યું હતું કે સુટ્સ વેલ્યુએશન અધિનિયમ, ૧૮૮૭ની કલમ ૧૧નો આધારભૂત સિદ્ધાંત એવો છે કે અતિમૂલ્યાંકન ન હોત તો જે અદાલતને દાવો અથવા અપીલ સાંભળવાનો અધિકારક્ષેત્ર ન હોત, તેવી અદાલત દ્વારા અપાયેલ હુકમનામું, તે કલમ ન હોત તો જેમ ગણાત, તેમ રદબાતલ અને શૂન્ય ગણવાનું નથી, અને અતિમૂલ્યાંકન અથવા અલ્પમૂલ્યાંકન આધારિત અધિકારક્ષેત્ર અંગેનો આક્ષેપ તે કલમ હેઠળ જ નિરાકરવાનો રહે અને અન્યથા નહીં. એ જ સિદ્ધાંત પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત આક્ષેપના સંદર્ભમાં સંહિતાની કલમ ૨૧માં અપનાવવામાં આવ્યો છે. સંહિતાની કલમ ૨૧ અને કલમ ૯૯, સી.પી.સી. તથા સુટ્સ વેલ્યુએશન અધિનિયમની કલમ ૧૧ પાછળ રહેલી નીતિ એક જ છે, એટલે કે જ્યારે કોઈ મામલો અદાલતે ગુણદોષના આધાર પર ચલાવી લીધેલો હોય અને ચુકાદો આપવામાં આવેલો હોય, ત્યારે માત્ર તકનિકી આધાર પર તેને પલટાવી શકાય નહીં, જો સુધી કે તેનાથી ન્યાયવિફળતા સર્જાઈ ન હોય; અને

વિધાનમંડળની નીતિ ગુણદોષના મુદ્દે થયેલા પૂર્વગ્રહને ધ્યાનમાં લેવાની રહી છે. પ્રાદેશિક અથવા નાણાકીય અધિકારક્ષેત્રના અભાવ જેવા માત્ર તકનિકી આધારો પર અદાલતનો નિર્ણય પલટાવી શકાય નહીં, જો સુધી કે તેનાથી ન્યાયવિફળતા સર્જાઈ ન હોય અને અધિકારક્ષેત્રના અભાવ અંગેનો આક્ષેપ પ્રથમ સંભવિત તકે ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હોય, એવા સિદ્ધાંત વિષે દેશની સર્વોચ્ચ અદાલતનું આ એક મહત્વપૂર્ણ ઉચ્ચારણ છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે વિધાનમંડળની નીતિ સ્પષ્ટ કરતાં જણાવ્યું હતું કે પ્રાદેશિક તથા નાણાકીય બંને પ્રકારના અધિકારક્ષેત્ર અંગેના આક્ષેપોને તકનિકી માનવા અને ગુણદોષના મુદ્દે પૂર્વગ્રહ થયો ન હોય ત્યાં સુધી અપીલી અદાલત દ્વારા તેની વિચારણા માટે ખુલ્લા ન માનવા. આ નિર્ણયથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે નાણાકીય અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત સુટ્સ વેલ્યુએશન અધિનિયમની કલમ ૧૧નો સિદ્ધાંત અને તે નીતિ સંહિતાની કલમ ૯૯માં વધુ પુનરુચ્ચારિત કરવામાં આવી છે. આ જ દૃષ્ટિકોણ હવે ૧૯૭૬ના સિવિલ પ્રોસિજર કોડ (સુધારા) અધિનિયમ દ્વારા સંહિતાની કલમ ૨૧ની ઉપકલમ (૨) માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૩૯. હીરા લાલ (ઉપરોક્ત) માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્વભાવજ ન્યાયાધિકારના અભાવનો અર્થ શું થાય છે તે સમજાવ્યું હતું. તે મામલો અદાલતના સ્થાનિક ન્યાયાધિકાર અંગે ઉઠાવાયેલા આક્ષેપના સંદર્ભમાં ઉદ્ભવ્યો હતો. સર્વોચ્ચ અદાલતે નિર્દેશ કર્યો હતો કે અદાલતના સ્થાનિક ન્યાયાધિકાર અંગેનો આક્ષેપ, કોઈ કેસનું ચલણ ચલાવવાની અદાલતની સક્ષમતા અંગેના આક્ષેપ જેટલા જ આધાર પર સ્થિત નથી. કોઈ કેસનું ચલણ ચલાવવાની અદાલતની સક્ષમતા ન્યાયાધિકારના મૂળ સુધી પહોંચે છે, અને જ્યાં તેનો અભાવ હોય, ત્યાં તે સ્વભાવજ ન્યાયાધિકારના અભાવનો મામલો બને છે. જેમ અમે અગાઉથી જ દર્શાવ્યું છે, તેમ કહી શકાય કે જે અદાલતે હુકમનામું પસાર કર્યું હોય તે અદાલતને સ્વભાવજ ન્યાયાધિકારનો અભાવ

માત્ર ત્યારે જ ગણાય, જ્યારે તે કેસનો વિધિવત્ કબજો જ મેળવી શકી ન હોત કારણ કે વિવાદનો વિષય તેની ન્યાયાધિકાર સીમાથી સંપૂર્ણપણે પરનો હતો, અથવા દાવો દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારે અથવા હુકમનામું પસાર કરવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રતિવાદીનું અવસાન થઈ ચૂક્યું હતું, અથવા તેવા જ કોઈ અન્ય આધારે, જેનાથી દાવાના વિષયવિસ્તાર સંબંધે અથવા તેના પક્ષકારો ઉપર અદાલતનો ન્યાયાધિકાર સંપૂર્ણપણે અસ્તિત્વમાં ન રહ્યો હોય એવો પરિણામ ઉપજે.

૪૦. અલાહાબાદ વડી અદાલતની પૂર્ણ ખંડપીઠે, મનઝુરુલ હક અને અન્ય વિ. હાકિમ મોહસિન, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૦ અલાહાબાદ ૬૦૪, ના મામલામાં, આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવાની તક મેળવી હતી કે ભાડાના બાકીદારી માટેના દાવામાં લઘુદાવા અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્ણય, અનુવર્તી રીતે મુનસિફની અદાલતમાં જુદા સમયગાળા માટેના ભાડાના બાકીદારીની વસૂલાત તથા કબજામાંથી બહાર કાઢવા માટે દાખલ કરાયેલા દાવામાં પૂર્વનિર્ણિત વિવાદ તરીકે કાર્ય કરશે કે નહીં. નોંધનીય છે કે લઘુદાવા અદાલતને કબજામાંથી બહાર કાઢવા માટેનો દાવો સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર નહોતો અને તેથી અનુવર્તી દાવો મુનસિફની અદાલતમાં દાખલ કરવો આવશ્યક હતો. તેમના લોર્ડશીપ ન્યાયમૂર્તિ એસ.ડી. ખરે, તેમના અલગ પરંતુ સહમતી દર્શાવતા ચુકાદામાં, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :

"૨૦. દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૫ ના બળે, એક નિશ્ચિત મૂલ્યાંકન સુધીના દીવાની દાવાઓ દાખલ કરી શકાય તેવી એકમાત્ર અદાલત મુનસિફની અદાલત છે. જો દીવાની દાવાઓ તે મૂલ્યાંકનથી વધુ હોય, તો તેઓ દીવાની ન્યાયાધીશની અદાલતમાં દાખલ કરવા પડે. તેમ છતાં, તે પરથી એવો અનુમાન કાઢી શકાય નહીં કે દીવાની ન્યાયાધીશને એક નિશ્ચિત મૂલ્યાંકનથી નીચેનાં કેસો સ્વીકારવાની

પ્રારંભિક અધિકારિતા નથી. કાયદો એવી આવશ્યકતા મૂકે છે કે તમામ દાવાઓ તેનો વિચારણ કરવા સક્ષમ સૌથી નીચી કક્ષાની અદાલતમાં જ સ્થાપિત કરવામાં આવે, તે હકીકતને ધ્યાનમાં લેતાં, એક નિશ્ચિત મૂલ્યાંકન સુધીનો દીવાની દાવો મુનસિફની અદાલતમાં દાખલ થાય છે. પરંતુ તે જોગવાઈ ન હોત, તો તે દીવાની ન્યાયાધીશની અદાલતમાં પણ દાખલ કરી શકાય તેમ હોત. અને તે જોગવાઈ હોવા છતાં, જ્યાં મુનસિફની અદાલત અસ્તિત્વમાં નથી અને દીવાની ન્યાયાધીશની અદાલત અસ્તિત્વમાં છે, ત્યાં તમામ દાવાઓ, તેમનું મૂલ્યાંકન જેવું પણ હોય, દીવાની ન્યાયાધીશની અદાલતમાં જ દાખલ કરવા પડે. આવી પરિસ્થિતિમાં એવું કહી શકાય નહીં કે એક નિશ્ચિત મૂલ્યાંકન સુધીના દીવાની દાવાઓના વિચારણ માટે મુનસિફની અદાલતને વિશિષ્ટ અધિકારિતા છે.

૨૧. પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ નો અસરકારક પરિણામ પણ આવો જ છે. જો કોઈ વિશિષ્ટ વિસ્તારમાં સ્મોલ કોર્ટ અદાલત સ્થાપિત કરવામાં આવી ન હોય, તો તમામ દીવાની દાવાઓ, ભલે તે સ્મોલ કોર્ટ અદાલત દ્વારા વિચારણીય હોય કે ન હોય, તે તે વિસ્તારમાં અધિકારક્ષેત્ર વાપરતા મુનસિફની અદાલતમાં જ દાખલ કરવા પડશે. ફક્ત તે વિસ્તાર માટે સ્મોલ કોર્ટ અદાલત સ્થાપિત થયા પછી જ સ્મોલ કોર્ટ અદાલત દ્વારા વિચારણીય તમામ દાવાઓ સ્મોલ કોર્ટ અદાલત સમક્ષ દાખલ કરવાના રહેશે અને મુનસિફની અદાલત સમક્ષ નહીં. આથી સ્મોલ કોર્ટ અદાલત "પ્રાથમિક અધિકારક્ષેત્ર" ધરાવતી અદાલત બને છે, "વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર" ધરાવતી અદાલત નહીં.

૨૨. પ્રાંતીય લઘુદાવા અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ ના હાંસિયાના શીર્ષક પરથી એવું દર્શાય છે કે લઘુદાવા અદાલત વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરે છે. તે શીર્ષકમાં આવેલા "વિશિષ્ટ" શબ્દનો અર્થ સંદિગ્ધ છે. ઉક્ત અધિનિયમની કલમ ૧૬ ના વાચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લઘુદાવા અદાલત માત્ર પ્રાધાન્યયુક્ત અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે અને વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત નથી.

૨૩. આ સંદર્ભમાં નાગરિક પી. સી. ની કલમ ૩, ૫ (૨), ૬ અને ૮ ની સંબંધિત જોગવાઈઓનું પરીક્ષણ કરી શકાય.

૨૪. કલમ ૩માં જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે –

આ સંહિતાના હેતુઓ માટે, જિલ્લાની અદાલત વડી અદાલતને અધિનસ્ત છે અને જિલ્લાની અદાલતની શ્રેણીથી નીચલી દરેક નાગરિક અદાલત તથા દરેક લઘુદાવા અદાલત વડી અદાલત અને જિલ્લાની અદાલતને અધિનસ્ત છે.

૨૫. કલમ ૫ અને ૬ નીચે મુજબ છે:–

"૫. (૧) જ્યાં કોઈ મહેસૂલી અદાલતો પ્રક્રિયા સંબંધિત એવા મુદ્દાઓમાં આ સંહિતાની જોગવાઈઓથી શાસિત થાય છે, જેમાં તેમના પર લાગુ પડતો કોઈ વિશેષ અધિનિયમ મૌન હોય, ત્યાં રાજ્ય સરકાર રાજપત્રમાં જાહેરનામા દ્વારા જાહેર કરી શકે છે કે આ જોગવાઈઓના એવા કોઈ ભાગો, જેઓને આ સંહિતા દ્વારા

સ્પષ્ટપણે લાગુ કરવામાં આવ્યા નથી, તે અદાલતોને લાગુ પડશે નહીં, અથવા રાજ્ય સરકાર નિર્ધારિત કરે તેવી ફેરફારો સાથે જ તેમને લાગુ પડશે.

(૨) ઉપકલમ (૧) માં ‘આવક અદાલત’ નો અર્થ એવો સ્થાનિક કાયદા હેઠળ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત થાય છે, જેને કૃષિ હેતુઓ માટે વપરાતી જમીનના ભાડા, આવક અથવા નફા સંબંધિત દાવાઓ અથવા અન્ય કાયદા વાહી સ્વીકારવાની સત્તા હોય, પરંતુ તેમાં આ સંહિતા હેઠળ મૂળ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી એવી દીવાની અદાલતનો સમાવેશ થતો નથી, જે આવા દાવાઓ અથવા કાર્યવાહીનો દીવાની સ્વરૂપના દાવા અથવા કાર્યવાહી તરીકે વિચારણા કરે.

૬. જ્યાં સુધી અન્યથા સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હોય ત્યાં સુધી, અહીં સમાયેલ કોઈપણ બાબત એવી અસરકારક ગણાશે નહીં કે જેના કારણે કોઈ અદાલતને એવા દાવાઓ ઉપર અધિકારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય, જેના વિષયવસ્તુની રકમ અથવા મૂલ્ય તેની સામાન્ય અધિકારક્ષેત્રની નાણાકીય મર્યાદા (જો કોઈ હોય તો) કરતાં વધારે હોય.”

૨૬. કલમ ૮માં નીચે મુજબ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે –

“અદાલતોને (અહીં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓના આધિન રહીને) દિવાણી સ્વરૂપના તમામ દાવાઓની સુનાવણી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર હશે, તેવા દાવાઓ સિવાય કે જેમની બાબતમાં

તેમનો સંજ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે અથવા અનુમાનિત રીતે અવરોધિત કરવામાં આવ્યો હોય.

સ્પષ્ટીકરણ:— જે દાવામાં સંપત્તિ ઉપરનો અથવા કોઈ પદ ઉપરનો અધિકાર વિવાદિત હોય તે દાવો નાગરિક સ્વભાવનો દાવો છે, ભલે એવો અધિકાર સંપૂર્ણપણે ધાર્મિક વિધિઓ અથવા ધાર્મિક સંસ્કારો સંબંધિત પ્રશ્નોના નિર્ણય પર નિર્ભર હોય. ”

૨૭. નાગરિક સ્વરૂપના તમામ દાવાઓની સુનાવણી કરવાનો પ્રારંભિક અધિકારક્ષેત્ર નાગરિક અદાલતમાં નિહિત છે. જોકે, તે અધિકારને બે રીતે મર્યાદિત કરી શકાય છે – એક, એવા દાવાઓને અપવાદરૂપ રાખીને જેઓની સંજ્ઞાન લેવી સ્પષ્ટ રીતે અથવા નિહિત રીતે પ્રતિબંધિત કરવામાં આવી હોય, અને બીજું, વિવિધ કક્ષાની નાગરિક અદાલતો વચ્ચે નીચલી કક્ષાની નાગરિક અદાલતનું આર્થિક અધિકારક્ષેત્ર નિર્ધારિત કરીને.

૨૮. ભાડાની વસૂલાત માટેનો દાવો નાગરિક સ્વરૂપનો દાવો હોવાથી, જ્યાં લઘુદાવા અદાલત ન હોય ત્યાં તે નાગરિક અદાલતમાં દાખલ કરી શકાય છે. જોકે, જ્યાં લઘુદાવા અદાલત અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી હોય તેવા વિસ્તારમાં, લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણીય મૂલ્યાંકન મર્યાદા સુધીના બાકી ભાડા માટેનો દાવો મુંસિફની અદાલતમાં નહીં પરંતુ લઘુદાવા અદાલતમાં જ દાખલ કરવો પડે, ભલે આવી દાવાઓની સુનાવણી માટે મુંસિફની અદાલત સામાન્ય અદાલત હોય. લઘુદાવા અદાલતના અભાવે, મુંસિફની અદાલતને આવા દાવાની નોંધ લેવા અને તેનો નિર્ણય કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર રહે

છે. તેથી, એવું કહી શકાય નહીં કે આવા દાવાઓની સુનાવણી કરવાનો તેને મૂળભૂત અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ છે. તે માત્ર ત્યારે જ અધિકારક્ષેત્ર ગુમાવે છે જ્યારે અગ્ર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત (અર્થાત્, લઘુદાવા અદાલત) અસ્તિત્વમાં હોય.

૨૯. મુન્સિફની અદાલત તેમજ લઘુદાવા અદાલત, બંને જિલ્લા અદાલતને આધીન છે. દિવાની પી. સી. ની કલમ ૨૪ હેઠળ જિલ્લા અદાલતને કેસ લઘુદાવા અદાલતમાંથી મુન્સિફની અદાલતમાં બદલી મોકલવાની સત્તા પ્રાપ્ત છે. દુલારે લાલ વિ. હજારી લાલ એ.આઈ.આર. ૧૯૧૪ અલ્હા. ૨૨૯ ના મામલામાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે જ્યાં લઘુદાવા અદાલતનો દાવો લઘુદાવા અદાલતમાંથી મુન્સિફની અદાલતમાં બદલી મોકલવામાં આવે છે, ત્યાં મુન્સિફ દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્ણય સામે અપીલ ચાલતી નથી, પરંતુ લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણા કરવા યોગ્ય ન હોય તેવા અનુગામી દાવાઓમાં તે પૂર્વનિર્ણીત વિવાદ તરીકે લાગુ પડતો નથી. ફરીથી, આ અદાલતના એકલ ન્યાયાધીશે શકીરા બીબી વિ. નંદન રાય, એ.આઈ.આર. ૧૯૨૨ અલ્હા. ૨૪૧ ના મામલામાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે લઘુદાવા અદાલતના ન્યાયાધીશ દ્વારા અપાયેલ નિર્ણય અનુગામી દાવામાં પૂર્વનિર્ણીત વિવાદ તરીકે કાર્ય કરશે નહીં, જો લઘુદાવા અદાલત અનુગામી દાવાની વિચારણા કરવા સક્ષમ ન હોય. એ જ મત રામ કિશુન વિ. મુરલીધર શર્મા, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૦ પટ. ૪૮૪ ના મામલામાં વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશ દ્વારા અપનાવવામાં આવ્યો હતો. પટેશ્વરી પરશાદ વિ. એ. એસ. ગિલાની, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૯ પંજ. ૪૨૦ ના મામલામાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે લઘુદાવા અદાલત અનન્ય અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત નથી, પરંતુ તે માત્ર પ્રાધાન્ય અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે અને લઘુદાવા અદાલત જે

અનુગામી દાવાની વિચારણા કરવા સક્ષમ ન હોય તેવા કોઈપણ અનુગામી દાવાને તેનો નિર્ણય અવરોધી શકશે નહીં. લાલા જાગેશ્વર પ્રસાદ વિ. શ્યામ બેહારી લાલ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૭ અલ્હા. ૧૨૫ ના મામલામાં આ અદાલતના વિદ્વાન ન્યાયાધીશે એ.આઈ.આર. ૧૯૫૩ એસ.સી. ૩૩ (ઉપરોક્ત) ના મામલા પર આધાર રાખીને એવું ઠરાવ્યું છે કે લઘુદાવા અદાલત અનન્ય અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે અને તેથી, લઘુદાવા અદાલત દ્વારા અપાયેલ નિર્ણય અનુગામી દાવામાં પૂર્વનિર્ણીત વિવાદ તરીકે કાર્ય કરશે, કારણ કે પૂર્વનિર્ણીત વિવાદના સામાન્ય સિદ્ધાંતો લાગુ કરી શકાય. રાજ લક્ષ્મી દાસી, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૩ એસ.સી. ૩૩ (ઉપરોક્ત) ના મામલામાં અમને એવો કોઈ અવલોકન મળ્યો નથી, જે આ પ્રસ્તાવને આધાર આપે કે લઘુદાવા અદાલત પણ અનન્ય અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત ગણાશે. સર્વોચ્ચ અદાલતે માત્ર એટલું જ અવલોકન કરવાનું યોગ્ય માન્યું હતું કે મહેસૂલ અદાલત અને જમીન અધિગ્રહણ અદાલતો જેવી પ્રશાસકીય અદાલતો પણ અનન્ય અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતો રહેશે. પરંતુ, તે નિર્ણયમાં ક્યાંય પણ એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું નથી કે લઘુદાવા અદાલત પણ અનન્ય અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત ગણાશે. મારા મતાનુસાર, અને ઉપર આપેલા કારણોસર, લઘુદાવા અદાલત અનન્ય અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત નથી, પરંતુ માત્ર પ્રાધાન્ય અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે. પૂર્ણ આદર સાથે, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૭ અલ્હા. ૧૨૫ (ઉપરોક્ત) માં કરવામાં આવેલ આ અવલોકન સાથે હું સહમત થવું શક્ય માનતો નથી કે લઘુદાવા અદાલત અનન્ય અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે.

૩૦. એમટી. લાડલી બેગમ વિ. સુન્દર લાલ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૯ અલ્હાબાદ ૭૬૪ ના મામલામાં આ અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠ દ્વારા એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે યુ. પી. કૃષ્ણ રાહત અધિનિયમની કલમ ૩૩ હેઠળ પોતાના અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી અદાલત વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે, અને તેથી તેનો નિર્ણય અનુવર્તી દાવામાં પૂર્વનિર્ણિત બાબત તરીકે કાર્ય કરશે. તે મામલામાં આપેલો નિર્ણય યોગ્ય હતો કે નહોતો તે નક્કી કરવું આપણા માટે કતર્થ આવશ્યક નથી, કારણ કે સીધું કારણ એ છે કે તે મામલાની હકીકતો હાલના મામલાની હકીકતો પર ભાગ્યે જ લાગુ પડે.

૩૧. જગન્નાથ ભેરાજી વિ. હરિસિંહ કિશનજી, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૯ મધ્ય પ્રદેશ ૫૬ ના કેસમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે જ્યાં કોઈ નિર્ધારિત વિસ્તાર માટે લઘુદાવા અદાલત અસ્તિત્વમાં હોય, ત્યાં એવી લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિંચારણાપાત્ર કોઈપણ દાવામાં આપવામાં આવેલ નિર્ણય, આ આધાર પર કે દીવાની અદાલત પાસે પ્રારંભિક અધિકારક્ષેત્ર ન હતું, રદબાતલ ગણાશે. મારા મતાનુસાર, જો હું મહાન આદર સાથે એવું કહું, તો આ યોગ્ય કાનૂની સિદ્ધાંત નિર્ધારિત કરતું નથી.

૩૨. ન્યૂટન હિકી વિ. ઇસ્ટ બંગાળના ઓફિશિયલ ટ્રસ્ટી, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ કેલ ૫૦૬ ના કેસમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે લઘુદાવા અદાલતે જે વિષય પર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતું હોય તેવા મામલામાં આપેલો નિર્ણય, એ જ વિષયવસ્તુ સંબંધિત અનુવર્તી દાવાને અવરોધશે.' તે માટે આપેલ કારણ એ હતું કે જો એવું ન કરવામાં આવે, તો અગાઉની કાર્યવાહી સંદર્ભે સક્ષમ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત તરીકે લઘુદાવા અદાલતે જે બાબતનો નિર્ણય કર્યો

હોય તેને અંતિમતા પ્રાપ્ત નહીં થાય. અતિ આદરપૂર્વક, હું ન્યૂટન હિકીના કેસ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ કેલ ૫૦૬ (ઉપરોક્ત) માં નિર્ધારિત સિદ્ધાંત સાથે સહમત થઈ શકતો નથી. લઘુદાવા અદાલત વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત નથી, પરંતુ માત્ર પ્રાથમિક અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે, તે બાબતે મારા કારણો હું અગાઉથી જ આપી ચૂક્યો છું.”

૪૧. ન્યાયમૂર્તિ સિન્હાએ, પોતાના અલગ પરંતુ સહમત ચુકાદામાં, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું :

“૩૮. આ કેસમાં વિચારણા માટે બે મુદ્દાઓ સંકળાયેલા છે:

(૧) પ્રાંતીય સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમ હેઠળ રચાયેલ સ્મોલ કોઝ અદાલતો વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતો છે કે તેઓ પ્રાધાન્યપૂર્ણ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતો છે ?

(૨) શું ભાડાના બાકીદાની વસૂલી માટેના દાવામાં લઘુ વાદ અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલો નિર્ણય, ત્યારબાદ મુનસિફ અદાલતમાં ભાડાના બાકીદાની જુદા સમયગાળા માટેની વસૂલી તથા કબજો ખાલી કરાવવા માટે દાખલ કરાયેલા દાવામાં પૂર્વનિર્ણયરૂપે અમલમાં આવશે ? મુદ્દા ક્રમાંક ૧

૩૯. મારા ભાઈ ખરે, ન્યાયાધીશે તેમના પ્રસ્તાવિત ચુકાદામાં પ્રાંતીય લઘુ દાવા અદાલતો અધિનિયમમાં સમાવિષ્ટ વિવિધ જોગવાઈઓ તથા સંબંધિત નિર્ણયોનો પહેલેથી જ ઉદ્દેશ કર્યો છે, જેથી એ દર્શાવી શકાય કે લઘુ દાવા અદાલત અનન્ય અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત

નથી, પરંતુ તે માત્ર પ્રાથમિક અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે. જોકે, ભાઈ ત્રિપાઠી, ન્યાયાધીશે તેના વિરુદ્ધ નિષ્કર્ષે પહોંચ્યા છે અને તે હેતુસર તેમણે વિશેષ કરીને પ્રાંતીય લઘુ દાવા અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૫ અને ૧૬ પર આધાર મૂક્યો છે. કલમ ૧૫ આ મુજબ છે:

"૧૫. (૧). બીજા અનુસૂચીમાં નાની દાવાની અદાલતની સંજ્ઞાનાથી અપવાદરૂપ દાવાઓ તરીકે નિર્દિષ્ટ કરાયેલા દાવાઓની નાની દાવાની અદાલત સંજ્ઞાને લેતી નથી.

(૨) તે અનુસૂચીમાં નિર્દિષ્ટ અપવાદો અને હાલ અમલમાં રહેલા કોઈપણ અધિનિયમની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, જે તમામ દીવાની સ્વરૂપના દાવાઓની કિંમત પાંચસો રૂપિયાથી વધુ ન હોય તેવા દાવાઓનું જ્ઞાન લઘુદાવા અદાલત દ્વારા લેવાપાત્ર રહેશે.

(૩) ઉપરોક્ત મુજબની શરતને આધીન રહીને, રાજ્ય સરકાર લેખિત આદેશ દ્વારા એવો નિર્દેશ આપી શકે છે કે જે તમામ દીવાની સ્વરૂપના દાવાઓનું મૂલ્ય એક હજાર રૂપિયાથી વધુ ન હોય, તે આદેશમાં ઉલ્લેખિત લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણાધીન રહેશે."

૪૦. ઉપર પુનઃઉત્પન્ન કરાયેલી આ કલમનું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે તે માત્ર સક્ષમ બનાવતી જોગવાઈ છે અને નિષેધાત્મક જોગવાઈ નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તે માત્ર એટલું જ કહે છે કે લઘુ વાદોની અદાલતને તેની ઉપકલમ (૨) માં નિર્દિષ્ટ સ્વરૂપનાં

તમામ દાવાઓની સંજ્ઞા લેવા માટે અધિકારક્ષેત્ર રહેશે. તે એવું કહેતું નથી કે આવી જાતનાં દાવાઓની સંજ્ઞા લેવા માટે અન્ય કોઈ અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર નહીં હોય. તેથી, જ્યાં સુધી કલમ ૧૫ નો સંબંધ છે, મારા મત મુજબ, લઘુ વાદોની અદાલત એક વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે એવી દલીલનો આધાર તે બની શકતી નથી.

૪૧. પ્રાંતીય લઘુદાવા અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ નીચે મુજબ છે:

૧૬. આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ અધિનિયમ દ્વારા સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય, લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણાક્ષમ દાવો, જે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણાઈ હોય તે અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક સીમાઓની અંદર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી કોઈ અન્ય અદાલત દ્વારા ચલાવવામાં આવશે નહીં.

૪૨. હવે, ઉપર પુનરુત્પન્ન કરાયેલ પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬નું અવલોકન કરતાં જણાશે કે તેની શરૂઆત "આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલમાં અમલમાં રહેલા કોઈપણ અન્ય અધિનિયમન દ્વારા સ્પષ્ટ રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય" આવા શબ્દોથી થાય છે. કલમ ૧૬માં આવેલા ઉપરોક્ત શબ્દોની અસર એ છે કે સ્મોલ કોર્ટ અદાલત સિવાયની અદાલત પણ, જો પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમમાં અથવા હાલમાં અમલમાં રહેલા કોઈપણ અન્ય અધિનિયમનમાં સમાવિષ્ટ કોઈ જોગવાઈ તે માટે પરવાનગી આપતી હોય, તો સ્મોલ

કોઝ અદાલત દ્વારા ગ્રહણયોગ્ય દાવાની સંજ્ઞાન લઈ શકે છે. વધુમાં, જેમ મારા ભાઈ ખરે, જે. દ્વારા સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે, જ્યાં સ્મોલ કોઝ અદાલતો અસ્તિત્વમાં નથી, ત્યાં સામાન્ય દીવાની અદાલતોને અધિનિયમની કલમ ૧૫ (૨) માં નિર્દિષ્ટ દાવાઓની સંજ્ઞાન લેવા અધિકારક્ષેત્ર રહેશે.

૪૩. અમારી સમક્ષ આ દલીલના સમર્થનમાં કે લઘુદાવા અદાલતો વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતો છે, તે માટે કલમ ૧૬ ની હાંસિયાની નોંધનો આધાર લેવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. હવે, અધિનિયમોની વ્યાખ્યાનું આ એક સુસ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે જ્યારે કોઈ કલમની ભાષા સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ હોય અને તે નિશ્ચિત નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જાય, ત્યારે ભિન્ન નિષ્કર્ષ કાઢવા માટે તે કલમની હાંસિયાની નોંધનો આધાર લેવો અનુમત્ય નથી. (જુઓ, જગદીશ સ્વેમ્પ દ્વારા લેજિસ્લેશન એન્ડ ઇન્ટરપ્રિટેશન, ૧ આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૬૧-૧૬૪, અને મેક્સવેલ ઓન ઇન્ટરપ્રિટેશન ઓફ સ્ટેટ્યુટ્સ, ૧૨ આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૯).

૪૪. વિષય સંબંધિત કેસલો તરફ આવતાં, મારા ભાઈઓ ખરે અને ત્રિપાઠી, જે.જે. દ્વારા તૈયાર કરાયેલ ચુકાદાઓમાં જે એકલ ન્યાયાધીશોના નિર્ણયોનો પહેલેથી જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે અંગે મને ફરીથી સંદર્ભ આપવાની જરૂર નથી. જોકે, હું તે ચાદીમાં સ્મટી. અનંતમોની દાસી વિ. ભોલા નાથ, એ.આઈ.આર. ૧૯૪૧ કલ ૧૦૪ નો કેસ ઉમેરું છું. આ કેસમાં, ભાડા અંગેનો દાવો પ્રથમ લઘુદાવા અદાલતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. તે દાવામાં ઉઠાવવામાં આવેલ વિવાદોમાંથી એક એ હતો કે ભાડેદારી બંગાળ ટેનન્સી અધિનિયમથી શાસિત હતી કે મિલકત હસ્તાંતરણ

અધિનિયમથી, અને લઘુદાવા અદાલતે એવો નિર્ણય કર્યો કે તે મિલકત હસ્તાંતરણ અધિનિયમથી શાસિત હતી. અનુગામી દાવામાં એવી દલીલ કરવામાં આવી કે તે મુદ્દા પર લઘુદાવા અદાલતનો નિર્ણય રેસ જુડિકાટના સામાન્ય સિદ્ધાંતોના આધારે (સિક) (અપરોધ તરીકે? – સંપા.) કાર્યરત થતો હતો. આ દલીલના સમર્થનમાં પ્રિવી કાઉન્સિલના એક કેસનો આશ્રય લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. નીચે મુજબની નોંધ સાથે આ દલીલ નામંજૂર કરવામાં આવી હતી:—

પરંતુ, સ્પષ્ટપણે, તે નિર્ણયોનો એવો અર્થ કાઢી શકાય નહીં કે કલમ ૧૧ની જોગવાઈઓનું ઉદ્ધંધન કરી શકાય અથવા તેમને અતિક્રમિત કરી શકાય, અથવા તે કલમમાં સ્પષ્ટ અથવા નિહિત રૂપે વ્યક્ત પ્રતિબંધો કે અનામતોને અવગણવામાં આવી શકે. આવી વ્યાખ્યા સ્વીકારવામાં આવે તો એવી અસંભવ સ્થિતિ ઊભી થાય કે જેમાં એવું માનવું પડે કે સંહિતાની જોગવાઈઓ ન્યાયિક નિર્ણય દ્વારા રદ કરવામાં આવી છે.

આગળ કહેવામાં આવ્યું હતું:

અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલે ઉલ્લેખિત કરેલા કોઈપણ નિર્ણયમાં એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો નથી કે જ્યારે પ્રથમ દાવાનો વિચાર કરનાર અદાલતને બીજા દાવાનો વિચાર કરવાની અધિકારિતા ન હોય ત્યારે રેસ જુડિકેટાનો નિયમ લાગુ કરી શકાય.

૪૫. તેમના નિષ્કર્ષો માટે, વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે પ્રિવી કાઉન્સિલના બે નિર્ણયો, ગોકુલ મંદાર વિ. પુસ્કાનંદ સિંહ, (૧૯૦૨) ૨૯ ઇન્ડ એપ ૧૯૬ (પીસી) અને રાજાહ રણ બહાદુર સિંહ વિ. મટ. લક્ષ્મ કૌર, (૧૮૮૪) ૧૨ ઇન્ડ એપ ૨૩ (પીસી), પર આધાર મૂક્યો હતો.

૪૬. આથી એવું પ્રતીત થાય છે કે જ્યાં સુધી એકલ ન્યાયાધીશના નિર્ણયોનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી લઘુદાવા અદાલત એકમાત્ર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત નથી અને તે અદાલતનો નિર્ણય તેની દ્વારા વિચારણીય ન હોય તેવા અનુવર્તી દાવામાં પૂર્વનિર્ણિત મુદ્દા તરીકે કાર્ય કરશે નહીં, એવા દૃષ્ટિકોણના પક્ષમાં સર્વસંમતિ છે.

૪૭. આ વિષયક ખંડપીઠના નિર્ણયો અંગે, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૯ પંજ ૪૨૦ ના કેસમાં સ્પષ્ટપણે ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે લઘુદાવા અદાલત વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત નથી, પરંતુ તે પ્રાધાન્યપૂર્ણ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે.

૪૮. તેમ છતાં, અમારી સમક્ષ એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ કેલ ૫૦૬ના કેસમાં પીઠના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ આ દલીલના સમર્થનમાં કરવામાં આવ્યો હતો કે લઘુદાવા અદાલતના નિર્ણયો પણ પૂર્વનિર્ણિત બાબત તરીકે કાર્ય કરે છે. મેં આ કેસનું સાવધાનીપૂર્વક અવલોકન કર્યું છે અને મને જણાય છે કે તે સ્પષ્ટપણે ભિન્ન છે. તે કેસમાં, લઘુદાવા અદાલતે પોતાનો નિર્ણય આપતી વખતે વેસ્ટ બંગાળ પ્રિમિસેસ રેન્ટ કન્ટ્રોલ (ટેમ્પરરી પ્રોવિઝન્સ) અધિનિયમ, ૧૯૫૦ની કલમ ૧૬ હેઠળ વિશેષ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કર્યો હતો, જે નીચે મુજબ હતું:-

“કોઈ અન્ય કાયદામાં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત છતાં, મકાનમાલિક દ્વારા ભાડૂત સામે એવો દાવો, જેમાં આ અધિનિયમ લાગુ પડતી કોઈપણ પરિસ્થિતિની કબજાની પુનઃપ્રાપ્તિનો દાવો કરવામાં આવ્યો હોય, તે અનુસૂચિ બીમાં દર્શાવ્યા મુજબ અદાલતો સમક્ષ જ દાખલ થશે, અને આવી દાવાની સ્વીકારણી કરવા અથવા તેનો વિચારણ ચલાવવા માટે કોઈ અન્ય અદાલત સક્ષમ રહેશે નહીં”.

૪૯. ઉપર પુનઃઉત્પાદિત કરવામાં આવેલ કલમ ૧૬ માંનો રેખાંકિત ભાગ દર્શાવે છે કે તેમાં ઉલ્લેખિત દાવાઓની નોંધ લેવા બાબતે અન્ય દરેક અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર પર સર્વગ્રાહી પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેમ છતાં, પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ ની ભાષા ભિન્ન છે. તેની શરૂઆત આ શબ્દોથી થાય છે: “આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલમાં અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ અધિનિયમ દ્વારા સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય.”

૫૦. પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬માં આવેલ ઉપરોક્ત શબ્દોના કારણે, સ્મોલ કોર્ટ અદાલત સિવાયની અન્ય અદાલતો દ્વારા વિચારાધીન થઈ શકતા દાવાઓ અંગે સંજ્ઞાન લેવાની તેની દ્વારા મૂકવામાં આવેલી મનાઈ, વેસ્ટ બંગાલ પ્રિમાઈસિસ ભાડા નિયંત્રણ (કામચલાઉ જોગવાઈઓ) અધિનિયમ, ૧૯૫૦ની કલમ ૧૬ દ્વારા મૂકવામાં આવેલી મનાઈ જેટલી સંપૂર્ણ નથી. તેથી, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ કેસ ૫૦૬ (ઉપરોક્ત) ના પ્રકરણમાં કરાયેલ અવલોકનો અમારા સમક્ષના પ્રકરણમાં લાગુ પડી શકતા નથી.

૫૧. અમારી સમક્ષ લઘુદાવા અદાલત વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે એવી દલીલના સમર્થનમાં જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો એવો એકમાત્ર અન્ય ખંડપીઠનો નિર્ણય એ.આઈ.આર. ૧૯૬૯ મધ્ય પ્રા પૃષ્ઠનો છે. તેના અવલોકનથી જાણવા મળે છે કે લઘુદાવા અદાલત વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે એવા નિષ્કર્ષ માટે, તે મામલો નક્કી કરનાર માનનીય ન્યાયાધીશોએ પોતાની જ વડી અદાલતના અગાઉના બે નિર્ણયોને આધાર બનાવ્યા હતા. અન્ય કોઈપણ નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. યોગ્ય આદર સાથે, ઉક્ત મામલામાં મધ્ય પ્રદેશ વડી અદાલતે વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાય સાથે સંમત થવામાં મારી અસમર્થતા હું સ્વીકારું છું.

૫૨. તેથી, કાયદાની સંબંધિત જોગવાઈઓ તથા બારમાં ઉલ્લેખિત નિર્ણયો અંગે મેં સાવચેતીપૂર્વક વિચાર કર્યા બાદ, હું એવો દૃષ્ટિકોણ સ્વીકારવા તરફ ઝુકું છું કે લઘુ દાવા અદાલત વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત નથી. આ રીતે, મુદ્દા ક્રમાંક ૧ અંગે હું મારા ભાઈ ખરે, જે. સાથે સંપૂર્ણ સહમત છું. મુદ્દા ક્રમાંક ૨

૫૩. જ્યારે બંને પ્રકરણો દાવાઓ હોય ત્યારે પૂર્વવર્તી નિર્ણય પર રેસ જુડિકેટના સામાન્ય સિદ્ધાંતો લાગુ કરી શકાય નહીં, એવો સિદ્ધાંતને પ્રથમ દ્રષ્ટિએ એ.આઈ.આર. ૧૯૫૩ એસ.સી. ૩૩ ના પ્રકરણમાંથી આધાર મળે છે. વિષય સંબંધિત વિવિધ નિર્ણયોને ધ્યાનમાં લીધા બાદ આ પ્રમાણે અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:—

સામાન્ય સિદ્ધાંતોના આધારે પૂર્વનિર્ણિતતાનો આક્ષેપ મહેસૂલ અદાલતો, જમીન સંપાદન અદાલતો, વહીવટી અદાલતો વગેરે

જેવી વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતોના ચુકાદાઓના સંબંધમાં સફળતાપૂર્વક ઉઠાવી શકાય છે.

૫૪. પ્રારંભિક તબક્કે, વડી અદાલતે અપનાવેલા દૃષ્ટિકોણ અંગે ટિપ્પણી કરતા સર્વોચ્ચ અદાલતે આ રીતે અવલોકન કર્યું હતું:

વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ કેટલાક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા અને ત્યારબાદ તેમની ઉત્તર આપવાનો પ્રયાસ કર્યો, દીવાની પી. સી. ની કલમ ૧૧ની મર્યાદિત જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં રાખીને, જે તેમના શબ્દપ્રમાણે માત્ર દાવાઓ પર જ લાગુ પડે છે, અને એ ક્ષણે, જો અમને આદરપૂર્વક એમ કહેવાની મંજૂરી હોય, તો તેઓ આ વાત ભૂલી ગયા કે પૂર્વનિર્ણિત મુદ્દાનો સિદ્ધાંત ન્યાયશાસ્ત્રના સામાન્ય સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે.

૫૫. ઉપર પુનઃઉત્પાદિત સર્વોચ્ચ અદાલતના બે અવલોકનોમાંથી એવો નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય છે કે સર્વોચ્ચ અદાલતના મત મુજબ જ્યારે બન્ને કાર્યવાહી દાવાઓ હોય, ત્યારે માત્ર સિવિલ પી. સી. ની કલમ ૧૧ નો જ ઉપયોગ કરી શકાય અને તે સ્થિતિમાં સામાન્ય સિદ્ધાંતોના આધારે પૂર્વનિર્ણિત વિષયનો વાંધો ઉઠાવી શકાતો નથી, પરંતુ જો બેમાંથી કોઈ એક કાર્યવાહી દાવો ન હોય અથવા બન્ને કાર્યવાહી દાવાઓ ન હોય, તો વિશિષ્ટ અથવા સક્ષમ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતોના સંબંધમાં પૂર્વનિર્ણિત વિષયનો વાંધો સફળતાપૂર્વક ઉઠાવી શકાય છે.”

૪૨. તેમ છતાં, ન્યાયમૂર્તિ ત્રિપાઠીએ પોતાના અલગ અસહમતિસભર ચુકાદા દ્વારા એવો મત વ્યક્ત કર્યો હતો કે સ્મોલ કોઝ અદાલતો દ્વારા વપરાતો અધિકારક્ષેત્ર માત્ર પ્રાધાન્યપૂર્ણ જ નહીં પરંતુ સ્વભાવથી વિશિષ્ટ પણ છે. લોર્ડશીપ ન્યાયમૂર્તિ ત્રિપાઠી દ્વારા નોંધાયેલા નિષ્કર્ષો નીચે મુજબ છે :

"૬૯. લઘુદાવા અદાલતોની રચના પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમ, ૧૮૮૭ ની કલમ ૫ અનુસાર કરવામાં આવે છે. અધિનિયમની કલમ ૧૫માં જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, (૧) દ્વિતીય અનુસૂચિમાં લઘુદાવા અદાલતની સંજ્ઞાનથી અપવાદરૂપ રાખવામાં આવેલા દાવાઓ તરીકે દર્શાવાયેલા દાવાઓ અંગે લઘુદાવા અદાલત સંજ્ઞાન લેશે નહીં. (૨) તે અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ અપવાદોને અને હાલ અમલમાં રહેલા કોઈપણ અધિનિયમની જોગવાઈઓને આધિન રહીને, જે તમામ નાગરિક સ્વરૂપના દાવાઓનું મૂલ્ય નિર્ધારિત રકમથી વધુ ન હોય તે બધા દાવાઓ લઘુદાવા અદાલત દ્વારા સંજોય રહેશે. કલમ ૧૬ આ મુજબ છે: "આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલ અમલમાં રહેલા કોઈપણ અન્ય અધિનિયમ દ્વારા સ્પષ્ટપણે જે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય, લઘુદાવા અદાલત દ્વારા સંજોય દાવાનો વિચારણો તે દાવો જે લઘુદાવા અદાલતમાં વિચારણીય છે તેની અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદાઓની અંદર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી કોઈપણ અન્ય અદાલત દ્વારા કરવામાં આવશે નહીં." આ કલમની હાંશિયાની નોંધ આ મુજબ છે: "લઘુદાવા અદાલતોનું વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર." કલમ ૧૬ ની જોગવાઈઓ શબ્દપ્રયોગ મુજબ આદેશાત્મક છે અને લઘુદાવા અદાલત દ્વારા સંજોય દાવાઓ અંગે અન્ય અદાલતોનું અધિકારક્ષેત્ર બાકાત કરે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, આ કલમની હાંશિયાની

નોંધ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેમ, લઘુદાવા અદાલતો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતું અધિકારક્ષેત્ર સ્વરૂપે વિશિષ્ટ છે અને જ્યારે વિધાનમંડળે તેને નિઃસંદિગ્ધ શબ્દોમાં વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર તરીકે વર્ણવ્યું છે ત્યારે તેને ભિન્ન રીતે માનવાનું કોઈ સ્પષ્ટ કારણ દેખાતું નથી.

૭૦. અધિનિયમની કલમ ૧૭ આવી અદાલત માટે વિશેષ પ્રક્રિયાની જોગવાઈ કરે છે અને સિવિલ પ્રક્રિયા સંહિતાની જોગવાઈઓને ઉપરોક્ત કલમમાં દર્શાવ્યા મુજબ માત્ર સુધારેલ સ્વરૂપમાં જ લાગુ કરવામાં આવી છે. એ સાચું છે કે અધિનિયમની કલમ ૨૮ હેઠળ લઘુદાવા અદાલત જિલ્લા અદાલતના વહીવટી નિયંત્રણ અને વડી અદાલતના અધિરીક્ષણ હેઠળ રહેશે, પરંતુ તેથી આ હકીકત ક્ષીણ થતી નથી કે તે નિયમિત સિવિલ અદાલતોની શ્રેણીબદ્ધ રચનાની કડી નથી, જેમ કે અધિનિયમની કલમ ૩૩ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે, જેમાં નીચે મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે:

લઘુદાવાઓની અદાલતના અધિકારક્ષેત્રથી સજ્જ અદાલત, તે અધિકારક્ષેત્રના પ્રયોગ સંબંધે, અને એ જ અદાલત, લઘુદાવાઓની અદાલત દ્વારા વિચારણીય ન હોય તેવી દીવાની સ્વરૂપની દાવાઓમાં પોતાના અધિકારક્ષેત્રના પ્રયોગ સંબંધે, આ અધિનિયમ અને દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતાના હેતુઓ માટે અલગ અદાલતો માનવામાં આવશે.

૭૧. એ સાચું છે કે અધિનિયમની કલમ ૩૫ દ્વારા ૨૬ કરાયેલ અદાલતોની કાર્યવાહી ચાલુ રાખવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે, પરંતુ તે સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો દ્વારા પ્રયોગમાં લેવાતા અધિકારક્ષેત્રના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને હાનિકારક નથી. તેથી, મારું મત એવું છે કે સ્મોલ

કોઝ અદાલતો દ્વારા પ્રયોગમાં લેવાતું અધિકારક્ષેત્ર માત્ર અગ્રતા ધરાવતું જ નથી, પરંતુ સ્વભાવથી વિશિષ્ટ પણ છે.

૭૨. ઉપર રજૂ કરાયેલા બીજા પ્રશ્ન અંગે પણ ન્યાયિક અભિપ્રાયોમાં મતભેદ છે, પરંતુ સર્વોચ્ચ અદાલતના તાજેતરના નિર્ણયને ધ્યાનમાં લેતાં, તે મુદ્દા પરના દરેક કેસની નોંધ લેવી આવશ્યક નથી.

૭૩. ૧૯૬૬ ઓલ એલ.જે. ૪૮૧ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૭ ઓલ ૨૮) માં અને ૧૯૬૭ ઓલ એલ.જે. ૩૨ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૭ ઓલ ૪૪૨) માં, આ અદાલતની બે વિભાગીય ખંડપીઠોએ અનુક્રમે એવું ઠરાવ્યું છે કે, જ્યાં બંને કાર્યવાહી દીવાની દાવાઓ હોય, ત્યાં પૂર્વનિર્ણિત મુદ્દાના સામાન્ય સિદ્ધાંતોનો કોઈ લાગુ પડતો નથી અને મામલો નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૧ની ચાર દીવાલોની અંદર જ મર્યાદિત રાખવો જોઈએ.

૭૪. એ.આઈ.આર. ૧૯૫૩ એસ.સી. ૩૩ ના કેસમાં, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

પછીના દાવાની સુનાવણી કરવા માટેની પૂર્વવર્તી અદાલતની સક્ષમતાને લગતી શરત, સંહિતાની કલમ ૧૧ દ્વારા રેસ જુડિકાટના સામાન્ય નિયમ પર આરોપિત મર્યાદાઓમાંની એક છે અને તેનું પ્રયોગ માત્ર દાવાઓ માટે જ થાય છે. જ્યારે રેસ જુડિકાટની દલીલ કાયદાના સામાન્ય સિદ્ધાંતો પર આધારિત હોય છે, ત્યારે સ્થાપિત કરવા માટે માત્ર એટલું જ આવશ્યક છે કે પૂર્વવર્તી મામલો સાંભળીને તેનો નિર્ણય આપનાર અદાલત સક્ષમ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત હતી.

આવા મામલાઓમાં વધુમાં એ સાબિત કરવું જરૂરી જણાતું નથી કે તેને પાછળના દાવાની સુનાવણી કરવાનો પણ અધિકારક્ષેત્ર છે. સામાન્ય સિદ્ધાંતોના આધારે રેસ જુડિકાટાની દલીલ વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતોના ચુકાદાઓ અંગે, જેમ કે મહેસૂલ અદાલતો, જમીન અધિગ્રહણ અદાલતો, વહીવટી અદાલતો વગેરે અંગે, સફળતાપૂર્વક ઉઠાવી શકાય છે. સ્પષ્ટ છે કે આવી અદાલતો નિયમિત દાવાની સુનાવણી કરવા હકદાર નથી અને તેઓ માત્ર કાયદા દ્વારા તેમને પ્રદાન કરાયેલ વિશેષ અધિકારક્ષેત્રનો જ ઉપયોગ કરે છે. આ મામલા પર આ અદાલતના એક વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે ૧૯૬૬ ઓલ ડબ્લ્યુ.આર. (એચસી) ૭૮૨ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૭ ઓલ ૧૨૫) માં એ ઠરાવ માટે આધાર રાખ્યો હતો કે લઘુ દાવા અદાલત દ્વારા અપાયેલો નિર્ણય, રેસ જુડિકાટાના સિદ્ધાંતોને નિયંત્રિત કરતા સામાન્ય સિદ્ધાંતના પ્રયોગથી, રેસ જુડિકાટા તરીકે કાર્ય કરશે.

૭૫. રામચંદ્ર રાવ વિ. રામચંદ્ર રાવ, એ.આઈ.આર. ૧૯૨૨ પી.સી. ૮૦ના કેસમાં, અન્યો ઉપરાંત એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે, "ન્યાયિક નિર્ણયનું મહત્વ વિવાદમાં રહેલી કોઈ વિશિષ્ટ વસ્તુના નાણાકીય મૂલ્ય દ્વારા માપવાનું નથી. જે સિદ્ધાંત એ જ મામલાનું દ્વિવાર વાદવિવાદ થતું રોકે છે તે સામાન્ય રીતે લાગુ પડે છે, અને આ બાબતમાં સંહિતાના વિશિષ્ટ શબ્દો દ્વારા મર્યાદિત નથી."

૭૬. જાનકીરામા અચ્ચરનાં મામલામાં, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૬૩૩માં એવું અવલોકિત કરવામાં આવ્યું હતું કે:

એ બાબત નિષ્પક્ષપણે સ્વીકારવામાં આવી છે કે સંહિતાની કલમ ૧૧ના શબ્દપ્રમાણે તેનો અમલ થઈ શકતો નથી, કારણ કે હાલનો દાવો પ્રતિવાદી નં. ૧ થી ૬ના દેવુંદારો દ્વારા તેમના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપે દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અને આ દાવો આદેશ ૧, નિયમ ૮ હેઠળ પ્રતિનિધિ દાવા તરીકે ચલાવવામાં આવે છે, અને એવું કહી શકાય નહીં કે પ્રતિવાદી નં. ૧ થી ૬, જેઓ અગાઉના દાવામાં વાદી હતા, અને હાલનો દાવો લાવનાર દેવુંદારો, એ જ પક્ષકારો છે અથવા એકબીજાના મારફતે હકનો દાવો કરતા પક્ષકારો છે. જ્યારે આ રીતે કલમ ૧૧ લાગુ પડતી નથી, ત્યારે રેસ જુડિકાટના સામાન્ય સિદ્ધાંત પર આધાર રાખવો અનુમત્ય ગણાય નહીં. અમે દાવા સાથે સંકળાયેલા છીએ અને આવા દાવા સામે રેસ જુડિકાટની દલીલ માત્ર કલમ ૧૧ની જોગવાઈઓના આધારે જ ઉઠાવી શકાય અને અન્ય કોઈ આધારે નહીં. તેથી, અમારા મત મુજબ, હાલનો દાવો રેસ જુડિકાટથી અવરોધિત છે એવો આધાર તત્ત્વહીન છે.

૭૭. એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૧૫૩ માં જાનકીરામા અચ્ચરનાં કેસ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૬૩૩ (ઉપરોક્ત) માં આપેલા નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેની વ્યાખ્યા માનનીય રઘુબર દયાલ, જે., જેઓ બહુમતીનો ચુકાદો આપી રહ્યા હતા, દ્વારા કરવામાં આવી હતી, અને અન્ય બાબતો ઉપરાંત, એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે:

વિશેષ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતનો ચુકાદો, તે જ મુદ્દા અંગે બીજી એવી અદાલતમાં, જેને તે મુદ્દા ઉપર અધિકારક્ષેત્ર

ન હોય, પ્રતિન્યાયરૂપે બંધનકારક માનવાનો હોય છે.....” અને વધુમાં એમ પણ કે, “કલમ ૧૧, સિવિલ પી. સી. ની જોગવાઈઓ, ત્યારબાદના નિયમિત દાવામાં તે જ પક્ષકારો વચ્ચે તે જ વિવાદાસ્પદ મુદ્દા અંગે અગાઉનો નિર્ણય પ્રતિન્યાયરૂપે કાર્ય કરે છે તે બાબતમાં સર્વસમાવી નથી, અને પ્રતિન્યાયના સામાન્ય સિદ્ધાંત અનુસાર, વિવાદાસ્પદ મુદ્દા અંગેનો કોઈપણ અગાઉનો નિર્ણય, જે સંપૂર્ણ હરીફાઈ પછી અથવા પક્ષકારોને પોતાનો પક્ષ સાબિત કરવાની યથોચિત તક આપ્યા પછી, તે મુદ્દો નક્કી કરવા સક્ષમ અદાલત દ્વારા આપવામાં આવ્યો હોય, તો તે ત્યારબાદના નિયમિત દાવામાં પ્રતિન્યાયરૂપે કાર્ય કરશે. અગાઉ તે મુદ્દો નક્કી કરનાર અદાલત ત્યારબાદનો દાવો નક્કી કરવા સક્ષમ હોવી આવશ્યક નથી, તેમજ અગાઉની કાર્યવાહી અને ત્યારબાદનો દાવો બંનેનો વિષય એકસરખો હોવો પણ આવશ્યક નથી. અગાઉની કાર્યવાહીનું સ્વરૂપ ગૌણ છે.

૭૮. આ કેસમાં અલ્પમતનો અભિપ્રાય માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ સુબ્બા રાવે વ્યક્ત કર્યો હતો, જેમણે એવું ઠરાવ્યું હતું કે જનકીરામા અચ્ચરના કેસમાં, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૬૩૩ માં કરાયેલું અવલોકન કે, “જ્યાં કલમ ૧૧ આ રીતે લાગુ પડતી નથી, ત્યાં રેસ જુડિકેટના સામાન્ય સિદ્ધાંત પર આધાર રાખવો અનુમત્ય નહીં બને. અમે એક દાવા સાથે વ્યવહાર કરી રહ્યા છીએ અને એવા દાવા વિરુદ્ધ રેસ જુડિકેટની દલીલ જે એકમાત્ર આધાર પર ઉઠાવી શકાય તે કલમ ૧૧ની જ જોગવાઈ હોઈ શકે અને અન્ય કોઈ નહીં”, તે આ વિષયક કાયદાને યોગ્ય રીતે પ્રતિબિંબિત કરતું હતું. ઉપરોક્ત કેસમાં બહુમતીના નિર્ણયને ધ્યાનમાં લેતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે રેસ જુડિકેટના

સામાન્ય સિદ્ધાંતો અનુસાર વિવાદાસ્પદ મુદ્દે અગાઉ લેવાયેલો નિર્ણય, જે સંપૂર્ણ પ્રતિસ્પર્ધા પછી કરવામાં આવ્યો હોય, તે અનુવર્તી નિયમિત દાવામાં રેસ જુડિકેટા તરીકે કાર્ય કરશે, ભલે અગાઉ તે મુદ્દાનો નિર્ણય કરનાર અદાલત અનુવર્તી દાવાનો નિર્ણય કરવા સક્ષમ હતી કે નહોતી.

૭૯. પક્ષકારો વચ્ચે સ્મોલ કોર્ટિસ અદાલતમાં વિવાદ ભાડાના દર અંગે હતો. તે વિવાદનો નિકાલ તે અદાલતે ન્યાયસંગત રીતે કર્યો હતો. અનુવર્તી દાવામાં, જેમાંથી પુનર્વિચાર અરજી ઉદ્ભવે છે, વાદીઓએ પ્રતિવાદીઓને બેદખલ કરવાની પ્રાર્થના કરતાં, બીજા દાવા પહેલાંના સમયગાળા માટે ભિન્ન દરે ભાડાની માંગણી કરી હતી. આ પરિસ્થિતિમાં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે ભાડાના દર અંગે સ્મોલ કોર્ટિસ અદાલતના ન્યાયાધીશે આપેલો નિર્ણય, ભાડાના બાકી અને બેદખલી માટે મુનસિફ સમક્ષ દાખલ કરાયેલા અનુવર્તી દાવામાં પૂર્વનિર્ણિત મુદ્દા તરીકે કાર્ય કરશે કે નહીં. ગુલાબચંદ છોટાલાલના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે પ્રતિપાદિત કરેલા સિદ્ધાંત, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૧૫૩ (ઉપરોક્ત), ના પ્રકાશમાં, મારું મંતવ્ય છે કે સ્મોલ કોર્ટિસ અદાલતના ન્યાયાધીશનો નિર્ણય ભાડાના દરના પ્રશ્ન પર પૂર્વનિર્ણિત મુદ્દા તરીકે કાર્ય કરશે, કારણ કે તે વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે અને પૂર્વનિર્ણિત મુદ્દાના સામાન્ય સિદ્ધાંતોના આધારે પણ એવું જ થશે. ”

૪૩. આથી, સંપૂર્ણ ખંડપીઠના નિર્ણયમાં બહુમતીનો મત એવો છે કે દિવાણી સ્વભાવના તમામ દાવાઓની સુનાવણી કરવાનો પ્રારંભિક અધિકારક્ષેત્ર દિવાણી અદાલતમાં નિહિત છે. જોકે, તે અધિકારને બે રીતે મર્યાદિત કરી શકાય છે – એક તો, એવા દાવાઓને અપવાદરૂપ રાખીને,

જેઓ અંગે તેની જોગવાઈ લેવાનો અધિકાર સ્પષ્ટ રીતે અથવા નિહિત રીતે અવરોધિત કરવામાં આવ્યો હોય, અને બીજું, વિવિધ કક્ષાની દિવાળી અદાલતો વચ્ચે, સૌથી નીચી કક્ષાની દિવાળી અદાલતનું નાણાકીય અધિકારક્ષેત્ર નિર્ધારિત કરીને. લઘુ હેતુઓની અદાલત એકમાત્ર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત નથી, પરંતુ માત્ર પ્રાથમિક અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત છે અને તેનો નિર્ણય ત્યારબાદ દાખલ થનારા એવા કોઈપણ દાવા માટે અવરોધરૂપ બનશે નહીં, જેની સુનાવણી કરવા લઘુ હેતુઓની અદાલત સક્ષમ ન હતી. અલ્લાબાદ વડી અદાલતની સંપૂર્ણ ખંડપીઠનો બહુમતી મત મૂળ વાદી તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલ શ્રી સોનીની રજૂઆતોને વધુ બળ આપે છે કે હુકમનામાને રદબાતલ ગણાવી શકાય તેમ નહોતું, અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, નિયમિત દિવાળી અદાલત પાસે નાણાકીય દાવાની સુનાવણી કરવાનો અંતર્નિહિત અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ ન હતો.

૪૪. ઉપરોક્તથી હવે હું મધ્ય પ્રદેશ વડી અદાલતના સંપૂર્ણ પીઠના એક નિર્ણય પર વિચાર કરું છું, જે ભૈયાલાલ ગિર્ધરિલાલ શ્રીવાસ્તવચા વિ. ટિકારામ ઉદાઈચંદ જૈ, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૦ મધ્ય પ્રદેશ ૨૩૭ ના કેસમાં આપવામાં આવ્યો હતો. મધ્ય પ્રદેશ વડી અદાલતની સંપૂર્ણ પીઠ સમક્ષ મોકલવામાં આવેલ પ્રશ્ન નીચે મુજબ હતો :

...શું આ અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠના જજનાથ વિ. હરિસિંહ, ૧૯૬૮ જબ એલજે ૫૬૬ : (એઆઈઆર ૧૯૬૯ મધ્ય પ્રા ૫૬) તથા પૂનમચંદ વિ. રામપ્રસાદ, ૧૯૬૮ જબ એલજે ૫૮૩ : (એઆઈઆર ૧૯૬૯ મધ્ય પ્રા ૪૪) માં અહેવાલિત નિર્ણયો દ્વારા યોગ્ય કાયદો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો હતો કે કેમ. ઉપરોક્ત નિર્ણયો અનુસાર, જ્યાં નાની દાવા સ્વરૂપની મુકદ્દમો પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ

અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ ની જોગવાઈઓના ઉલ્લંઘનમાં નિયમિત દાવા તરીકે દાખલ કરવામાં આવે અને ચલાવવામાં આવે, ત્યાં તેમાં અપાયેલો એવો ચુકાદો અધિકારક્ષેત્ર વિના આપેલો હોય છે અને રદબાતલ ગણાય છે.

૪૫. મધ્ય પ્રદેશ વડી અદાલતની પૂર્ણ પીઠ સમક્ષ આવેલ કેસમાં, વાદી – હુકમનામાધારકે હુકમનામાના અમલ માટે કાર્યવાહી શરૂ કરી હતી. પ્રતિવાદી – ચુકાદા દેવાદારે આ વાંધો ઉઠાવ્યો હતો કે જેમ રીતે દાવો રચવામાં આવ્યો હતો, તે રકમની ચુકવણી માટેનો હોવાથી, તે માત્ર લઘુ વાદ અદાલત દ્વારા જ ચલાવા યોગ્ય હતો અને કારણ કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ ની જોગવાઈઓના ભંગમાં સિવિલ જજ, વર્ગ-૨ ની અદાલત દ્વારા તેને નિયમિત દીવાની દાવા તરીકે ચલાવવામાં આવ્યો હતો, તેથી અધિકારક્ષેત્ર વિનાનું હોવાથી તેનું હુકમનામું રદબાતલ હતું. આ વાંધો અમલકર્તા અદાલતે નામંજૂર કર્યો; પરંતુ, અપીલમાં, વધારાના જિલ્લા ન્યાયાધીશે તે વાંધો સ્વીકાર્યો. વાદી – હુકમનામાધારકે સેકન્ડ અપીલ દાખલ કરી. વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશ સમક્ષ એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે જ્યાં દીવાની અદાલત લઘુ વાદ સ્વરૂપના દાવાને નિયમિત દીવાની દાવા તરીકે, એટલે કે દીર્ઘ દાવા તરીકે ચલાવે છે, ત્યાં તેનો ચુકાદો અને હુકમનામું રદબાતલ ગણાતા નથી અને સંદર્ભ અદાલતે ઘડેલા પ્રશ્નમાં જે બે ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેઓને પુનર્વિચારની આવશ્યકતા છે. ન્યાયમૂર્તિ નાઈકએ, પોતાના અલગ ચુકાદા દ્વારા, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું :

"૧૦. નિર્ણય માટેના કારણોની તપાસ કરતાં, અમે જોવા પામીએ છીએ કે નિર્ણય મુખ્યત્વે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો

અધિનિયમની કલમ ૧૬ ની વ્યાખ્યા પર આધારિત છે; અને વિદ્વાન ન્યાયાધીશોના મત મુજબ:

(૧) કે તે કલમ તેના શબ્દપ્રયોગમાં ફરજિયાત હતી;

(૨) તે 'જો દાવાની સ્થાપનાના સમયે નાના દાવાઓની અદાલતને નાના દાવા તરીકે તે દાવો ચલાવવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોય, તો સામાન્ય અદાલતનો નાના દાવાના સ્વરૂપના દાવાને સામાન્ય દાવા તરીકે ચલાવવાનો અધિકારક્ષેત્ર દૂર કરે છે';

(૩) શબ્દો "સ્થાનિક સીમાઓની અંદર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી કોઈ અન્ય અદાલત દ્વારા ચલાવવામાં આવશે નહીં " નો અર્થ એવો થાય છે કે જે દાવાનો વિચાર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી લઘુદાવા અદાલત કરી શકે છે, તેવા દાવાની સુનાવણી કરવા માટે સામાન્ય અદાલત અસમર્થ છે;

(૪) "આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ અધિનિયમ દ્વારા સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય" એવો પ્રયોગ, જેની સાથે પ્રાંતીય સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ શરૂ થાય છે, તે માત્ર આ હકીકતને જ ઉદ્ઘાટિત કરે છે કે જો કોઈ નિયમિત અદાલત ભૂલવશ એવો દાવો ચલાવે, જે સ્મોલ કોર્ટ સ્વભાવનો હોય અને જે સમાન સ્થાનિક મર્યાદાઓની અંદર અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી સ્મોલ કોર્ટ અદાલત દ્વારા વિચારાધીન થઈ શકે એવો હોય, તો આવી અદાલતની કાર્યવાહી અધિકારક્ષેત્રવિહોણી અને રદબાતલ ગણાય; અને

(૫) જોધા વિ. મગનલાલ, એ.આઈ.આર. ૧૯૩૦ બોમ ૮૦ માં કરાયેલ આ અવલોકનો કે કલમ ૧૬નું પાલન કરવામાં નિષ્ફળતા માત્ર પ્રક્રિયામાં ખામી હતી, તે આનુષંગિક ટિપ્પણીઓ હતી. ”

૧૧. ઉપરોક્ત નિર્ણયોનું પુનર્વિચારણ કરવા માટે સંદર્ભ આપવાના પોતાના આદેશના સમર્થનમાં વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશ આ પ્રમાણે કહે છે :-

(૧) કલમ ૧૬નો ભંગ આજદિન સુધી હુકમનામું અમાન્ય ઠરાવે છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નથી.

(૨) પ્રાંતીય લઘુ દાવા અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬નું પાલન કરવામાં થયેલી નિષ્ફળતા, દાવાનો વિચાર કરવાની અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી લઘુ દાવા અદાલત સિવાયની અન્ય અદાલતમાં કાર્યવાહી હાથ ધરવામાં માત્ર પ્રક્રિયાત્મક ખામી જ હોય તેમ જણાય છે, અને તેથી તે કલમની જોગવાઈઓનું અપાલન તે કાર્યવાહીને અથવા તેમાં કરવામાં આવેલ હુકમનામાને રદબાતલ બનાવતું નથી; અને આ જ દૃષ્ટિકોણ યોગ્ય હોવો જોઈએ તે નાગરિક કાર્યવાહી સંહિતાની કલમો ૨૪(૪), ૧૦૨ અને આ. ૪૬, નિ. ૭ ની જોગવાઈઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

(૩) વિભાગીય ખંડપીઠના નિર્ણયો તથ્યોનો સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કર્યો નથી -

(એ) કે મધ્ય પ્રદેશમાં અધિનિયમની કલમ ૫ હેઠળ એવી રીતે લઘુ દાવા અદાલતો સ્થાપિત કરવામાં આવી નથી,

(બી) કે મધ્ય પ્રદેશમાં મધ્ય પ્રદેશ સિવિલ અદાલતોને મધ્ય પ્રદેશ સિવિલ અદાલત અધિનિયમની કલમ ૮ હેઠળ લઘુદાવા સ્વરૂપના દાવાઓનો વિચાર કરવાનો અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો છે, અને

(સી) કે મધ્ય પ્રદેશ સિવિલ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૫ જિલ્લાનાં ન્યાયાધીશને વિતરણ મેમો દ્વારા પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬માં સમાવાયેલ પ્રતિબંધને દૂર કરવાની સગવડ આપે છે, કારણ કે તે કલમ પોતાના શબ્દોમાં ફરીથી 'આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈપણ અધિનિયમ દ્વારા સ્પષ્ટ રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય' એવા પ્રતિબંધને આધીન છે, જે જરૂરી રીતે તે કલમના કાર્યક્ષેત્રને મર્યાદિત કરે છે; અને મધ્ય પ્રદેશ સિવિલ અદાલતો અધિનિયમ, પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ના અર્થમાં 'અન્ય કોઈપણ અધિનિયમ' છે, તે બાબતનો ઇનકાર મુશ્કેલ છે.

૧૨. હવે અમે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ ની જોગવાઈઓનું પરીક્ષણ કરીશું, જેથી અધિનિયમ, સંહિતા અને મધ્ય પ્રદેશ સિવિલ અદાલતો અધિનિયમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેની સાચી વ્યાપ્તિ અને અર્થ સમજાવી શકાય.

૧૩. પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ નીચે મુજબ છે:-

“આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલમાં અમલમાં રહેલ કોઈપણ અન્ય કાયદા દ્વારા સ્પષ્ટ રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય, લઘુ વાદ અદાલત દ્વારા સંજોય એવો દાવો, જે લઘુ વાદ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદાઓની અંદર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી કોઈપણ અન્ય અદાલત દ્વારા વિચારણાયોગ્ય હોય, તે કોઈપણ અન્ય અદાલત દ્વારા ચલાવવામાં આવશે નહીં.” આ કલમના શબ્દોમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે -

(૧) લઘુ દાવા અદાલત દ્વારા વિચારણીય દાવો,

(૨) જે દાવાનો વિચારણો લઘુદાવા અદાલત દ્વારા થઈ શકે છે, તે દાવા અંગે લઘુદાવા અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદાઓની અંદર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અન્ય કોઈપણ અદાલત દ્વારા વિચારણો કરવામાં આવશે નહીં, (૩) સિવાય કે આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા વર્તમાનમાં અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ અધિનિયમન દ્વારા સ્પષ્ટ રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય.

૧૪. ઉપરોક્ત જોગવાઈના આધારભૂત વિધાનમંડળના આશયને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે, અમારે કાયદાની વ્યાખ્યાના નિયમોનો આશરો લેવો પડશે, જેના અંતર્ગત અમને માત્ર કલમની શબ્દરચનાને જ નહીં, પરંતુ તેની પ્રકૃતિ, તેની રચના અને તેને એક રીતે અથવા

બીજી રીતે અર્થઘટન કરવાથી જે પરિણામો અનુસરશે તેનો પણ વિચાર કરવા માટે નિર્દેશિત કરવામાં આવ્યા છે. લોર્ડ કેમ્પબેલના શબ્દોમાં:

કાયદાઓના અર્થઘટન માટે એવો કોઈ સર્વવ્યાપક નિયમ નિર્ધારિત કરી શકાતો નથી કે ફરજિયાત જોગવાઈઓને માત્ર નિર્દેશાત્મક ગણવી કે બાધ્યતામૂલક માનવી, અને તેના ઉદ્દંઘન માટે નિહિત રદબાતલનો અર્થ કાઢવો. ન્યાયની અદાલતોનું કર્તવ્ય એ છે કે જે કાયદાનું અર્થઘટન કરવાનું હોય તેની સમગ્ર વ્યાપ્તિ પર સાવધાનીપૂર્વક ધ્યાન આપીને વિધાનમંડળનો વાસ્તવિક આશય શોધવાનો પ્રયત્ન કરે.”
[લિવરપૂલ બરો બેંક વિ. ટર્નર, (૧૮૬૦) ૨૯ એલ જે ચ ૮૨૭].

૧૫. જગન્નાથના કેસમાં, ૧૯૬૮ જબ એલજે ૫૬૬ : (એઆઈઆર ૧૯૬૯ મધ્ય પ્રદેશ ૫૬) (ઉપરોક્ત) ના વિભાગીય ખંડપીઠના વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ એવો નિર્ધાર કર્યો છે કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ તેની ભાષામાં આદેશાત્મક છે અને જો દાવાની સ્થાપના સમયે એવો સ્મોલ કોર્ટ અદાલત અસ્તિત્વમાં હોય જેને તે દાવાને સ્મોલ કોર્ટ દાવા તરીકે અજમાવવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોય, તો તે સામાન્ય અદાલતનો એવો અધિકારક્ષેત્ર હરણ કરે છે કે તે સ્મોલ કોર્ટ સ્વરૂપના દાવાનું નિયમિત દાવા તરીકે વિચારણા કરી શકે. ઉપરોક્ત નિષ્કર્ષે પહોંચતાં વિભાગીય ખંડપીઠે માત્ર કલમની શબ્દરચનાનો જ વિચાર કર્યો હતો અને એવું જણાતું નથી કે તેણે અધિનિયમના સ્વરૂપ અને હેતુનો, તેમજ તેને એક રીતે કે બીજી રીતે અર્થઘટન કરવામાં આવે તો તેનાથી કેવા

પરિણામો ઉપજે, તેનો સિવિલ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૦૨ અને આદેશ ૪૬ ના નિયમો ૬ અને ૭ ની જોગવાઈઓના પ્રકાશમાં વિચાર કર્યો હોય.

૧૬. આ સ્થિર કાનૂની સિદ્ધાંત છે કે કોઈ અધિનિયમનું મૂલવણ તેની સમગ્રતા સાથે કરવું જોઈએ અને તે માટે માત્ર જે ભાષામાં તેને ઘડવામાં આવ્યો છે તેને જ નહીં, પરંતુ તેના પ્રણયન દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા માંગવામાં આવેલ હેતુને પણ ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ. તેનું અર્થઘટન એવું કરવું જોઈએ કે તે અન્ય તેવા અધિનિયમોની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત બને, જેઓ તેના અર્થઘટન પર અસર ધરાવે છે, અને તેના અર્થઘટનને એક રીતે કે બીજી રીતે સ્વીકારવાથી ઉદ્ભવતા જણાતા કોઈપણ અહિતકારક પરિણામોથી બચી શકાય.

૧૭. નિઃસંદેહ, એ સત્ય છે કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મૉલ કૉર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬માં ‘ચલાવવામાં નહીં આવે’ એવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને ‘કરશે’ શબ્દ સામાન્ય રીતે પાલન કરવાનું હોય એવો આદેશાત્મક અર્થ દર્શાવે છે; પરંતુ વિધાનમંડળોએ ઘણી વાર ‘કરશે’ અને ‘કરી શકે’ એવા શબ્દોનો પરસ્પર વિનિમયરૂપે ઉપયોગ કર્યો છે, જેના કારણે અદાલતો માટે વિધાનમંડળના આશયની તપાસ કરવી આવશ્યક બને છે, અને કાયદાની વ્યાખ્યા માટે એ જ એકમાત્ર નિશ્ચિત માર્ગદર્શક છે. તેમ છતાં, આપણે આ અનુમાનથી શરૂઆત કરવી જોઈએ કે વિધાનમંડળનો આશય શબ્દોને તેમના સ્વાભાવિક અર્થમાં ઉપયોગ કરવાનો હતો અને ત્યારબાદ, અન્ય પરિસ્થિતિઓના પ્રકાશમાં, એ નિર્ધારિત કરવું જોઈએ કે તેમનો સ્વાભાવિક અર્થ વિધાનમંડળના સ્પષ્ટ આશયને સ્પષ્ટ રીતે વિરુદ્ધ હતો કે નહીં.

૧૮. વિષયને અમારી સાવધાનીપૂર્વક વિચારણાને આધીન કર્યા બાદ, અમે આ નિષ્કર્ષે પહોંચ્યા છીએ કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ માં આવેલ 'વિચારણા કરવામાં આવશે નહીં' એવો પ્રયોગ નિશ્ચિતપણે આ અર્થમાં આજ્ઞાપૂર્વકનો છે કે તે અદાલતોને તે કલમની જોગવાઈઓના ભંગમાં નાના દાવા સ્વરૂપના દાવાઓની વિચારણા ન કરવા દિશાનિર્દેશ આપે છે, પરંતુ તે એટલો કડક આજ્ઞાપૂર્વકનો નથી કે તેની જોગવાઈઓના ભંગમાં વિચારાયેલા કેસોમાં આપેલા ચુકાદાઓ અને ડિક્રીઓ શૂન્ય અથવા રદબાતલ બની જાય. અમે આવું કેમ ઠરાવીએ છીએ તેના કારણો સંક્ષેપમાં નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય:

૧૯. જોકે, તે કરવા પહેલાં, અમે સૌપ્રથમ સંક્ષેપમાં નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૨૪ ની જોગવાઈઓનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ છીએ, જેમનો ઉપરોક્ત પ્રાંતીય સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની ઉક્ત જોગવાઈના અર્થઘટન પર પ્રભાવ હોવાનું કહેવાય છે.

૨૦. અમારી માન્યતા મુજબ, સંહિતાની કલમ ૨૪થી ખાસ મદદ મળતી નથી, કારણ કે, ભલે આ કલમ નાની દાવા પ્રકૃતિના દાવાની સુનાવણી કરવા સક્ષમ અદાલતમાંથી તેવી સક્ષમતા ન ધરાવતી અદાલતમાં દાવો હસ્તાંતર કરવાની જોગવાઈ કરે છે, તેમ છતાં તે કલમની ઉપકલમ (૪) કાનૂની કલ્પિત જોગવાઈ દ્વારા આવા દાવાની સુનાવણીના હેતુઓ માટે હસ્તાંતર પ્રાપ્ત કરનાર અદાલતને નાની દાવા અદાલત બનાવે છે.

૨૧. પ્રથમ તો અધિનિયમના વિષય અને હેતુ અંગે, પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતોની સ્થાપના,

અધિકારક્ષેત્ર, વ્યવહાર અને પ્રક્રિયા સંબંધિત બાબતો અંગે સંપૂર્ણ સંહિતા છે. તે સ્મોલ કોઝ અદાલતોની સ્થાપના માટે જોગવાઈ કરે છે અને તેમને દેવાણી દાવાઓની સુનાવણી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર પ્રદાન કરે છે, સિવાય કે એવા દાવાઓ, જેઓ અંગે અધિનિયમની કલમ ૧૫(૧) હેઠળ સંજ્ઞાન લેવો પ્રતિબંધિત છે અને જેમનું મૂલ્ય ઉપકલમો (૧) અને (૨) હેઠળ અધિનિયમની કલમ ૧૫માં નિર્ધારિત તેમના નાણાકીય અધિકારક્ષેત્રની મર્યાદા કરતાં વધુ નથી, પરંતુ આજદિન સુધી આ રાજ્યમાં એવી કોઈ અદાલતો સ્થાપિત કરવામાં આવી નથી.

૨૨. પરંતુ, મધ્ય પ્રદેશ સિવિલ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૯, તેમ છતાં, વડી અદાલતને તેના અધિકારક્ષેત્રની અંદરની સિવિલ અદાલતોને લઘુ દાવાની અદાલતની સત્તાઓ પ્રદાન કરવાનો અધિકાર આપે છે. ઉપરોક્ત જોગવાઈના અનુસંધાને, જિલ્લા ન્યાયાધીશો અને વધારાના જિલ્લા ન્યાયાધીશોને લઘુ દાવાના સ્વરૂપના એવા દાવાઓનું વિચારણ કરવા સત્તા આપવામાં આવી છે, જેના મૂલ્ય રૂપિયા ૧,૦૦૦/-થી વધારે ન હોય, સિવિલ ન્યાયાધીશ વર્ગ ૧ ને એવા દાવાઓનું વિચારણ કરવા સત્તા આપવામાં આવી છે, જેના મૂલ્ય રૂપિયા ૫૦૦/-થી વધારે ન હોય, અને સિવિલ ન્યાયાધીશ વર્ગ ૨ ને એવા દાવાઓનું વિચારણ કરવા સત્તા આપવામાં આવી છે, જેના મૂલ્ય રૂપિયા ૨૦૦/-થી વધારે ન હોય.

૨૩. મધ્ય પ્રદેશ નાગરિક અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૫ હેઠળ, જિલ્લા ન્યાયાધીશને લેખિત આદેશ દ્વારા એવો નિર્દેશ આપવા સત્તા આપવામાં આવી છે કે તેની સમક્ષ વિચારણીય કોઈપણ નાગરિક

કામકાજ તથા તેના નિયંત્રણ હેઠળની અદાલતોનું કામકાજ, તે યોગ્ય માને તે રીતે, તેવી અદાલતોમાં વહેંચવામાં આવે: પરંતુ, લઘુ વાદ અદાલતના અનન્ય અધિકારક્ષેત્રને, અથવા લઘુ વાદ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રથી સશક્ત અદાલતના અનન્ય અધિકારક્ષેત્રને, જેટલી હદ સુધી અસર થતી હોય તે સિવાય, "આ કલમ" હેઠળ આપવામાં આવેલો નિર્દેશ કોઈપણ અદાલતને તેના યોગ્ય અધિકારક્ષેત્રની મર્યાદાથી પર સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા અથવા કામકાજ હાથ ધરવા સશક્ત બનાવતો નથી.

૨૪. આ રીતે, મધ્ય પ્રદેશમાં અમારી પાસે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૫ હેઠળ સ્થાપિત સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો નથી, પરંતુ માત્ર એવી અદાલતો છે જેઓને મધ્ય પ્રદેશ સિવિલ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૯ હેઠળ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતની સત્તાઓ પ્રદાન કરવામાં આવી છે. પરંતુ, પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૩૩ મુજબ, સ્મોલ કોર્ટ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રથી સશક્ત બનાવવામાં આવેલી અદાલત, તે અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ અંગે, અને એ જ અદાલત, સિવિલ સ્વરૂપના એવા દાવાઓમાં તેના અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ અંગે, જે સ્મોલ કોર્ટ અદાલત દ્વારા વિચારણીય નથી, આ અધિનિયમ તથા દિવાણી પ્રક્રિયા સંહિતા હેતુઓ માટે જુદી જુદી અદાલતો માનવામાં આવશે. વધુમાં, અધિનિયમની કલમ ૩૨ માં એવી પણ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે પ્રકરણ ૩ અને ૪ માંથી જેટલો ભાગ નીચેના સાથે સંબંધિત છે –

(એ) લઘુદાવા અદાલતો દ્વારા વિચારણા યોગ્ય દાવાઓનો સ્વભાવ,

(બી) તેવા દાવાઓમાં અન્ય અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રનું બાકાતકરણ,

(સી) લઘુદાવા અદાલતોની પ્રથા અને પ્રક્રિયા,

(ડી) તે અદાલતોના અમુક આદેશો સામેની અપીલ અને તેમની દ્વારા નિર્ધારિત કેસોની પુનરીક્ષણ, અને

(ઈ) તેમની ડિક્રીઓ અને આદેશોની અંતિમતા, આ અધિનિયમ દ્વારા જોગવામાં આવેલી એવી અપીલ અને પુનર્વિચારને આધીન રહીને, હાલ અમલમાં રહેલા કોઈપણ અધિનિયમ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ લઘુદાવા અદાલતના અધિકારક્ષેત્રથી સશક્ત કરવામાં આવેલી અદાલતોને, તે અદાલતો દ્વારા તે અધિકારક્ષેત્રના પ્રયોગને લગતા હદ સુધી, લાગુ પડે છે, જેથી લઘુદાવા અદાલતોના અધિકારક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત કલમો ૧૫ અને ૧૬ની જોગવાઈઓ આવી અદાલતોને લાગુ પડે છે.

૨૫. તેથી, માત્ર આ હકીકત પરથી કોઈ સહાય મેળવી શકાતી નથી કે મધ્ય પ્રદેશ સિવિલ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૮ હેઠળ લઘુ હેતુઓની અદાલતની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતી સિવિલ અદાલતો, પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૫ હેઠળ સ્થાપિત લઘુ હેતુઓની અદાલતો નથી, કારણ કે આવી અદાલતોને પણ, જેમ અમારા સમક્ષ છે, પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ની જોગવાઈઓ લાગુ પડે છે.

૨૬. હવે, અધિનિયમનો હેતુ એ છે કે અધિનિયમમાં વ્યાખ્યાયિત નાના દાવા તરીકે નિર્દિષ્ટ થયેલા નગણ્ય સ્વરૂપના દાવાઓના વિચારણા સંબંધે નિયમિત દીવાની અદાલતો પરનો ભાર ઘટાડવો અને તે જ સમયે આવા મામલાઓમાં વિવાદી જનતાને ઝડપી અને સસ્તો ન્યાય પ્રદાન કરવો. આ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને, વિચારણાની પ્રક્રિયા સરળ બનાવવામાં આવી છે : મામલાઓને તરત જ અંતિમ નિકાલ માટે મુકવામાં આવે છે, ચુકાદાઓ સંક્ષિપ્ત હોવા દેવામાં આવે છે, અને અપીલનો કોઈ હક નથી. માત્ર એક પુનરીક્ષણ વડી અદાલતમાં આપવામાં આવ્યું છે, જે તેને માત્ર એટલું નિશ્ચિત કરવાની સત્તા આપે છે કે લઘુ દાવા અદાલતનો હુકમનામું કાયદા અનુસાર છે. કારણ કે આવા મામલાઓનો નિકાલ એક જ બેઠકે થવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે અને અપીલના કોઈ હક વિના ચુકાદાઓ સંક્ષિપ્ત હોવા દેવામાં આવે છે, તેથી તેમના વિચારણાનો અધિકારક્ષેત્ર તેમની નાણાકીય મૂલ્યરક્ષમનો યોગ્ય વિચાર કરીને અનુભવી ન્યાયાધીશોને સોંપવામાં આવ્યો છે. આ રીતે, રૂપિયા ૨૦૦/- સુધીની નાણાકીય કિંમતવાળા મામલાઓનો વિચારણા માત્ર દીવાની ન્યાયાધીશ, વર્ગ ૨ દ્વારા કરવો, રૂપિયા ૫૦૦/- સુધીના દીવાની ન્યાયાધીશ, વર્ગ ૧ દ્વારા, અને રૂપિયા ૧,૦૦૦/- સુધીના વધારાના જિલ્લા ન્યાયાધીશ અથવા જિલ્લા ન્યાયાધીશ દ્વારા કરવો. તેથી એવું જણાય છે કે જ્યારે કોઈ નાનો દાવો નિયમિત દીવાની દાવા તરીકે વિચારવામાં આવે, જેને અમે સગવડ માટે 'દીર્ઘ દાવો' કહી શકીએ, અથવા કોઈ દીર્ઘ દાવાનો નાના દાવા તરીકે વિચાર કરવામાં આવે, ત્યારે માત્ર વિચારણાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થાય છે, જે વધુમાં વધુ વિચારણાની પ્રક્રિયામાં માત્ર એક ખામી છે અને તેને એવો અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત દોષ માનવામાં આવી શકતો નથી કે જે વિચારણાને અવૈધ બનાવે અથવા બનાવવી

જોઈએ, અને જેનું ભિન્નત્વ અયોગ્ય ન્યાયાધિકારી સમક્ષ થયેલ વિચારણાથી છે.

૨૭. બીજું, 'ચાલાવવામાં આવશે નહીં' એવો પ્રયોગ અદાલતોને સંબોધિત છે; અને સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જે કાયદો જાહેર અધિકારીઓએ તેઓને સોંપવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કઈ રીતથી કરવો તે નિયમિત કરે છે, તેનો અર્થઘટન સામાન્ય રીતે આદેશાત્મક કરતાં નિર્દેશાત્મક તરીકે કરવામાં આવે છે, વિશેષ કરીને જ્યાં આપું નિયમન એકરૂપતા, વ્યવસ્થા અને સુવિધા સાથે સંબંધિત હોય અને તેના કારણે ન તો જાહેર હકોને અને ન તો ખાનગી હકોને નુકસાન પહોંચતું હોય કે હાનિ થતી હોય. આગળનો નિયમ એવો છે કે જો કાયદો નિષેધાત્મક સ્વરૂપમાં હોય અથવા તેના પાલનના અભાવના પરિણામો કે અસર વિષે કંઈ જણાવવામાં આવ્યું ન હોય, તો તે આ બાબતનું વધુ જ બળવાન સૂચન છે કે તેને આદેશાત્મક માનવો નહીં જોઈએ: (જુઓ કોર્ડનું 'ધ કન્સ્ટ્રક્શન ઓફ સ્ટેટ્યુટ્સ', પેરા ૨૬૬). હાલના કેસમાં, આ પ્રતિબંધનો હેતુ અધિનિયમના પાલનમાં એકરૂપતા સુનિશ્ચિત કરવાનો છે અને સામાન્ય દીવાની અદાલતોમાં આવા કેસોના ભરાવને દૂર કરવાનો હેતુ અસરકારક રીતે સિદ્ધ કરવાનો છે અને વિવાદી જનતાને વધુ ઝડપી અને ઓછી ખર્ચાળ ન્યાય આપવાનો છે. નિશ્ચિતપણે, અધિનિયમની કલમ ૧૬ની ભાષા કોઈપણ અદાલત દ્વારા તેની જોગવાઈઓની જ્ઞાત અને ઈરાદાપૂર્વક અવગણના થવા દેતું નથી; પરંતુ જો કોઈ દીર્ઘ મામલો, ભૂલ અથવા બેદરકારીવશ, નાનાં દાવા તરીકે ચલાવવામાં આવ્યો હોય અથવા તેનો વિપરીત થયું હોય, તો તેના કારણે ન્યાયભંગ ન થાય તે માટે અધિનિયમમાં અને દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતામાં પૂરતા સુરક્ષાત્મક ઉપાયો ઉપલબ્ધ છે; અને પરિણામે, અમારા મત મુજબ,

માત્ર જોગવાઈઓની અવગણના થવી માત્રે જ એવું કહી શકાય નહીં કે તે જાહેર અથવા ખાનગી હકોને એવી રીતે નુકસાન પહોંચાડે છે કે જેના કારણે અધિનિયમની કલમ ૧૬ના ઉલ્લંઘનમાં આપવામાં આવેલા તમામ ચુકાદાઓ અને હુકમનામાઓ સ્વયં રદબાતલ અને અમાન્ય બની જાય.

૨૮. તૃતીયતઃ, અધિનિયમ અધિનિયમની કલમ ૧૬ની જોગવાઈઓના અનુસરણ ન થવાના પરિણામ વિશે કંઈ નિર્ધારિત કરતું નથી. આ સંબંધમાં, અમે સંહિતાની કલમ ૧૫ની શબ્દરચનાની ઉપયોગી રીતે તુલના કરી શકીએ છીએ, જેમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે:

“દરેક દાવો તેની સુનાવણી કરવા સક્ષમ સૌથી નીચલા દરજ્જાની અદાલતમાં જ દાખલ કરવામાં આવશે;” અને આ કલમના સંબંધમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે તે માત્ર પ્રક્રિયાનો નિયમ નિર્ધારિત કરે છે, અધિકારક્ષેત્રનો નહીં:

નિધિલાલ વિ. મઝહર હુસૈન, (૧૮૮૫) આઈએલઆર ૭ ઓલ ૨૩૦ (એફબી) અને ફઝલુર રહીમ અબુ અહમદ વિ. દ્વારકા નાથ ચૌધરી, (૧૯૦૩) આઈએલઆર ૩૦ કેલ ૪૫૩ (એફબી). નિધિલાલના કેસમાં મહમૂદ, જે.ના શબ્દોમાં, (૧૮૮૫) આઈએલઆર ૭ ઓલ ૨૩૦ (એફબી) ‘આ જોગવાઈ નિઃસંદેહ આદેશાત્મક છે; પરંતુ તે માત્ર પ્રક્રિયાનો મુદ્દો છે અને અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્નને અસર કરતી નથી’. સમાન તર્કના આધારે, અમે એઆઈઆર ૧૯૩૦ બોમ ૮૦ (ઉપરોક્ત), પરશોતમદાસ વિ. ભગુભાઈ, એઆઈઆર ૧૯૩૨ બોમ ૪૮૬ અને કોણીપારા સીતાપથી વિ. કંકીપતિ સુબ્બૈયા, (૧૯૧૦) આઈએલઆર ૩૩ મેડ ૩૨૩ માં કરવામાં આવેલ આ અવલોકનો સાથે

સહમત છીએ કે અધિનિયમની કલમ ૧૬ની જોગવાઈઓનું પાલન ન થવું માત્ર પ્રક્રિયામાં એક ખામી હતી અને અધિકારક્ષેત્રની ખામી નહોતી. નિઃસંદેહ, એ સાચું છે કે નિધિલાલના કેસમાં, (૧૮૮૫) આઈએલઆર ૭ ઓલ ૨૩૦ (એફબી), મહમૂદ, જે.એ સંહિતાની કલમ ૧૫ની શબ્દરચનાની તુલના સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમ (અધિનિયમ ક્રમાંક ૧૧ નો ૧૮૬૫) ની કલમ ૬ સાથે ભિન્નતા દર્શાવી હતી અને એવું ઠરાવ્યું હતું કે કલમ ૧૨માં સમાવાયેલ નિયમ (જે વર્તમાન અધિનિયમની કલમ ૧૬ને સમકક્ષ છે) 'અદાલતો માટે આદેશાત્મક' હતો અને તેમના અધિકારક્ષેત્રને અસર કરતો હતો; પરંતુ તે અવલોકનો ગૌણ હતા અને તે સમયના પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૨ના અર્થઘટન પર આધારિત હતા, સંહિતામાં કલમ ૧૦૨ તથા આદેશ ૪૬ના નિયમો ૬ અને ૭માં સમાવાયેલી જોગવાઈઓનો સંદર્ભ લીધા વિના.

૨૯. ચોથું, અદાલતો, ભલે તે સ્મોલ કોઝિસની અદાલતો તરીકે અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી હોય કે સામાન્ય અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતો તરીકે, તેમને હંમેશા આ નક્કી કરવાની સત્તા હોય છે કે તેમની સમક્ષ રજૂ કરાયેલા કારણની સુનાવણી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર તેમને છે કે નહીં, અને આ મુદ્દે તેમનો નિર્ણય, ભલે તે કેટલો પણ ખોટો હોય, કાયદા દ્વારા બાબતોને યોગ્ય કરવા માટે નિર્ધારિત ઉપાયોનો આશ્રય લીધા વિના, ખલેલ પાડી શકાતો નથી. આ સંદર્ભમાં, નિયમિત અદાલતો હોય કે સ્મોલ કોઝિસની અદાલતોની સત્તાનો ઉપયોગ કરતી અદાલતો હોય, અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રના સંબંધમાં 'અધિકારક્ષેત્ર' શબ્દથી શું અર્થ થાય છે તે પુનઃ સંક્ષેપમાં જણાવવું ઉપયોગી રહેશે.

૩૦. 'અધિકારક્ષેત્ર' શબ્દની વ્યાખ્યા કરવાનો વિવિધ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે. અમૃતરાવ કૃષ્ણ દેશપાંડે વિ. બાલકૃષ્ણ ગણેશ આમ્રાપુરકર, (૧૮૮૭) આઈ.એલ.આર. ૧૧ બોમ ૪૮૮ માં વેસ્ટ, જે. અનુસાર, અધિકારક્ષેત્રમાં એવી બાબતનો સંજ્ઞાન લેવો સમાવેશ પામે છે જેમાં કોઈ કાનૂની સંબંધના નિર્ધારણનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો હોય, તેના આવશ્યક મુદ્દાઓ નિશ્ચિત કરવા, અને તે મુદ્દાઓ પર નિર્ણય ઉચ્ચારવા. સુખલાલ શેખ વિ. તારાચંદ તા, (૧૯૦૬) આઈ.એલ.આર. ૩૩ કેલ ૬૮ માં કરાયેલા સંદર્ભ આદેશ મુજબ, અધિકારક્ષેત્રની વ્યાખ્યા એવી કરી શકાય કે તે કોઈ અદાલતને કોઈ વાદ સાંભળવા અને તેનો નિર્ણય કરવા, તે અંગે ન્યાયનિર્ણય કરવા અથવા કોઈ ન્યાયિક સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની સત્તા છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, અધિકારક્ષેત્રનો અર્થ એવી સત્તા છે જેના દ્વારા અદાલત સમક્ષ વિવાદરૂપે રજૂ થયેલી બાબતોનો નિર્ણય અદાલતે કરવો હોય છે અથવા તેના નિર્ણય માટે ઔપચારિક રીતે રજૂ કરાયેલી બાબતોનો સંજ્ઞાન લેવો હોય છે.

૩૧. અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રને વિધાનમંડળ દ્વારા વિવિધ રીતોથી મર્યાદિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. તે દાવો કયા સ્થાને દાખલ કરવો તે સંદર્ભે મર્યાદિત થઈ શકે છે; તે દાવાઓના નાણાકીય મૂલ્યાંકનના સંદર્ભે મર્યાદિત થઈ શકે છે; અને તે તેમના વિષયવસ્તુના સંદર્ભે મર્યાદિત થઈ શકે છે. ઉપરોક્ત વર્ગોને ઘણીવાર પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર, નાણાકીય અધિકારક્ષેત્ર અને દાવાની વિષયવસ્તુ અનુસાર અધિકારક્ષેત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત તમામ વર્ગો અધિકારક્ષેત્રના અસ્તિત્વ પર અસરકારક છે; પરંતુ અધિકારક્ષેત્રના અસ્તિત્વને અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગથી અલગ માનવું જરૂરી છે, જે એક સર્વથા ભિન્ન બાબત છે: ગોવિંદ પ્રસાદ વિ.

પવનકુમાર, આઈ.એલ.આર. (૧૯૫૨) નાગ ૪૪૪ :
(એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ નાગ ૨૭૮) (એફ.બી.). વ્યાપક રીતે
કહીએ તો, કોઈ મામલાનો સર્વપ્રથમ નિર્ણય કરવાનો અધિકાર, અને
તેમાં અપાયેલો નિર્ણય નહીં, એ જ અધિકારક્ષેત્રનું સ્વરૂપ નિર્ધારિત
કરે છે; અને જ્યારે વ્યક્તિ તથા વિષયવસ્તુ બંને ઉપર અધિકારક્ષેત્ર
હોય, ત્યારે કેસમાં ઉદ્ભવતા અન્ય તમામ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવો તે
માત્ર તેના ઉપયોગનું પ્રદર્શન છે. કોઈ મામલાનો નિર્ણય કરવાનો
અધિકાર તેના ઉપયોગની રીતથી તેમજ તેમાં અપાયેલા નિર્ણયની
યોગ્યતાથી સ્વતંત્ર હોય છે. પ્રિવી કાઉન્સિલની ન્યાયિક સમિતિએ
મલ્કાર્જુન બિન શિદ્રામાપ્પા પસારે વિ. નરહરી બિન શિવાપ્પા,
(૧૯૦૦) ૨૭ ઈન્ડ એપ ૨૧૬, પૃષ્ઠ ૨૨૫ પર (પી.સી.) માં આ
પ્રમાણે કહ્યું છે:

અદાલતને ખોટું તેમજ યોગ્ય બંને રીતે નિર્ણય કરવાની
અધિકારિતા હોય છે. જો તે ખોટો નિર્ણય કરે, તો જેને અન્યાય
થયો હોય તે પક્ષકાર માત્ર કાયદા દ્વારા બાબતોને યોગ્ય કરવા
માટે નિર્ધારિત ઉપાય જ અપનાવી શકે; અને જો તે ઉપાય
અપનાવવામાં ન આવે, તો નિર્ણય ભલે કેટલો પણ ખોટો
હોય, તેને ખલેલ પહોંચાડી શકાતો નથી.

૩૨. અધિકારક્ષેત્રનો ફરીથી તેના ઢિ-આચામી પાસામાં વિચાર કરી
શકાય છે – એક એવી સ્થિતિમાં જ્યાં અદાલતને વિવાદના
વિષયવસ્તુ ઉપર સ્વભાવસિદ્ધ અધિકારક્ષેત્ર હોય, અને બીજી એવી
સ્થિતિમાં જ્યાં તેને એવો સ્વભાવસિદ્ધ અધિકારક્ષેત્ર ન હોય. લેડગાર્ડ
વિ. બુલ, (૧૮૮૬) ૧૩ ઈન્ડ એપ ૧૩૪ પૃષ્ઠ ૧૪૫ પર (પી.સી.),

ના અગ્રણી કેસમાં, પ્રિવી કાઉન્સિલની જ્યુડિશિયલ કમિટીએ જણાવ્યું હતું:

જ્યારે ન્યાયાધીશને દાવાના વિષયવસ્તુ પર કોઈ મૂળભૂત અધિકારક્ષેત્ર ન હોય, ત્યારે પક્ષકારો તેમના પારસ્પરિક સંમતિ દ્વારા તેને યોગ્ય ન્યાયિક પ્રક્રિયામાં રૂપાંતરિત કરી શકતા નથી, જોકે તેઓ ન્યાયાધીશને પોતાનો નિર્ણયકર્તા નિમણૂક કરી શકે છે અને જ્યારે મુદ્દાના ગુણદોષ તેના સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તેના નિર્ણયથી બંધાયેલ રહી શકે છે. પરંતુ એવા અસંખ્ય અધિકૃત નિર્ણયો છે, જે સ્થાપિત કરે છે કે જ્યારે એવા વાદમાં, જેનો વિચાર કરવા ન્યાયાધીશ સક્ષમ હોય, પક્ષકારો કોઈ વાંધા વિના વિવાદના મુદ્દા નક્કી કરે અને ગુણદોષના આધારે સુનાવણી માટે આગળ વધે, ત્યારે પ્રતિવાદી બાદમાં આ આધારે તેના અધિકારક્ષેત્રનો વિવાદ ઉઠાવી શકતો નથી કે પ્રારંભિક પ્રક્રિયામાં અનિયમિતતાઓ હતી, જેઓનો તે સમયે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હોત, તો દાવાનો નિકાલ થઈ ગયો હોત.

આપણે આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી પડશે કે અદાલતના આ ઉક્તિવાક્યને એ જ અર્થમાં સમજવું છે કે અધિકારક્ષેત્રનો મૂળભૂત અભાવ હોય ત્યારે કોઈપણ પ્રમાણમાં સંમતિ, મૌનસ્વીકાર અથવા હકત્યાગથી જ્યાં અધિકારક્ષેત્ર નથી ત્યાં તે પ્રદાન કરી શકાતું નથી, અને જ્યાં તે છે ત્યાં તેનો અપહરણ પણ કરી શકાતો નથી.

૩૩. અદાલતોને વ્યાપક રીતે બે પ્રકારની ગણાવી શકાય છે - ઉચ્ચતર અથવા પૂર્ણ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતો, અને નીચલા અથવા મર્યાદિત અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતો; અને આ સ્થિર કાનૂન છે કે જ્યાં પૂર્ણ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતોને તેમની સમક્ષ રજૂ કરાયેલા વાદનો વિચાર અને નિર્ણય કરવાનો તેમને અધિકારક્ષેત્ર છે કે કેમ તે નક્કી કરવાનો અધિકાર હંમેશા રહેલો હોય છે, ત્યાં મર્યાદિત અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતોને એવી સત્તા હોતી નથી, કારણ કે નીચલા અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતું કોઈ પણ અધિકરણ પોતાના જ નિર્ણયથી આવા અધિકારક્ષેત્રના અસ્તિત્વ અથવા તેની વ્યાપ્તિ વિષયક પ્રશ્નનો અંતિમ નિર્ણય કરી શકતું નથી, અને મર્યાદિત અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતું અધિકરણ રચી તેને પોતાની ઈચ્છા અને મરજી મુજબ એવી મર્યાદાઓ નક્કી કરવાની અમર્યાદિત સત્તા આપવી, શબ્દપ્રયોગની દૃષ્ટિએ જ વિરોધાભાસી ગણાય. રેક્સ વિ. શોરડિય અસેસમેન્ટ કમિટી, (૧૯૧૦) ૨ કેબી ૮૫૯ જુઓ.

૩૪. અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર છે કે નહીં તે અદાલત દ્વારા અધિકારક્ષેત્રના પ્રારંભિક સ્વીકારના સંદર્ભે નક્કી કરવાનું રહે છે: ઉજ્જમ બાઈ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૧૬૨૧. તેમ છતાં, કોઈ વિશિષ્ટ મામલામાં અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર છે કે નહીં તે અંગેની તપાસ, તે મામલાની જાત ઉપર અધિકારક્ષેત્રના પ્રયોગ સમાન નથી. વાસ્તવમાં, તે સંજ્ઞાન લેવાની શરતો પૂર્ણ થયેલી છે કે નહીં તેની તપાસ છે. તેથી, પોતાની સમક્ષ રજૂ કરાયેલા વિવાદનું વિચારણા કરવા પોતાને અધિકારક્ષેત્ર છે કે નહીં તે જોવાનો અધિકારક્ષેત્ર અદાલતને હંમેશા પ્રાપ્ત રહે છે: ભાટિયા કો-ઓપ. હાઉસિંગ સોસાયટી લિ. વિ. ડી. સી. પટેલ, ૧૯૫૩ એસ.સી.આર. ૧૮૫ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૩ એસ.સી. ૧૬).

૩૫. આપણે અગાઉ જ જોઈ ચૂક્યા છીએ કે વિધાનમંડળે અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રને વિવિધ રીતે, એટલે કે પ્રાદેશિક, મૂલ્યાધારિત અને વિષયવસ્તુ અનુસાર, મર્યાદિત કર્યું છે. આ પણ સ્થિર કાનૂન છે કે જ્યાં કોઈ અદાલતને કોઈ વિવાદ પર અધિકારક્ષેત્ર ન હોય, ત્યાં તેના ચુકાદાઓ અને આદેશો, ભલે તે કેટલા જ ચોક્કસ અને તકનીકી રીતે યોગ્ય હોય, માત્ર રદબાતલ જ ગણાય છે અને જે કોઈ અદાલતમાં તે રજૂ કરવામાં આવે ત્યાં તેને અમાન્ય જાહેર કરી શકાય છે: જુઓ કિરણ સિંહ વિ. ચમન પાસવાન, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૪૦. તેમ છતાં, આ નિયમના અપવાદો છે. તેમાંનો એક નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૨૧માં છે, જે દાવો કયા સ્થળે દાખલ કરવો તે સંબંધે અદાલતોના પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર અંગે છે; અને બીજો દાવા મૂલ્યાંકન અધિનિયમની કલમ ૧૧માં છે, જે અદાલતોના મૂલ્યાધારિત અધિકારક્ષેત્ર અંગે છે. તેથી, નિયમિત નાગરિક અદાલતો દ્વારા ચલાવવામાં આવેલા લઘુદાવા સ્વભાવના કેસો અને તેની વિરુદ્ધ સ્થિતિના સંદર્ભમાં એવો કોઈ અપવાદ છે કે નહીં, તેની તપાસ કરવી પડશે. અને, અમારી દૃષ્ટિએ, એવો અપવાદ નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાના આદેશ ૪૬ના નિયમ ૬ અને ૭ની જોગવાઈઓમાં આપવામાં આવ્યો છે, જેમ કે આપણે આગળ દર્શાવીશું.

૩૬. પાંચમું, એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે કયા પ્રકારના દાવાઓ લઘુ દાવાઓ ગણાય છે તે નક્કી કરવું હંમેશા સરળ હોતું નથી. આ પ્રશ્ન ઘણી વખત એવો જટિલ હોય છે કે જેમાં લઘુ દાવા અદાલતો અધિનિયમ અથવા નિર્ધારિત ચુકાદાઓમાંથી સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન મળતું ન પણ હોય.

૩૭. અહીં અમે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમ હેઠળની લઘુદાવા અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રનો સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરી શકીએ. વર્તમાન અધિનિયમ (અધિનિયમ ક્રમાંક ૯ સન ૧૮૮૭) અધિનિયમ ક્રમાંક ૧ સન ૧૮૬૫નો અનુગામી છે અને પૂર્વવર્તી અધિનિયમ ૨૬ કરવામાં આવ્યા પછી તે ઘડવામાં આવ્યો હતો. લઘુદાવા અદાલતોના અધિકારક્ષેત્ર અંગે, આ બંને અધિનિયમોની યોજનાઓ ભિન્ન છે. જૂના અધિનિયમની કલમ ૬ હેઠળ, માત્ર નિર્ધારિત કેટલીક બાબતો જ લઘુદાવા ગણાતી હતી, જેઓનો આ અધિનિયમ હેઠળ વિચારણ થઈ શકતો હતો; પરંતુ વર્તમાન અધિનિયમની કલમ ૧૫ હેઠળ, રૂપિયા ૧,૦૦૦/- ની નાણાકીય મર્યાદામાં આવતાં દાવાઓ લઘુદાવા છે, સિવાય કે તેઓ અથવા તેમાંથી કોઈ પાણે આ અધિનિયમની બીજી અનુસૂચિ દ્વારા લઘુદાવા અદાલતોની જોગવાઈની હદમાંથી સ્પષ્ટપણે બહાર રાખવામાં આવ્યા હોય.

૩૮. બીજી અનુસૂચિનું અવલોકન કરવાથી વધુમાં જણાશે કે તેમાં જજ અનુચ્છેદો સમાવિષ્ટ છે, જેઓનું સરળતાથી વર્ગીકરણ શક્ય નથી, અને ઘણી વાર તે નક્કી કરવું શંકા તથા કઠિનતાનો વિષય બની રહે છે કે કોઈ વિશિષ્ટ દાવાનો હેતુ સ્મોલ કોર્ટિસ અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રની અંદર આવે છે કે બહાર.

૩૯. હવે, આ સિદ્ધાંત સુસ્થાપિત છે કે જ્યાં અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય તે માટે તથ્યોના અસ્તિત્વ અંગે તપાસ આવશ્યક હોય, ત્યાં પક્ષકાર આવી તપાસનો ત્યાગ કરી શકે છે. તે જ રીતે, જ્યાં કોઈ પક્ષકાર અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને સ્વીકારી તેમાં પોતાના પક્ષે નિર્ણય મળવાની તક લે છે, ત્યાં તેની વિરુદ્ધ નિર્ણય આવ્યા પછી

તેને તે અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને પડકારવાની પરવાનગી આપી શકાતી નથી. તેથી નેશનલ કોલ કો. લિ. વિ. એલ. પી. દવે, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૬ પેટ ૨૯૪ માં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં અધિકારક્ષેત્રના અભાવનો પ્રશ્ન અમુક તથ્યોના પુરાવા પર આધારિત હોય, ત્યારે જો તે તથ્યો ઉઠાવવામાં આવ્યા ન હોય અને સાબિત કરવામાં આવ્યા ન હોય, તો પક્ષકારને અધિકારક્ષેત્રના અભાવનો એવો દાવો ઉઠાવવાની મંજૂરી આપી શકાતી નથી કે જેના કારણે તેનો નિર્ણય શૂન્ય અને અમલઅયોગ્ય બની જાય. તેમજ, અગાઉ જણાવ્યા મુજબ, જ્યારે કોઈ પક્ષકાર અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને સ્વીકારી પોતાના પક્ષે નિર્ણય મળવાની તક લે છે, ત્યારે તેની વિરુદ્ધ નિર્ણય આવ્યા પછી તેને તે અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને પડકારવાની પરવાનગી આપી શકાતી નથી. આવા કિસ્સામાં, જ્યાં અધિકારક્ષેત્ર અસ્તિત્વમાં જ નથી ત્યાં પ્રતિબંધ સિદ્ધાંત દ્વારા અધિકારક્ષેત્ર સર્જવાનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી, પરંતુ પક્ષકારને એવો પ્રશ્ન ઉઠાવતા અટકાવવાનો પ્રશ્ન છે.

૪૦. આ રીતે, જો કોઈ વાદી તમામ હકીકતો, એટલે કે દાવાપત્રમાં સમાવાયેલ હકીકતના તમામ વાસ્તવિક આક્ષેપો તેમજ તેમના ઉપર લાગુ પડતા અધિનિયમની અનુસૂચિ ૨ માંના સંબંધિત અનુચ્છેદો, અદાલત સમક્ષ રજૂ ન કરે, જેમના આધારે વાજબી રીતે નિશ્ચિત કરી શકાય કે વાદ લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારાધીન રાખી શકાય તેવો છે કે એવો નથી, અને અદાલત પોતાની સંજ્ઞાન માટેની શરતો પૂર્ણ થઈ છે એવું સ્પષ્ટપણે નિષ્કર્ષ આપ્યા વિના વિવાદના ગુણદોષના આધારે તેનો નિર્ણય કરવા આગળ વધે, તો પછી તે પાછળથી એવી ફરિયાદ કરી શકશે નહીં કે અદાલતે એવી અધિકારિતા ધારણ કરી જે તેને પ્રાપ્ત નહોતી, કારણ કે અદાલતની સંજ્ઞાન માટેની શરતો સંપૂર્ણ

રીતે પૂર્ણ થઈ હતી કે નહીં તે અંગેની તપાસ સામેનો પોતાનો વાંધો તેણે ત્યજ્યો હોવાનું માનવામાં આવશે. વધુમાં, આ બાબત તો વિશેષરૂપે લાગુ પડે છે, જ્યારે એ સમજવામાં આવે કે ઘણી વાર પક્ષકારો પોતે જ અજ્ઞાનતા અથવા ખોટી માહિતીના કારણે આ બાબતમાં શંકામાં હોઈ શકે કે વાદ લઘુદાવા સ્વરૂપનો હતો કે નહોતો અને તેથી તેઓ નીચલી અદાલતમાં તે મુદ્દે કોઈ વાંધો ઉઠાવતા ન હોય.

૪૧. છઠ્ઠે, જેમ કે અમે ઉપર પરિચ્છેદ ૩૫ માં દર્શાવ્યું છે, તેમ સંહિતાના હુકમ ૪૬ ના નિયમ ૬ અને ૭ ની જોગવાઈઓ તે નિયમ માટે અપવાદ પૂરું પાડે છે કે અદાલત દ્વારા અધિકારક્ષેત્ર સ્વીકારવામાં થયેલી ભૂલ અનિવાર્ય રીતે તેના ચુકાદા અને હુકમનામાને વિફળ બનાવે છે.

૪૨. સંહિતાના આદેશ ૪૬ ના નિયમ ૬ અને નિયમ ૭ નીચે મુજબ વાંચવા જેવાં છે:—

નિયમ ૬: (૧) જ્યાં કોઈપણ સમયે ચુકાદા પહેલાં, જે અદાલતમાં દાવો દાખલ કરવામાં આવ્યો હોય તેવી અદાલતને એ બાબતે શંકા થાય કે દાવો લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણાધીન છે કે નથી, ત્યાં તે દાવાના સ્વરૂપ અંગેની શંકા માટેના પોતાના કારણોનું નિવેદન સાથે નોંધપોથી વડી અદાલતને મોકલી શકે છે।

(૨) નોંધપોથી અને નિવેદન પ્રાપ્ત થયા પછી, વડી અદાલત અદાલતને અથવા તો દાવો આગળ ચલાવવા માટે, અથવા તો

અરજપત્ર તેવા અન્ય અદાલતમાં રજૂ કરવા માટે પરત કરવા,
જે અદાલતને તે પોતાના આદેશમાં દાવાની સંજ્ઞાન લેવા સક્ષમ
જાહેર કરે, એવો આદેશ કરી શકે છે. ”

“નિયમ ૭. (૧) જ્યાં જિલ્લા અદાલતને એવું જણાય કે તેની
અધિનસ્ત અદાલતે, કોઈ દાવાને લઘુદાવા અદાલત દ્વારા
વિચારાધીન ગણાવીને અથવા એવો વિચારાધીન ન ગણાવીને
થયેલી ભૂલના કારણે, કાનૂન દ્વારા તેમાં નિહિત
અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે, અથવા
એવો અધિકારક્ષેત્ર વાપર્યો છે જે તેમાં એમ નિહિત નથી, ત્યાં
જિલ્લા અદાલત તે કરી શકે છે, અને જો કોઈ પક્ષકાર દ્વારા આવું
કરવાનું કહેવામાં આવે તો તે આવશ્યકપણે, દાવાની પ્રકૃતિ
અંગે અધિનસ્ત અદાલતના અભિપ્રાયને ભૂલભર્યો માનવાના
તેના કારણોની વિગત સાથે નોંધપોથી વડી અદાલતમાં
મોકલશે.

(૨) અભિલેખ અને નિવેદન પ્રાપ્ત થતાં, વડી અદાલતને જે
યોગ્ય લાગે તેવો આદેશ તે કેસમાં કરી શકશે.

(૩) આ નિયમ હેઠળ વડી અદાલત સમક્ષ મોકલવામાં
આવેલા કોઈપણ મામલામાં હુકમનામા પછીની કોઈપણ
કાર્યવાહીની બાબતમાં, પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતા વડી
અદાલતને જે ન્યાયસંગત અને યોગ્ય જણાય તેવો આદેશ તે
કરી શકે છે.

(૪) જિલ્લાની અદાલતને અધિનસ્ત અદાલતે, આ નિયમના હેતુઓ માટે, જિલ્લાની અદાલત કોઈ પણ રેકૉર્ડ અથવા માહિતી માટે જે કોઈ માંગણી કરે તેનું પાલન કરવું પડશે. ”

૪૩. ઉપરોક્ત બે નિયમોની યોજના એવી જણાય છે કે, જે દાવો અન્યથા તેની સુનાવણી કરવા સક્ષમ અદાલતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હોય, તે દાખલ થયા પછી અને તે દાવો લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણા પાત્ર છે કે એવી રીતે વિચારણા પાત્ર નથી તે અંગે શંકા ઊભી થાય, ત્યારે, –

(૧) જો ચુકાદા પહેલાં શંકા ઊભી થાય અને શંકા અદાલતની હોય, તો અદાલત કેસને વડી અદાલતમાં સંદર્ભિત કરી શકે છે, જે ત્યારબાદ નીચે મુજબ પૈકી કોઈ એક કરશે

(એ) સંદર્ભ કરનાર અદાલતને દાવાની સુનાવણી આગળ વધારવા આદેશ આપવો, સંભવતઃ એ કારણસર કે, તેના મત મુજબ, પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં રાખતાં, સંદર્ભ કરનાર અદાલત તેની સુનાવણી કરવા માટે સંપૂર્ણપણે સક્ષમ હતી, અથવા

(બી) રજૂઆત કરતી અદાલતને યોગ્ય અદાલતમાં રજૂ કરવા માટે વાદપત્ર પરત કરવા આદેશ કરવો અને

(૨) જો શંકા ચુકાદા પછી ઊભી થાય, તો જિલ્લા અદાલતને, સ્વપ્રેરણાથી અથવા મુકદ્દમાના કોઈપણ પક્ષકાર દ્વારા તે માટે અરજ કરાતા, વડી અદાલતને સંદર્ભ મોકલવાની સત્તા આપવામાં આવી છે, આ શરતે કે જિલ્લા અદાલતના અભિપ્રાય મુજબ નીચલી અદાલતે, કોઈ મુકદ્દમો લઘુ દાવાની અદાલત દ્વારા ગ્રહણયોગ્ય છે અથવા એવો ગ્રહણયોગ્ય નથી એમ ભૂલથી ઠરાવીને, કાયદા દ્વારા તેને સોંપાયેલ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ હોય, અથવા એવું અધિકારક્ષેત્ર વાપર્યું હોય જે તેને સોંપાયેલ નહોતું. આ સત્તાનો ઉપયોગ વિવેકાધીન રાખવામાં આવ્યો છે જેથી ન્યાયના હેતુઓ તેની માંગ કરે એવા યોગ્ય કેસોમાં જ જિલ્લા અદાલત દ્વારા તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે. સંભવતઃ એ કારણસર, વિધાનમંડળનો આશય એવો ન હતો કે અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત કોઈ પ્રતિત ભૂલ, વિવાદના ગુણદોષના આધારે, નીચલી અદાલતના ચુકાદાને, તે લઘુ દાવાની અદાલત તરીકે સત્તાનો ઉપયોગ કરતી હોય કે અન્યથા, આવશ્યક રીતે દૂષિત કરે –

(૧) જો પક્ષકારો પોતે જ નિર્ણયથી સંતુષ્ટ હતા અને તેને પડકારવા માંગતા નહોતા, અને

(૨) જો જિલ્લાની અદાલતે પોતે જ એવું માન્યું ન હોય કે નિયમિત દાવાને લઘુદાવા તરીકે અથવા તેના વિપરીત લઘુદાવાને નિયમિત દાવા તરીકે ચલાવવામાં આવેલ અધિકારક્ષેત્રની ભૂલના પરિણામે ન્યાયનો કોઈ ભંગ થયો હતો.

પરંતુ જ્યારે પક્ષકારોએ પોતે અથવા તેમમાંથી કોઈએ અધિકારક્ષેત્રના આધાર પર નિર્ણયને પડકાર્યો હોય અને જિલ્લા અદાલતે એવું માન્યું હોય કે નીચલી અદાલતે અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન ભૂલપૂર્વક નક્કી કર્યો છે, ત્યારે આ સત્તાનો ઉપયોગ કરવો ફરજિયાત હતો: જુઓ સિમસન વિ. મેકમાસ્ટર, (૧૮૯૦) આઈએલઆર ૧૩ મદ ૩૪૪. નોંધવા યોગ્ય છે કે સંદર્ભ મોકલવાની સત્તા મર્યાદિત સ્વરૂપની છે અને તેનો ઉપયોગ ફક્ત તેવા કેસમાં જ કરી શકાય છે જેમાં –

(એ) નીચલી અદાલતે તેના અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્ન અંગે નિર્ણય આપ્યો છે, અને

(બી) જિલ્લા અદાલતનું એવું મત હોય કે તે પ્રશ્ન અંગેનો તેનો નિર્ણય ભૂલભર્યો હતો:

મદન ગોપાલ વિ. ભગવાન દાસ, (૧૮૮૯) આઈએલઆર ૧૧ ઓલ ૩૦૪, રામલાલ વિ. કાબુલ સિંહ, (૧૯૦૩) આઈએલઆર ૨૫ ઓલ ૧૩૫, ઊર નાયક્કન વિ. અરુણાચલ ચેટ્ટિયાર, એઆઈઆર ૧૯૪૮ મદ ૨૪૫ અને પ્રભાકર ભાસ્કર વિ. કાશીરામ વિઠોબા, આઈએલઆર (૧૯૫૮) બોમ ૩૪૦ : (એઆઈઆર ૧૯૫૮ બોમ ૨૦૧). છેલ્લે ઉલ્લેખિત મામલો એકતરફી હુકમનામાનો મામલો છે, જેનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો અને જેમાં ઓર્ડર ૪૬ ના નિયમ ૭ હેઠળ સંદર્ભ કરવાનો ઇનકાર એ આધાર પર કરવામાં આવ્યો હતો કે અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન ન તો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો અને ન તો એકતરફી હુકમનામો પસાર કરનાર નીચલી અદાલતે તેનો નિર્ણય કર્યો હતો.

૪૪. નિયમ ૬ ની જોગવાઈઓનું ફરી એકવાર પરીક્ષણ કરતાં, નોંધવું યોગ્ય છે કે નિયમ હેઠળ, જ્યાં નીચલી અદાલતને જ એ બાબતે શંકા હોય કે કોઈ દાવો લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણીય છે કે નથી, ત્યાં તે આ પ્રશ્ન નિર્ણય માટે વડી અદાલતને મોકલી શકે છે. માનીએ કે વડી અદાલત ભૂલથી એવો નિર્ણય આપે કે કોઈ દાવો લઘુદાવા સ્વરૂપનો નથી, તો એવું સૂચવી શકાય નહિ કે જો ક્યારેય એવું જણાય કે દાવો વાસ્તવમાં લઘુદાવા સ્વરૂપનો હતો અને કલમ ૧૬ ના ઉદ્ધંધનમાં તેની લાંબા દાવા તરીકે ભૂલથી સુનાવણી કરવામાં આવી હતી, તો તેમાં અપાયેલો ચુકાદો અને હુકમનામું રદબાતલ બની જાય અને તેને સંપૂર્ણપણે અવગણી શકાય. એવો વાંધો પૂર્વનિર્ણયના સિદ્ધાંતોથી અવરોધિત થશે. જો આ પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો ન હોય, તો શું તેથી કોઈ ફરક પડે? કોઈ અદાલતને કોઈ વિશિષ્ટ મુદ્દાની સુનાવણી કરવાની અધિકારિતા છે તે અંગેનો નિર્ધાર સ્પષ્ટ અથવા અંતર્નિહિત હોઈ શકે; અને કારણ કે અદાલત દ્વારા પોતાની જ્ઞાતાધિકારની શરતો પૂર્ણ થયેલી છે કે નહીં તે બાબતની આ તપાસ મૂળ મુદ્દાના ગુણદોષ આધારે નિર્ધારણ કરતાં અનિવાર્ય રીતે પહેલાં થવી જ જોઈએ, તેથી જ્યારે અદાલત તેની સમક્ષ રજૂ કરાયેલા મુદ્દાની ગુણદોષ પર સુનાવણી કરવા આગળ વધે, ત્યારે એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો એવું આપણે અવશ્ય અંતર્નિહિત માનવું પડે. આ રીતે, તમામ એવા કિસ્સાઓમાં જ્યાં એવું જણાય કે અદાલતે અધિનિયમની કલમ ૧૬ ના ઉદ્ધંધનમાં કોઈ મુદ્દાની ગુણદોષ પર સુનાવણી આગળ ધપાવી છે, ત્યાં એવું અનુમાન કરવું જ પડે કે તે તેની પ્રાથમિક અધિકારિતા સ્વીકારવાના પ્રશ્ન પર તેના દ્વારા કરાયેલા ભૂલભર્યા નિર્ણયને કારણે થયું હતું, જેને માત્ર કાયદાથી નિર્ધારિત ઉપાયો દ્વારા જ સુધારી શકાય તેમ હતું. રચનાત્મક પૂર્વનિર્ણયના સિદ્ધાંતના આધારે એવો વાંધો અવરોધિત ગણવો નહિ, તે માટે અમને

કોઈ કારણ દેખાતું નથી. અધિનિયમની કલમ ૧૬ ના ઉદ્ધ ધનમાં અધિકારિતા સ્વીકારવાની ભૂલભરેલી માન્યતા અંગેની કોઈપણ ભૂલ કાયદામાં જોગવાઈ મુજબ યોગ્ય મંડળમાં નિશ્ચિતપણે સુધારી શકાય, પરંતુ એવી ભૂલના પરિણામે અધિનિયમની કલમ ૧૬ ના ઉદ્ધનમાં ચાલેલી બાબતોમાં આપવામાં આવેલા ચુકાદાઓ અને હુકમનામાંઓ રદબાતલ બની જાય એવું કહી શકાય નહિ.

૪૫. હવે નિયમ ૭ની જોગવાઈઓનું પરીક્ષણ કરતાં, અમને જણાય છે કે વિધાનમંડળનો આશય એવો દેખાય છે કે જ્યાં અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન ન તો નીચલી અદાલતમાં ઉઠાવવામાં આવ્યો હોય અને ન તો તેનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં સંદર્ભ અસમર્થ હતો; અને જ્યાં અદાલતના ચુકાદા અને હુકમનામાને, કાયદા મુજબ નિર્ધારિત રીતે, અપીલમાં અથવા પુનર્વિચારણામાં પડકારવામાં આવ્યા ન હોય, ત્યાં એવો ચુકાદો અને હુકમનામું, તે કેટલુંય ભૂલભર્યું હોવા છતાં, અસ્થિર કરવામાં આવી શકે નહીં. તેથી, (૧૯૦૩) આઈ.એલ.આર. ૨૫ ઓલ ૧૩૫માં, જ્યાં અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર વિષેનો કોઈ પ્રશ્ન કોઈપણ પક્ષ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હતો, અને લઘુદાવા અદાલતે એમ માનીને ચુકાદા સુધી કાર્યવાહી આગળ ધપાવી હતી કે કેસ તેની સંજ્ઞાનક્ષમતામાં યોગ્ય રીતે આવતો હતો, ત્યાં વડી અદાલતે જિલ્લા ન્યાયાધીશ દ્વારા કરવામાં આવેલા એવા સંદર્ભમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો ઇનકાર કર્યો, જે દીવાની કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૬૪૬-બી હેઠળ કરવામાં આવ્યો હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું હતું. વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ જણાવ્યું હતું:

પ્રતિવાદી પોતાનો મામલો હારી ગયો, અને ત્યારબાદ, પ્રથમ વખત, તેને એવું સૂચવવામાં આવ્યું કે એવો એક વાંધો હતો, જે

તે લઘુદાવા અદાલત સમક્ષ અસરકારક રીતે ઉઠાવી શક્યો હોત, અને ત્યારપછી તેણે જિલ્લા ન્યાયાધીશ સમક્ષ અરજી કરીને નિર્ણય રદ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અમે પક્ષકારોને એવા મુદ્દાઓના આધારે હુકમનામા રદ કરાવવામાં સહાય કરવા પક્ષમાં નથી, જે મુદ્દાઓ તેમણે વિવાદિત પ્રશ્નોની સુનાવણી કરનાર અદાલત સમક્ષ ઉઠાવ્યા ન હતા અને જેના વિષે તેમણે સામા પક્ષને કોઈ જાણ કરી ન હતી. અધિકારક્ષેત્રના અભાવનો વાંધો એવા તથ્યો દ્વારા ટાળી શકાયો હોત, જે દર્શાવતા કે આક્ષેપિત અભાવ અસ્તિત્વમાં જ નહોતો, અને જો સામા પક્ષને જાણ હોત, તો તે કદાચ બતાવી શક્યો હોત કે આક્ષેપિત કૃત્ય દુર્ભાવનાપૂર્ણ ઉપદ્રવથી થયેલું કૃત્ય હતું, અથવા તેવા જ સમાન પ્રકારનું કંઈક હતું, જે અધિકારક્ષેત્રના અભાવના વાંધાને ખંડિત કરી શકત.

નિશ્ચિતપણે, સંહિતાના આદેશ ૪૬ ના નિયમ ૬ અને ૭ હેઠળના ઉપાયો, સામાન્ય દીવાની અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી દીવાની અદાલતોના ચુકાદાઓ અને હુકમનામાંઓ સામે સંહિતાની કલમ ૯૬ અને ૧૧૫ દ્વારા નિર્ધારિત ઉપાયો ઉપરાંતના છે, તેમજ નાના દાવા સંબંધિત અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી દીવાની અદાલતોના ચુકાદાઓ અને હુકમનામાંઓ સામે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૨૫ દ્વારા નિર્ધારિત ઉપાયો ઉપરાંતના છે. પરંતુ, સંહિતાની કલમ ૧૧૫ હેઠળ પુનર્વિચાર અરજીનો વિચાર કરતી વખતે પણ, સંહિતાના આદેશ ૪૬ ના નિયમ ૭ ની જોગવાઈઓ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

૪૬. સુરેશ ચુંદર મૈત્રા વિ. ક્રિસ્ટો રંગિની દાસી, (૧૮૯૪) આઈએલઆર ૨૧ કેલ ૨૪૯ (ઉપરોક્ત) માં, લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણીય એવો દાવો મુન્સિફની અદાલતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો અને લાંબા કારણ તરીકે ચલાવવામાં આવ્યો હતો. મુન્સિફે, કોઈ વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હોવા છતાં, દાવાનો વિચાર કરીને તે નામંજૂર કર્યો હતો. વાદીએ જિલ્લા ન્યાયાધીશની અદાલતમાં અપીલ કરી હતી, જ્યાં પણ મુન્સિફ દ્વારા ચલાવવામાં આવેલી સુનાવણી અંગે કોઈ વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હતો. જિલ્લા ન્યાયાધીશે અપીલ મંજૂર કરી, મુન્સિફનો ચુકાદો રદ કર્યો અને વાદીનો દાવો હુકમનામાથી મંજૂર કર્યો. સેકન્ડ અપીલમાં, વાદી દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલા આ વાંધાના જવાબમાં કે કોઈ સેકન્ડ અપીલ થતી નથી, પ્રતિવાદીએ દલીલ કરી કે મુન્સિફને એવા દાવાની સુનાવણી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર ન હતો, જે લઘુદાવા સ્વરૂપનો હતો; વિભાગીય ખંડપીઠે કહ્યું:

પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમ, ૧૮૮૭ ના અધિનિયમ ૯ ની કલમ ૧૬ એ એવી જાહેરાત કરે છે કે સ્મોલ કોર્ટ અદાલત દ્વારા વિચારણીય એવો દાવો, જે સ્મોલ કોર્ટ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદાઓની અંદર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી હોય, તેવા અન્ય કોઈ અદાલત દ્વારા ચલાવવામાં આવશે નહીં. તેથી, તે કલમ હેઠળ, જે રીતે આ દાવો ચલાવવામાં આવ્યો છે તે રીતે સામાન્ય અદાલતો દ્વારા તેનો વિચાર થઈ શક્યો ન હોત. પરંતુ, ૧૮૮૮ ના અધિનિયમ ૭ ની કલમ ૬૦ એ દીવાની કાર્યવાહી સંહિતામાં કલમ ૬૪૬ – બી (હવે આદેશ ૪૬ નો નિયમ ૭) ઉમેરેલી છે, જે સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ ના પ્રવર્તનને સંશોધિત કરે

છે અને સંપૂર્ણપણે ભિન્ન સિદ્ધાંત દાખલ કરે છે
તેથી, કાયદાનો અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે આ રીતે સંદર્ભિત
કરવામાં આવેલા મામલામાં વડી અદાલતને અધિકારક્ષેત્રના
પ્રશ્નનો વિચાર કરવાની અથવા મુદ્દાની તત્વગુણ પર કેસનો
નિવેડો કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા છે, જેથી પક્ષકારોને નવી
સુનાવણીના ખર્ચમાં આવશ્યક રીતે મૂક્યા વિના તત્વસભર
ન્યાય કરી શકાય. જો વિધાનમંડળનો એવો આશય ન હોય,
તો કલમ ૬૪૬ –બી નું કાનૂની પ્રાવધાન કોઈ અર્થ કે હેતુ વિના
લાગે છે. પરિણામે, પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો
અધિનિયમની કલમ ૧૬ ને દીવાની અદાલત દ્વારા ભૂલથી
ચલાવવામાં આવેલા અને જિલ્લા અદાલતમાં અપીલરૂપે
લાવવામાં આવેલા કેસમાં તેના પૂર્ણ પ્રભાવને સંશોધિત કરવા
માટે કલમ ૬૪૬ –બી સાથે વાંચવી જ જોઈએ. કાયદાના આ
દષ્ટિકોણથી, અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે બંને નીચલી
અદાલતોમાં પક્ષકારોએ સામાન્ય અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રને
સ્વીકારેલું હોવાથી, તેમાંથી કોઈપણ પક્ષકાર માટે સેકન્ડ
અપીલમાં આ અદાલતોમાં અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ હતો એવી
દલીલ કરીને દાવામાં કરવામાં આવેલી બધી કાર્યવાહી
રદબાતલ છે એવું રજૂ કરવું સમર્થનીય નથી. તેમ છતાં,
પ્રતિવાદી દલીલ કરે છે કે તેને સેકન્ડ અપીલનો હક છે અને
વિશેષ અધિકારક્ષેત્રના મુદ્દા સિવાયના અન્ય મુદ્દાઓ પર
ચુકાદાની માંગ કરવાની પણ સત્તા છે. પરંતુ દાવો એવો
સ્વભાવ ધરાવે છે જેનો વિચાર સ્મોલ કોર્ટ અદાલત કરી શકે,
અને વિષયવસ્તુની રકમ પાંચસો રૂપિયા કરતાં વધુ નથી, તેથી
દીવાની કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૫૮૬ દ્વારા સેકન્ડ અપીલ
અપરોધિત છે.

૪૭. પરમેશ્વરન નામ્બુદિરી વિ. વિષ્ણુ એમ્બ્રાન્દિરી, (૧૯૦૪) આઈએલઆર ૨૭ મદ ૪૭૮ માં, લઘુદાવા સ્વરૂપના એક મામલાનો નિયમિત દાવા તરીકે વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો અને વાદીના પક્ષમાં હુકમનામું આપવામાં આવ્યું હતું. પ્રતિવાદીએ, જેણે વિચારણાની પદ્ધતિ અંગે કોઈ વાંધો ઉઠાવ્યો નહોતો, અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્નનો કોઈ ઉલ્લેખ કર્યા વિના જિલ્લા અદાલતમાં નિયમિત અપીલ દાખલ કરી. જિલ્લા ન્યાયાધીશે અપીલ ફગાવી દીધી. અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન પ્રથમ વાર વડી અદાલત સમક્ષની પુનર્વિચાર અરજીમાં ઉઠાવવામાં આવતા, સર સુબ્રમણિયા અચ્ચર, કાર્યકારી મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, અને બેન્સન, જે.નો સમાવેશ કરતી વિભાગીય ખંડપીઠે આ મુજબ જણાવ્યું:

પ્રાંતીય લઘુદાવા અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ ને નાગરિક કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૬૪૬-ની સાથે વાંચવી જરૂરી છે. ઉત્તરોક્ત કલમ વડી અદાલતને, તે કલમ હેઠળ તેની આજ્ઞા માટે સંદર્ભિત કરાયેલા કેસોમાં, તેને યોગ્ય લાગે એવા આદેશો આપવા બાબતે વિવેકાધિકાર આપે છે અને આવા કેસોમાં વર્તમાન જેવા કેસનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેમાં લઘુદાવાનો મુકદ્દમો સામાન્ય નાગરિક અદાલત દ્વારા અનિયમિત રીતે ચલાવવામાં આવ્યો હોય. આ કલમનો સ્પષ્ટ હેતુ એ છે કે વડી અદાલતને માત્ર અધિકારક્ષેત્રના સંદર્ભથી જ કેસનો નિર્ણય કરવાની ફરજ પાડ્યા વિના, કેસના ન્યાયને જેવો આદેશ જરૂરી હોય તેવો આદેશ આપવા સક્ષમ બનાવવું; અને આ રીતે, કદાચ, પક્ષકારોને એ જ પ્રશ્ન અંગે ફરીથી નિષ્ફળ વાદવિવાદ કરવા માટેનો ખર્ચ અને તકલીફ ભોગવવા ન પડે, તે પણ એ જ ન્યાયાધીશ સમક્ષ, જે પહેલેથી જ

સામાન્ય નાગરિક પક્ષે કેસની સુનાવણી કરી ચૂક્યો હતો, પરંતુ હવે લઘુદાવા અદાલત તરીકે બેસીને, તે માટે આવશ્યક વધુ ઔપચારિકતા અને અપીલના સુરક્ષાત્મક ઉપાય સાથે.

હાલનો કેસ અમારી સમક્ષ સિવિલ પ્રોસિજર કોડની કલમ ૬૨૨ હેઠળ આવ્યો હોવા છતાં, એવું માત્ર ચુકિતસંગત જ જણાય છે કે કલમ ૬૨૨ દ્વારા અપાયેલી વિવેકસત્તાના ઉપયોગમાં, કલમ ૬૪૬-બીમાં રહેલી સ્પષ્ટ જોગવાઈનો સિદ્ધાંત અનુસરવો જોઈએ, ઓછામાં ઓછું હાલના જેવા કેસોમાં તો ખાસ કરીને, જ્યાં અરજદારે પ્રથમ કક્ષાની અદાલતમાં થયેલી સુનાવણી અંગે કોઈ આક્ષેપ કર્યો ન હતો અને આ અદાલતમાં પ્રથમવાર આક્ષેપ ઉઠાવે છે. ”

૪૮. (૧૯૧૦) આઈએલઆર ૩૩ મદ્રાસ ૩૨૩ (પૂર્વોક્ત) માં, નાના દાવાના સ્વરૂપનો એક મામલો નિયમિત દાવા તરીકે ચલાવવામાં આવ્યો હતો અને જિલ્લા મુનસિફ દ્વારા વાદીના પક્ષમાં હુકમનામું આપવામાં આવ્યું હતું. ઉપ-ન્યાયાધીશ સમક્ષ અપીલમાં તે હુકમનામું પલટવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે વાદીએ વડી અદાલતમાં ઉક્ત આદેશના પુનરીક્ષણ માટે અરજી દાખલ કરી, અને એવી દલીલ કરી કે અપીલમાં ઉપ-ન્યાયાધીશનો આદેશ અધિકારક્ષેત્ર વિહોણો હતો કારણ કે દાવો નાના દાવાના સ્વરૂપનો હતો જેમાં જિલ્લા ન્યાયાધીશ સમક્ષ કોઈ અપીલ જતી નહોતી, ત્યારે વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે હસ્તક્ષેપ કરવાનું અસ્વીકાર્યું, કારણ એ હતું કે વાદીએ પોતે જ દાવો મૂળ અધિકારક્ષેત્રમાં દાખલ કર્યો હતો અને તેથી, મૂળ દાવામાં થયેલ હુકમનામા વિરુદ્ધ પ્રતિવાદીએ અપીલ દાખલ કરી હતી તે બાબતે ફરિયાદ કરવાની તેને સંભળવણી મળી શકે નહીં. લેટર્સ પેટન્ટ હેઠળ

વિભાગીય ખંડપીઠ સમક્ષ અપીલમાં, શંકરન નાયર અને અબ્દુર રહીમ, ન્યાયાધીશો, એ (૧૯૦૪) આઈએલઆર ૨૭ મદ્રાસ ૪૭૮ (પૂર્વોક્ત) માંના નિર્ણયની યોગ્યતા અંગે, જેટલા અંશે તે અપીલીય નિર્ણયને સંબંધિત હતી, શંકા વ્યક્ત કરી અને પ્રશ્નને પૂર્ણ ખંડપીઠને સંદર્ભિત કર્યો, જેણે આ પ્રમાણે કહ્યું:

“આપણા સમક્ષ આવેલા મામલામાં વિવાદિત અપીલીય નિર્ણય સંબંધે, (૧૯૦૪) આઈ.એલ.આર. ૨૭ મદ્રાસ ૪૭૮ માં વિદ્વાન ન્યાયાધીશો દ્વારા લેવાયેલા અભિપ્રાય સાથે અમે સહમત થઈ શકતા નથી. આપણા સમક્ષના મામલામાં અપીલીય અદાલતનો નિર્ણય અધિકારક્ષેત્ર વિના કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી અમે માનીએ છીએ કે આ અદાલત તેને રદ કરવા બાધ્ય છે. અપીલીય અદાલતના નિર્ણય અંગે, અમે માનીએ છીએ કે રમાસામી ચેટ્ટિયાર વિ. આર. જી. ઓરર,

આઈ.એલ.આર. ૨૬ મદ ૧૭૬ અને શંકરભાઈ વિ. સોમાભાઈ, (૧૯૦૨) આઈ.એલ.આર. ૨૫ બોમ ૪૧૭નો નિર્ણય યોગ્ય રીતે કરવામાં આવ્યો હતો.”

પૂર્ણ ખંડપીઠના વિદ્વાન ન્યાયાધીશો પ્રત્યે યથોચિત આદર સાથે, આ બાબતમાં નીચલી અદાલત અને અપીલીય અદાલતના ચુકાદાઓ વચ્ચે ભેદ પાડવાનો અમને કોઈ કારણ દેખાતો નથી, તેમજ અપીલીય ચુકાદો અનિવાર્ય રીતે અધિકારક્ષેત્ર વિના આપેલો હોવાથી તેને રદ કરવો જોઈએ એવો નિષ્કર્ષ કાઢવાની પણ અમને આવશ્યકતા દેખાતી નથી. જો લઘુદાવાનો દાવો નિયમિત દાવા તરીકે ચલાવવામાં આવે, તો તેના સામે એક અપીલ ઉપલબ્ધ રહે છે, જો કે સંહિતાની કલમ

૧૦૨ને કારણે સેકન્ડ અપીલ પ્રતિબંધિત છે. તેથી, પ્રથમ અપીલને અધિકારક્ષેત્ર વિના ગણાવી શકાય નહીં. સંદર્ભ આદેશમાં સંકરન નાયર, જે. દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા મત સાથે પણ અમે સહમત છીએ કે હુકમ ૪૬ ના નિયમ ૭ માં ઉલ્લેખિત જિલ્લાની અદાલત એ અનિવાર્ય રીતે એવી અપીલીય અદાલત જ હોય એવું નથી, જેના સમક્ષ નિયમિત રીતે ચલાવાયેલા લઘુદાવાના કેસના ચુકાદા અને હુકમનામા સામે અપીલ કરવામાં આવે; છતાં પણ, અપીલ અધિકારક્ષેત્ર વિના છે એવું માનવાનો અમને કોઈ કારણ દેખાતો નથી. અમારા મતે, જે કેસનું વિચારણા લઘુદાવાની અદાલત દ્વારા થઈ શકે તે નિયમિત રીતે ચલાવવામાં આવે, તો એવા ચુકાદા સામે એક અપીલ રહેશે; અને જે કેસનું વિચારણા નિયમિત નાગરિક અદાલત દ્વારા થઈ શકે તે લઘુદાવાની અદાલત દ્વારા ચલાવવામાં આવે, તો પ્રાંતીય લઘુદાવા અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૨૫ હેઠળ પુનર્વિચાર અરજી કરવી ખુલ્લી રહેશે, કારણ કે અપીલ અથવા પુનર્વિચારનો હક અદાલત વાસ્તવમાં શું કરે છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અદાલતે શું કરવું જોઈએ હતું તેમાંથી નહીં. અમારા મતે, (૧૯૦૧) આઈએલઆર ૨૫ બોમ ૪૧૭ અને (૧૯૦૨) આઈએલઆર ૨૬ મદ ૧૭૬, જેઓ વિપરીત મત ધરાવે છે, તે યોગ્ય રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યા નથી.

૪૯. કે આ અદાલતનો આ જ અભિપ્રાય રહ્યો છે તે કમરુદ્દીન વિ. એમ.ટી. ઈન્દ્રાણી, ૧૯ નાગ એલ.આર. ના નિર્ણયમાંથી પૂરતું સ્પષ્ટ થાય છે

૧૭૯ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૨૪ નાગ ૧૭), જેમાં લઘુદાવાની અદાલત દ્વારા વિચારણા પાત્ર દાવો એક મુનસિફ દ્વારા ચલાવવામાં આવ્યો હતો અને વાદીના પક્ષમાં ડિકી કરવામાં આવી હતી. પ્રતિવાદીએ અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્નનો કોઈ ઉલ્લેખ કર્યા વિના જિલ્લા

ન્યાયાધીશ સમક્ષ અપીલ કરી, જેમણે મુનસિફની ડિક્રી રદ કરી. સંહિતાની કલમ ૧૧૫ હેઠળ ન્યાયિક કમિશનરની અદાલત સમક્ષ કરાયેલ પુનર્વિચારણામાં, કાર્યકારી જે. સી. બેકરે આ રીતે ઠરાવ્યું:

આ કેસમાં પક્ષકારોએ મુંસિફ સમક્ષ સંપૂર્ણ વિચારણા કરાવી છે અને તેમના અધિકારક્ષેત્રના મુદ્દા અંગે કોઈ વાંધો ઉઠાવ્યા વિના જિલ્લા ન્યાયાધીશ સમક્ષ અપીલ પણ કરી છે, અને હું આલાહાબાદ તથા કલકત્તા વડી અદાલતોના અભિપ્રાય સાથે આદરપૂર્વક સંમત છું. તેથી, હું હસ્તક્ષેપ કરવાનો ઇનકાર કરું છું અને ખર્ચ સાથે અરજી નામંજૂર કરું છું.

ઉપર ઉલ્લેખિત અલાહાબાદ અને કલકત્તા દિસ્ટ્રિક્ટોના અનુક્રમે (૧૯૦૩) આઈ.એલ.આર. ૨૫ ઓલ ૧૩૫ અને (૧૮૯૪) આઈ.એલ.આર. ૨૧ કેલ ૨૪૯ના છે. (૧૯૦૧) આઈ.એલ.આર. ૨૫ બોમ ૪૧૭ અને (૧૯૧૦) આઈ.એલ.આર. ૩૩ મેડ ૩૨૩ (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણયોને આ આધારે ભિન્ન ગણાવવામાં આવ્યા હતા કે, તે કેસોમાં સ્મૉલ કોર્ટ અદાલતની અધિકારક્ષમતા ધરાવતા નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશોએ દાવાઓની નિયમિત બાજુએ સુનાવણી કરી હતી અને, તે અદાલતોના મતે, દાવાઓ જે રીતથી ચલાવવામાં આવ્યા હતા તેનાથી તેમનો સ્વભાવ બદલાયો ન હતો, તેથી તે કેસોમાંના ચુકાદા અને હુકમનામા સ્મૉલ કોર્ટ અદાલતના ચુકાદા અને હુકમનામા ગણવા યોગ્ય છે, જેઓ સામે અપીલ થતી નહોતી.

૫૦. અમારા મત મુજબ, આ ભેદ પૂરતા આધાર પર સ્થાપિત થયેલો નથી. અધિનિયમની કલમ ૩૩ હેઠળ, કોઈ અદાલત જ્યારે કોઈ

મામલાની લાંબા મામલા તરીકે સુનાવણી કરે છે અને એ જ અદાલત જ્યારે કોઈ મામલાની નાના મામલા તરીકે સુનાવણી કરે છે, ત્યારે તે ભિન્ન અદાલતો ગણાય છે; તેથી, માત્ર એ આધાર પર કે એ જ અદાલત પાસે બંને અધિકારિતાઓ છે, અપીલ સક્ષમ નથી એવો ભેદ કરવામાં આવી શકતો નથી.

૫૧. એ.આઈ.આર. ૧૯૩૦ બોમ ૮૦ (ઉપરોક્ત) માં, લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણાપાત્ર એક મામલો સંયુક્ત અધીનસ્થ ન્યાયાધીશ દ્વારા દીર્ઘ કારણ તરીકે ચલાવવામાં આવ્યો હતો. દાવો હુકમનામા દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યો; પરંતુ, અપીલમાં, જિલ્લા અદાલતે તે હુકમનામું ઉલટાવી દીધું. નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૧૫ હેઠળની પુનરાવર્તન અરજીમાં, વિદ્વાન ન્યાયાધીશે બંને હુકમનામાં ૨૬ કર્યા – અપીલીય હુકમનામું, (૧૯૧૦) આઈ.એલ.આર. ૩૩ મદ ૩૨૩ (ઉપરોક્ત), (૧૯૦૪) આઈ.એલ.આર. ૨૭ મદ ૪૭૮ (ઉપરોક્ત) અને અબ્દુલ મજીદ વિ. બિધાધર સરણ દાસ, આઈ.એલ.આર. ૩૯ ઓલ ૧૦૧ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૧૭ ઓલ ૧૫૯) ના અધિકારના આધારે, અને નીચલી અદાલતનું હુકમનામું આ આધાર પર કે નિયમિત દાવા તરીકે દાવાની સુનાવણી થવાને કારણે પક્ષકારોને હાનિ પહોંચી હતી, કારણ કે સંયુક્ત અધીનસ્થ ન્યાયાધીશ લઘુદાવા અદાલતની સત્તાઓ સોંપવામાં આવે એટલી પૂરતી વરિષ્ઠતા ધરાવતા ન્યાયાધીશ નહોતા અને તેથી દાવાની સુનાવણી માટે યોગ્ય અધિકરણ નહોતા. અમારા મત મુજબ, આદરપૂર્વક કહીએ તો, ચુકાદાનું તર્કદોષયુક્ત કારણદર્શન ખોટું છે અને તેમાં પહોંચાડવામાં આવેલા નિષ્કર્ષો સાથે અમે સંમત થઈ શકતા નથી. પ્રથમ તો, આ નિર્ણય ૧૯ નાગ એલ.આર. ૧૭૯ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૨૪ નાગ ૧૭) (ઉપરોક્ત) ના વિરુદ્ધ છે, જેના

સાથે અમે મુખ્યત્વે સંમત છીએ; અને, દ્વિતીય રીતે, જે ન્યાયાધીશ પાસે બંને પ્રકારનું અધિકારક્ષેત્ર ન હતું એવા ન્યાયાધીશો દીર્ઘ કારણ તરીકે ચલાવેલા લઘુદાવાના દાવામાં આપેલા ચુકાદા અને હુકમનામા વિરુદ્ધ અપીલ કેમ અને શા માટે ચાલશે નહીં તે અમને સમજાતું નથી, જે આધાર પર કાર્યકારી ન્યાયિક કમિશનરે ૧૯ નાગ એલ.આર. ૧૭૯ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૨૪ નાગ ૧૭) (ઉપરોક્ત) માં (૧૯૧૦) આઈ.એલ.આર. ૩૩ મદ ૩૨૩ અને (૧૯૦૧) આઈ.એલ.આર. ૨૫ બોમ ૪૧૭ (ઉપરોક્ત) ના મામલાને ભિન્ન ગણાવ્યો હતો.

પર. રજુપુરી વિ. દેવા, ૩૦ નાગ એલ.આર. ૧૩૩ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૩૩ નાગ ૨૨૧) માં, પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ કોર્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૨૫ હેઠળની એક પુનર્વિચાર અરજીમાં, ત્રિલે, એ. જે. સી. એ એવું ઠરાવ્યું હતું કે યોગ્ય અદાલતમાં રજૂઆત કરવા માટે જે વ્યક્તિનું વાદપત્ર સ્મોલ કોર્ટ અદાલત તથા સબોર્ડિનેટ ન્યાયાધીશ બંને દ્વારા પરત કરવામાં આવ્યું હોય, તેણે વડી અદાલતમાં પોતાનો ઉપાય મેળવવા જતાં પહેલાં, સિવિલ પ્રોસિજર કોડના ઓર્ડર ૪૬, નિયમ ૭ હેઠળ જિલ્લા ન્યાયાધીશ સમક્ષ અરજી કરીને તેના માટે ખુલ્લા રહેલા ઉપાયોનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવો આવશ્યક હતો. આથી ફરી એ જ સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ કોર્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૬ની જોગવાઈઓને અનુરૂપ અદાલતે કાર્ય કર્યું છે કે કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે, એવા આક્ષેપના આધારે અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને પડકારવો હોય, તો એવો પડકાર પ્રથમ સિવિલ પ્રોસિજર કોડના ઓર્ડર ૪૬ના નિયમ ૭ની જોગવાઈઓ હેઠળ જ ઉઠાવવો જરૂરી છે.

૫૩. યુ. કે. સીલ વિ. અરમુગમ ચેટ્ટ્યાર, એ.આઈ.આર. ૧૯૩૮ રેંગ ૩૫ માં, એ પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો કે ટાઉનશિપ અદાલતનો ચુકાદો અને હુકમનામું, જેણે લઘુદાવા સ્વરૂપના દાવાને, તે દાવાને લઘુદાવા તરીકે ચલાવવાની અધિકારિતા હોવા છતાં, પોતાની નિયમિત બાજુ પર દીર્ઘદાવા તરીકે ચલાવ્યો હતો, શું રદબાતલ હતા. આ દલીલનો ઇનકાર કરતાં, ડંકલી, ન્યાયાધીશે, આ પ્રમાણે જણાવ્યું:-

સંહિતાની ઓર્ડર ૪૬, નિયમ ૭ સ્પષ્ટ કરે છે કે જ્યાં લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણા કરવા યોગ્ય દાવો એવી અદાલતે વિચાર્યો હોય કે જે લઘુદાવા અદાલત નથી, અને તે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ ની જોગવાઈઓના ઉલ્લંઘનમાં થયું હોય, ત્યાં તે ભૂલ સુધારવા માટે અપનાવી શકાય તેવી એકમાત્ર પ્રક્રિયા એ છે કે દાવાના કોઈ પક્ષકાર જિલ્લા

અદાલતે વડી અદાલતને સંદર્ભ કરવો, અને એવા સંદર્ભ પર વડી અદાલત કેસમાં તેને યોગ્ય જણાય એવો આદેશ કરી શકે. આ જોગવાઈ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે નિયમિત અદાલતની કાર્યવાહી, ભલે દાવો તેની દ્વારા પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ ની જોગવાઈઓના ઉલ્લંઘનમાં ચલાવવામાં આવ્યો હોય, કોઈ રીતે રદબાતલ નથી, પરંતુ જો વડી અદાલત માને કે તાત્વિક ન્યાય થયો છે તો તેને ચથાવત્ રાખી શકાય. આ તે દૃષ્ટિકોણ છે જે નાનાવટી, જેએ આઈએલઆર ૫૬ બોમ ૩૮૭ ના પૃષ્ઠ ૩૯૩ પર : (એઆઈઆર ૧૯૩૨ બોમ ૪૮૬ ના પૃષ્ઠો ૪૮૮-૮૯ પર) અપનાવ્યો હતો, અને જેના સાથે હું સન્માનપૂર્વક સંમત છું. વધુમાં, વર્તમાન પુનર્વિચાર અરજીને પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ

કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૨૫ હેઠળની અરજી તરીકે જોવામાં આવે કે નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૧૫ હેઠળની અરજી તરીકે, મૂળ અદાલતની હુકમનામાને પલટવા અથવા તેમાં ફેરફાર કરવા માટે આ અદાલતની હસ્તક્ષેપ કરવાની સત્તા વિવેકાધીન છે, અને આ બાબતે હું નોંધું છું કે અરજદારની તરફેણી રજૂ કરાયેલ દલીલ જો સાચી હોય, તો એવું જણાય કે વર્તમાન અરજી પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૨૫ હેઠળ લાવવામાં આવી હોવાનું દર્શાવતી હોવા છતાં, હકીકતમાં તે નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૧૫ હેઠળ કરાયેલ હોવી જોઈએ. અરજદારના વિદ્વાન વકીલ આ દલીલ કરી શકતા નથી કે તેના અસીલને કોઈ પણ રીતે હાનિ પહોંચી છે કારણ કે દાવાનો વિચાર સ્મોલ કોઝ તરીકે નહીં પરંતુ નિયમિત દાવા તરીકે કરવામાં આવ્યો, અને ભાગ્યે જ કોઈપણ પક્ષ આવી દલીલ કરી શકે, કારણ કે નિયમિત સુનાવણીમાં તેમને અદાલત સમક્ષ પોતાના પોતાના કેસ રજૂ કરવાની વધુ સારી તક મળી છે, તેમજ તેમને પુરાવાનો સંપૂર્ણ નોંધવહિ અને વિચારપૂર્વકનો ચુકાદો મળ્યો છે. પરિણામે, માત્ર આ એકમાત્ર આધાર પર કે ટાઉનશિપ અદાલતે અધિકારક્ષેત્ર વિના દાવાનો વિચાર કર્યો હતો, હું આ કેસમાં હસ્તક્ષેપ કરવો મારી પાસે રહેલ વિવેકસત્તાનો યોગ્ય ઉપયોગ હતો એવું ઠરાવી શકું તેમ નથી, જ્યારે આ સ્વીકારવું પડે છે કે તે કાર્યવાહીથી કોઈપણ પક્ષને હાનિ પહોંચી નથી. ”

૫૪. વધુમાં નોંધવા યોગ્ય બાબત એ છે કે જ્યારે કોઈ સંદર્ભ વડી અદાલતને કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને તે કેસમાં યોગ્ય ગણે તેવો આદેશ પસાર કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે; તેનો અર્થ એ થાય

છે કે વિધાનમંડળનો એવો આશય ન હતો કે આ બાબતમાં નીચલી અદાલત દ્વારા થયેલી અધિકારક્ષેત્રની કોઈ પણ ભૂલ આવશ્યક રીતે તેના ચુકાદા અને હુકમનામાને શૂન્ય અથવા રદબાતલ તરીકે બગાડે. કારણ કે, જો પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ કોર્ટ્સ એક્ટની કલમ ૧૬ના ભંગમાં દાવાનો વિચારણા આવશ્યક રીતે અધિકારક્ષેત્ર વિના આપવામાં આવેલ શૂન્ય ચુકાદા અને શૂન્ય હુકમનામામાં પરિણમવાનો જ હોય, તો પ્રથમ તો જિલ્લા અદાલતને સંદર્ભ કરવો કે ન કરવો તે અંગે વૈકલ્પિક સત્તા આપવાનો કોઈ અર્થ ન રહે અને બીજું, સંદર્ભ કરવામાં આવે ત્યારે વડી અદાલતને તે યોગ્ય ગણે તેવા આદેશો પસાર કરવાની સત્તા આપવાનો પણ કોઈ અર્થ ન રહે. જે કોઈ અદાલત સમક્ષ તેમની કાનૂની માન્યતાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે, તે પોતાની સામાન્ય અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ તેમને શૂન્ય અને રદબાતલ જાહેર કરી શકત. તેથી, એ.આઈ.આર. ૧૯૧૫ કલકત્તા ૬૧૯, (૧૮૯૪) આઈ.એલ.આર. ૨૧ કલકત્તા ૨૪૯, જદુની પાંડે વિ. શેઓનંદન પાંડે, આઈ.એલ.આર. ૧૧ પટણા ૬૯૦ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૩૩ પટણા ૩૧) અને સોનકી મિયાન વિ. ઝબુનિસા બેગમ, ૧૯૫૭-૧ આંધ્ર હાઈકોર્ટ.આર. ૨૬૧ માં એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો છે કે ઉપરોક્ત નિયમ હેઠળના સંદર્ભમાં વડી અદાલત દરેક કેસમાં માત્ર અધિકારક્ષેત્રના અભાવના આધારે કાર્યવાહી શૂન્ય અને અમાન્ય છે એમ કહીને રદ કરવા માટે બંધાયેલ નથી, પરંતુ તેને ખાસ કરીને કેસના ગુણદોષમાં પ્રવેશીને તાત્વિક ન્યાય કરવા માટે સશક્ત કરવામાં આવી છે, જેથી અધિકારક્ષેત્ર અંગેના આવા તકનીકી વાંધાના આધારે પક્ષકારોને નવેસરથી સંપૂર્ણ નવી સુનાવણીના ખર્ચમાં અનાવશ્યક રીતે નાખવા ન પડે.

૫૫. અમારા મત મુજબ, જો અધિનિયમની કલમ ૧૬નું ઉદ્દંધન અધિકારક્ષેત્રની ખામી હોત, તો સંહિતાના આદેશ જકના નિયમ ૭ હેઠળના સંદર્ભમાં વડી અદાલતને તે બાબતમાં તેને યોગ્ય લાગે એવા આદેશો કરવાની સત્તા અપાઈ ન હોત. જો અધિકારક્ષેત્રના અભાવને કારણે ચુકાદાઓ અને હુકમનામા રદબાતલ હોત, તો જે કરવાનું હતું અથવા કરી શકાતું હતું તે માત્ર એટલું જ કે તેઓને અમાન્ય અને બિનઅસરકારક જાહેર કરવામાં આવે. અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ, જો એવો કોઈ હતો, તો તેને ન તો અવગણવામાં આવી શકે અને ન તો માફ કરવામાં આવી શકે; પરંતુ કારણ કે વિધાનમંડળે સંહિતાના આદેશ જકના નિયમ ૭માં એવી જોગવાઈ કરી છે કે, જો સારભૂત ન્યાય કરવામાં આવ્યો હોય, તો તેને આ રીતે અવગણવામાં અથવા માફ કરવામાં આવી શકે, તેથી તેનો એકમાત્ર અર્થ એ જ થાય કે અધિનિયમની કલમ ૧૬નું ઉદ્દંધન નીચલી અદાલતની કાર્યવાહી ને અમાન્ય બનાવે એવી અધિકારક્ષેત્રની ખામી ગણાવવાનો આશય ન હતો અને તે ચુકાદાઓ તથા હુકમનામાઓને રદબાતલ બનાવતું ન હતું.

૫૬. અંતે, દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૦૨ ની જોગવાઈઓ પણ અમે અપનાવેલ દૃષ્ટિકોણને સમર્થન આપે છે. સંહિતાની કલમ ૧૦૨ આ પ્રમાણે કહે છે:—

લઘુ દાવા અદાલતોને વિચારાધીન આવતી પ્રકૃતિના કોઈપણ દાવામાં, જ્યાં મૂળ દાવાના વિષયવસ્તુની રકમ અથવા કિંમત એક હજાર રૂપિયા કરતાં વધુ ન હોય, ત્યાં સેકન્ડ અપીલ ચાલશે નહીં.

આ જોગવાઈનો પ્રાંતીય સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમ હેઠળની કાર્યવાહીઓ સાથે કોઈ સંબંધ થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે પ્રાંતીય સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૨૭ એ જોગવાઈ કરે છે કે સ્મોલ કોઝ અદાલતોના ચુકાદા અને હુકમનામા અંતિમ છે અને તેઓ માત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૫ હેઠળ વડી અદાલતમાં પુનર્વિચારને આધીન છે, તેથી સ્મોલ કોઝ અદાલતના ચુકાદા અને હુકમનામામાંથી સેકન્ડ અપીલનો કોઈ પ્રશ્ન ઉદ્ભવી શકતો નથી. પરંતુ આ જોગવાઈઓ નિયમિત અદાલતો દ્વારા સ્મોલ કોઝ સ્વભાવના દાવાઓની દીર્ઘ કારણો તરીકે ચાલતી સુનાવણીમાંથી ઊભી થતી નીચેની ચાર પરિસ્થિતિઓને સંદર્ભિત થઈ શકે છે. પ્રથમ એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં સ્મોલ કોઝ અદાલત દ્વારા વિચારણાયોગ્ય સ્વભાવનો કોઈ કેસ સક્ષમ દીવાની અદાલત દ્વારા નિયમિત દાવા તરીકે ચલાવવામાં આવે, કારણ કે સુનાવણી દરમિયાન તે પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હતો. બીજી એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં તે રીતે ચલાવવામાં આવે કારણ કે, પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો હોવા છતાં, તેનો અદાલત દ્વારા અથવા દીવાની કાર્યવાહી સંહિતાના ઓર્ડર ૪૬, નિયમ ૬ હેઠળ કરાયેલા સંદર્ભમાં વડી અદાલત દ્વારા ભૂલથી નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો. ત્રીજી એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં કોઈ કેસ પ્રાંતીય સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૨૩ હેઠળ નિયમિત રીતે સુનાવણી માટે દીર્ઘ કારણ તરીકે નિયમિત દીવાની અદાલતમાં મોકલવામાં આવે. અને ચોથી એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં સ્થાનિક વિસ્તારમાં કોઈ સ્મોલ કોઝ અદાલતો અથવા સ્મોલ કોઝ અદાલતોની સત્તાઓથી સજ્જ અદાલતો જ ન હોય, તેથી તેમને નિયમિત દાવા તરીકે અથવા દીર્ઘ કારણો તરીકે ચલાવવાના સિવાય કોઈ વિકલ્પ ન રહે.

૫૭. ચોથી પરિસ્થિતિ બહુ જ દુર્લભ રીતે ઉદ્ભવે અને જો જોગવાઈઓને માત્ર આવા કેસો સુધી મર્યાદિત રાખવામાં આવે, તો તે વ્યવહારમાં લગભગ નિષ્પ્રભ બની જાય. એ પણ નોંધપાત્ર છે કે અત્યાર સુધી તેનો અમલ માત્ર આવા કેસો પૂરતો મર્યાદિત રહ્યો નથી. તેવી જ રીતે, જ્યારે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણા પાત્ર સ્વરૂપનો કેસ અધિનિયમની કલમ ૨૩ને કારણે નિયમિત દાવા તરીકે ચલાવવામાં આવે, ત્યારે એવો દાવો લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણા પાત્ર સ્વરૂપનો જ દાવો રહે છે અને તેથી તે સંહિતાની કલમ ૧૦૨ની જોગવાઈઓથી શાસિત થાય છે. જુઓ સ્ક. ફ્રુ વિ. અલી મિયા, એ.આઈ.આર. ૧૯૪૩ કલ ૪૬૪. પરંતુ જો આ કલમ પ્રથમ બે પરિસ્થિતિઓને પણ લાગુ પડે, જેમ કે અમારું માનવું છે કે તે પડે છે, તો પછી એવું કહેવું વિસંગત થશે કે આવા કેસોમાં સેકન્ડ અપીલ થઈ શકતી નથી, જ્યારે એ દૃષ્ટિકોણ પરથી કે તેમની વિચારણા અધિકારક્ષેત્ર વિના થઈ હતી અને તેથી તે રદબાતલ હતી, કોઈપણ પ્રકારની અપીલ કે પુનરીક્ષણ માન્ય નહોતું. તેથી, એવું માનવું વધુ યોગ્ય જણાય છે કે જ્યારે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણા પાત્ર સ્વરૂપનો કેસ કોઈપણ કારણસર સક્ષમ અદાલત દ્વારા નિયમિત દાવા તરીકે ચલાવવામાં આવે, ભલે તે ભૂલવશ કે ત્રુટિવશ હોય અથવા અધિનિયમની કલમ ૨૩ની જોગવાઈઓને કારણે હોય અથવા તે સ્થાનિક વિસ્તારમાં લઘુદાવા અદાલતના અભાવને કારણે હોય, ત્યારે તેનો ચુકાદો અને હુકમનામું રદબાતલ નથી, પરંતુ તેમાં સેકન્ડ અપીલ થઈ શકતી નથી, જેથી અવશ્યંભાવે તે માત્ર એક જ અપીલને આધીન રહે છે.

૫૮. આ રીતે, કલમનું અર્થઘટન કરતાં એવો નિષ્કર્ષ ધરાયો છે કે, લઘુદાવા અદાલતનો દાવો સંક્ષિપ્ત પદ્ધતિથી ચલાવવાનો બદલે જો

તેને નિયમિત દાવા તરીકે સામાન્ય પદ્ધતિથી ચલાવવામાં આવે, તો તે ભૂલથી દાવાનો સ્વભાવ બદલાતો નથી; તેમ છતાં તે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા સંજોગ સ્વરૂપનો દાવો જ રહે છે અને તેથી સંહિતાની કલમ ૧૦૨ની મર્યાદાઓને આધીન રહે છે, અને પરિણામે આવા દાવામાં કોઈ પણ હુકમનામું અથવા આદેશ સેકન્ડ અપીલ માટે ગ્રહ્ય રહેશે નહીં. જુઓ બાપુ સુર્યભાન વિ. કિસાન, એ.આઈ.આર. ૧૯૨૮ નેગ ૧૩૬(૧), ગણપત લક્ષ્મણ વિ. નાથુ, એ.આઈ.આર. ૧૯૩૪ નેગ ૧૨૧; દેવોકલી વિ. અબ્રામ બલી, એ.આઈ.આર. ૧૯૩૧ અવધ ૪૯; સમીર ખાન વિ. બસી રામ, એ.આઈ.આર. ૧૯૨૫ ઓલ ૮૨૧; બંસી લાલ વિ. ચેરમેન, ટાઉન એરિયા કમિટી, સૈદપુર, એ.આઈ.આર. ૧૯૪૧ ઓલ ૧૪૪; બલવંતરાવ નાયક વિ. બિસ્વનાથ મિસિર, એ.આઈ.આર. ૧૯૪૫ પેટ ૪૧૭; નારણપ્પા વિ. વેંકટરામન, એ.આઈ.આર. ૧૯૧૭ મદ ૮૯૭; સુબ્બૈયાહ વિ. રાજાહ ઓફ વેંકટાગીરી, એ.આઈ.આર. ૧૯૨૨ મદ ૩૫૨ અને ચિદમ્બરા થેવર વિ. સુબ્બારાવર, એ.આઈ.આર. ૧૯૨૬ મદ ૬૨૩.

૫૯. તથાપિ, કેટલાક અદાલતો દ્વારા લેવાયેલા આ મત સાથે અમે સંમત નથી કે આવા મામલાઓમાં એક પણ અપીલ માન્ય નહીં બને, તેમજ આ મત સાથે પણ અમે સંમત નથી કે આવા મામલાઓમાં માત્ર પ્રાંતીય લઘુ દાવા અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૨૫ની જોગવાઈઓ હેઠળ નાગરિક પુનરીક્ષણ જ માન્ય બને. કોઈ વાદીપક્ષકારનો અપીલ અથવા પુનરીક્ષણમાં જવાનો અધિકાર અદાલતે હકીકતમાં શું કર્યું છે તેના પર આધાર રાખે છે, અદાલતે શું કરવું જોઈએ હતું તેના પર નહીં. તેથી, જ્યારે લઘુ દાવા અદાલતને વિચારણા માટે પાત્ર સ્વભાવનો દાવો સક્ષમ નાગરિક અદાલત દ્વારા નિયમિત દાવા તરીકે ચલાવવામાં આવે છે, ત્યારે તે અદાલત પાસે લઘુ દાવા અદાલતની સત્તાઓ પણ

હતી કે નહીં તેની પૂછપરછ કરવી નિર્થક છે, કારણ કે પ્રાંતીય લઘુ દાવા અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૩૩ની જોગવાઈઓના દૃષ્ટિકોણે, લઘુ દાવા અદાલતની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતી વખતે તે એક અલગ અને સ્વતંત્ર અદાલત હોય છે. જો તેણે લઘુ દાવા અદાલત દ્વારા વિચારણા માટે પાત્ર સ્વભાવનો દાવો નિયમિત દાવા તરીકે ચલાવ્યો હોય, તો એવો મામલો નિયમિત દાવાના અનુસંગો દ્વારા શાસિત થશે, સંહિતાની કલમ ૧૦૨માં સમાવિષ્ટ મર્યાદાઓને આધીન રહીને, એટલે કે એવા મામલામાં સેકન્ડ અપીલ માન્ય નહીં બને. પરંતુ, અમારા મતે, એવું માનવું યોગ્ય નહીં થાય કે એવો ચુકાદો અને હુકમનામું તેમ છતાં સક્ષમ લઘુ દાવા અદાલતનો ચુકાદો અને હુકમનામું ગણવો જોઈએ, જેના વિરુદ્ધ કોઈપણ પ્રકારની અપીલ જ માન્ય ન બને.

૬૦. એ.આઈ.આર. ૧૯૩૪ નાગ ૧૨૧ માં, સ્ટેપલ્સ, એ. જે. સી. એ જણાવ્યું હતું—

“અરજદાર ગણપતે અમરાવતી ખાતેના ઉપન્યાયાધીશ, દ્વિતીય વર્ગની અદાલતમાં વળતરની દાવો કર્યો હતો. તેનો દાવો નામંજૂર કરવામાં આવ્યો અને ત્યારબાદ તેણે વધારાના જિલ્લા ન્યાયાધીશ સમક્ષ અપીલ દાખલ કરી.

વધારાના જિલ્લા ન્યાયાધીશે ઠરાવ્યું કે દાવો એવો હતો જે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણીય હતો, તેથી અપીલ અયોગ્ય હતી અને ઓ. ૪૬, આર. ૭ હેઠળ આ અદાલતને સંદર્ભ મોકલી શકાય. તેથી તેમણે મામલો સંદર્ભિત કર્યો. આ

મામલો એ.આઈ.આર. ૧૯૨૪ નેગ ૧૭ માં આવેલા મામલા સમાન છે તેમ છતાં મને એવો કોઈ અહેવાલિત નિર્ણય મળતો નથી કે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણીય દાવો, જેનો વિચારણો પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોઝ કોર્ટેસ એક્ટની કલમ ૧૬ના ઉપબંધોની વિરુદ્ધ, સામાન્ય દાવા તરીકે એવા ન્યાયાધીશ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હોય જેને લઘુદાવા અદાલતની સત્તાઓ સોંપવામાં આવી ન હોય, અને દાવાની પક્ષકારોએ એવી વિચારણો સામે કોઈ વાંધો ઉઠાવ્યો ન હોય, તેને લઘુદાવા દાવો ગણવો જોઈએ અને તે નિર્ણય સામે કોઈ અપીલ ચાલે નહીં. એ.આઈ.આર. ૧૯૨૪ નેગ ૧૭ માંનો નિર્ણય તો વિપરીત દૃષ્ટિકોણ સ્વીકારતો જણાય છે અને મારું પણ એવું મત છે કે આ પ્રકારના કેસમાં બાબત સિવિલ પી. સી. ની કલમ ૧૦૨ હેઠળ આવશે, અને નીચલી અદાલતની ડિક્રી સામે અપીલ રહેશે, પરંતુ જ્યાં મૂળ દાવાના વિષયવસ્તુની રકમ અથવા કિંમત રૂ.

૫૦૦....."

ઉપરોક્ત નિર્ણય તેમજ બાપુ સૂર્યભાન વિ. કિસાન, એ.આઈ.આર. ૧૯૨૮ નાગ ૧૩૬ માં આવેલો નિર્ણય અંગે અભદેઅલી વિ. ફિદાહુસ્સૈન, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૭ મધ ભા ૧૨૨ માં ચતુર્વેદી, જે. દ્વારા શંકા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી. તેમનો મત એવો હતો કે જ્યાં કોઈ અદાલત, જે સામાન્ય પ્રક્રિયા અનુસાર નાની દાવાની પ્રકૃતિનો કેસ ચલાવે છે, તેને લઘુદાવા અદાલતની સત્તાઓ સોંપવામાં આવી હોય, ત્યાં એ માનવું જોઈએ કે તેણે તે કેસનો નિકાલ તે અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ જ કર્યો હતો, ભલે તે સમયે તેને તેનો સંપૂર્ણ ભાન ન હોય;

પરંતુ જ્યાં તેવી સત્તાઓ તેને સોંપવામાં આવી ન હોય અને તે સ્થળે આવી સત્તાઓથી સજ્જ અન્ય ન્યાયાધીશ હાજર હોય, ત્યાં તેના આદેશો રદબાતલ ગણાતા અને તેમને રદ કરવા પડતા. અમારી દૃષ્ટિએ, આવા ભેદ માટે કોઈ આધાર નહોતો અને અમે તેમની આ વાત સાથે સહમત નથી કે પ્રથમ વર્ગના કેસોમાં ચુકાદાઓ અને હુકમનામાઓને લઘુદાવા અદાલતના ચુકાદાઓ અને હુકમનામાઓ તરીકે ગણવા જોઈએ અને પાછળના કેસમાં, મૂળભૂત અધિકારક્ષેત્રના અભાવે, તેઓને રદબાતલ ગણવા જોઈએ.

૬૧. બીજી તરફ, કૃષ્ણન, ન્યાયાધીશનો નિર્ણય (સી.આર. ૧૯૬૬ નો ૩૭૭, તા. ૨૭-૩-૧૯૬૭) એવો છે કે, જે અદાલત અન્યથા સક્ષમ હોય તે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ નો ભંગ કરીને દાવો ચલાવે તો તેમાં અધિકારક્ષેત્રનો સ્વભાવસિદ્ધ અભાવ ગણાતો નથી અને જો અધિકારક્ષેત્રનો મુદ્દો પ્રતિવાદીએ નીચલી અદાલતમાં ઉઠાવ્યો ન હોય, તો તેને પ્રથમવાર પુનરીક્ષણમાં તેવો વાંધો ઉઠાવવાની પરવાનગી આપી શકાતી નથી. અમે તેમની આ બાબત સાથે સંમત છીએ કે, જો અન્યથા સક્ષમ એવી અદાલત કલમ ૧૬ નો ભંગ કરીને દાવો ચલાવે, તો અધિકારક્ષેત્રનો સ્વભાવસિદ્ધ અભાવ નથી થતો; અને નાગરિક કાર્યવાહી સંહિતાના ઓ. ૪૬, આર.આર. ૬ અને ૭ ની જોગવાઈઓના પ્રકાશમાં, દરેક કેસમાં તે કેસની હકીકતો અને પરિસ્થિતિઓને આધારે નક્કી કરવાનું પ્રશ્ન રહેશે કે અરજદારને પ્રથમવાર પુનરીક્ષણમાં અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન ઉઠાવવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ કે નહીં. તેમ છતાં, અમારો સ્પષ્ટ મત એવો છે કે સંહિતાની કલમ ૧૦૨ ની જોગવાઈઓ, અધિનિયમની કલમ ૧૬ ના વિરુદ્ધ આપવામાં આવેલા અદાલતના

ચુકાદાઓ અને હુકમનામાઓ રદબાતલ છે એવા અભિપ્રાય સાથે અસંગત છે.

૬૨. તેથી, અમારું મત એવું છે કે ૧૯૬૮ જબ એલ.જે. ૫૬૬ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૯ મધ્ય પ્રદેશ ૫૬) અને ૧૯૬૮ જબ એલ.જે. ૫૮૩ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૯ મધ્ય પ્રદેશ ૪૪) (ઉપરોક્ત) માં આપવામાં આવેલા નિર્ણયો યોગ્ય કાનૂન પ્રતિપાદિત કરતા નથી અને તે ભૂલભર્યા છે. અમારા મત મુજબ, પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ના ઉદ્દેશ્યમાં આપવામાં આવેલા ચુકાદાઓ અને હુકમનામાઓ અધિકારક્ષેત્ર વિના આપવામાં આવ્યા હોવાથી રદબાતલ નથી. વિપરીત રીતે, કાયદા અનુસાર રદ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેઓ માન્ય અને પ્રભાવી રહે છે.

૬૩. તેમ છતાં, અમે ઉદ્દેશ કરી શકીએ છીએ કે અમલવારીની કાર્યવાહીનું કારણ બનેલો દાવો ખરેખર લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારાધીન થઈ શકે એવો હતો કે નહીં, તે પ્રશ્ન આજદિન સુધી કોઈપણ અદાલતે સમીક્ષાત્મક રીતે તપાસ્યો નથી, તે દુર્ભાગ્યપૂર્ણ હતું. સમગ્ર સમયગાળા દરમિયાન એ માન્ય રાખવામાં આવ્યું હતું કે આ એવો મામલો હતો જે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારાધીન થઈ શકે. જોકે, દાવાપત્રના અવલોકનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે અચળ મિલકતના વેચાણ અંગે બાકી રહેલ વેચાણ મૂલ્યની વસૂલાત માટે વેચનાર દ્વારા દાખલ કરાયેલ દાવો હતો અને ખરીદદારે કરાર હેઠળનો પોતાનો ભાગ નિભાવવો પડે તે માટે, વાદીના ભાવિ તકાવી બોજાની ચૂકવણી સંબંધિત હમાઓ રાજ્ય સરકારને તેઓ જ્યારે-જ્યારે બાકી થાય ત્યારે ભરવા માટે તેને બાધ્ય કરાવવા માટેનો દાવો પણ હતો, અને તેથી પ્રાંતીય લઘુદાવા અદાલતો અધિનિયમની અનુસૂચિ ૨ ના

કલમ ૧૫ ની જોગવાઈઓને કારણે એવો દાવો લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારાધીન થઈ શકે એવો નહોતો. જોકે, આ પ્રશ્નનો આજદિન સુધી વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી, અને અમને તેના વિષે કોઈ નિર્ણય ઉચ્ચારવો આવશ્યક લાગે નથી, કારણ કે તે અમને સંદર્ભિત કરાયેલ પ્રશ્ન નથી. તેમ છતાં, અમે આ હકીકતનો નોંધ લઈએ છીએ અને તેને સંદર્ભ કરનાર વિદ્વાન ન્યાયાધીશના વિચાર માટે મુકી દઈએ છીએ."

૪૬. માનનીય ન્યાયમૂર્તિ તારેએ, તેમના અલગ પરંતુ સમમતિસભર ચુકાદામાં, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું :

"૮૮. ચદ્દિપ, મૂળરૂપે હું મારા ભાઈ નાયક, જે., ના મત સાથે સંમત થવાનો પ્રસ્તાવ રાખતો હતો, પરંતુ મારા ભાઈ શિવ દયાલ, જે., નો મત વાંચ્યા પછી, મને આવશ્યક લાગે છે કે હું મારા પોતાના કારણો આપીને મારું સ્વમંતવ્ય વ્યક્ત કરું કે નાયક, જે., ના નિષ્કર્ષ સાથે તથા શિવ દયાલ, જે., ની કેટલીક નોંધો સાથે સંમત હોવા છતાં, મારા વિદ્વાન ભાઈઓએ તેમના અલગ-અલગ મત *utpnlul* કરેલી કેટલીક નોંધો સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી.

૮૯. પ્રારંભે એ નોંધવું યોગ્ય રહેશે કે હાલનો આ દાવો કોઈ રીતે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા ચલાવાય એવો દાવો નહોતો, તેમજ તે લઘુદાવાના સ્વરૂપનો દાવો છે એમ પણ કહી શકાય તેમ નહોતું, જેમ નાઈક, જે. દ્વારા તેમના અભિપ્રાયના અંતિમ ભાગમાં યોગ્ય રીતે નોંધવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં, વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે કદાચ હાલનો દાવો નિયમિત અદાલત દ્વારા ચલાવવાનો હતો કે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા, તે બાબતે કોઈ નિષ્કર્ષ નોંધ્યા વગર આ પૂર્ણ

ખંડપીઠને સંદર્ભ કર્યો હોવાથી, પૂર્ણ ખંડપીઠ માટે તે સંદર્ભનો જવાબ આપવો અને પોતાનો અભિપ્રાય નોંધવો આવશ્યક બને છે, કારણ કે આ અદાલતના ૧૯૬૮ જબ એલ.જે. ૫૬૬ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૯ મધ્ય પ્રદેશ ૫૬) તથા ૧૯૬૮ જબ એલ.જે. ૫૮૩ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૯ મધ્ય પ્રદેશ ૪૪) ના બે વિભાગીય ખંડપીઠના નિર્ણયો દ્વારા ઘણો ગૂંચવારો ઊભો થયો છે અને તે બે નિર્ણયો કારણે અનેક મામલાઓમાં નિયમિત અદાલતો દ્વારા પસાર કરાયેલા હુકમનામા રદબાતલ અને અમાન્ય બની ગયા છે.

૯૦. વિવાદનો ઉદ્ભવ પ્રારંભમાં ત્યારે થયો હતો જ્યારે એસ. બી. સેન, ન્યાયાધીશે મુકુંદ વિ. કર્મ કાશીલાલ, સિવિલ રિવિઝન નં. ૧૭૮ ઓફ ૧૯૬૫, ડી/-૨૯-૯-૧૯૬૫ (એમપી) માં એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલત્સ અધિનિયમની કલમ ૧૬ના ઉદ્દેશ્યમાં આપવામાં આવેલ હુકમનામું રદબાતલ છે, જેને અમલવારીમાં પડકારી શકાય. વિરોધી અભિપ્રાય કૃષ્ણાન, ન્યાયાધીશે માનકચંદ વિ. રાજમલ, સિવિલ રિવિઝન નં. ૩૭૭ ઓફ ૧૯૬૬, ડી/-૨૯-૩-૧૯૬૭ (એમપી) માં વ્યક્ત કર્યો હતો, જેમાં તેમણે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલત્સ અધિનિયમની કલમ ૧૬ના ઉદ્દેશ્યમાં થયેલ કોઈ કેસની સુનાવણી પ્રક્રિયા સંબંધિત બાબત ગણાશે અને અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત બાબત ગણાશે નહીં. તેથી, કૃષ્ણાન, ન્યાયાધીશ મુજબ, આપવામાં આવેલ હુકમનામું રદબાતલ ગણાશે નહીં અને જો દાવાની સુનાવણી દરમિયાન કોઈ વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હોય, તો તેને અમલવારીની કાર્યવાહીમાં પડકારી શકાય નહીં. તે જ મતભેદને કારણે આ પ્રશ્નને નેવાસ્કર, ન્યાયાધીશે ૧૯૬૮ જબ એલ.જે. ૫૬૬ : (એઆઈઆર ૧૯૬૯ મધ્ય પ્રા ૫૬) (ઉપરોક્ત)

માં અને સિંહ, ન્યાયાધીશે ૧૯૬૮ જબ એલજે ૫૮૩ : (એઆઈઆર ૧૯૬૮ મધ પ્રા જજ) (ઉપરોક્ત) માં વિશાળ ખંડપીઠ સમક્ષ મોકલ્યો હતો, અને તે બંને મામલાઓમાં ડિક્સિટ, મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને એસ. બી. સેન, ન્યાયાધીશની અધ્યક્ષતાવાળી વિભાગીય ખંડપીઠે એવો ઠરાવ આપી સંદર્ભનો જવાબ આપ્યો હતો કે આવા હુકમનામાઓ રદબાતલ ગણાશે, જેને માત્ર અમલવારીની કાર્યવાહીમાં જ નહીં, પરંતુ આનુષંગિક કાર્યવાહીમાં પણ, સર્વોચ્ચ અદાલતના લોર્ડશીપ્સ દ્વારા એઆઈઆર ૧૯૫૪ એસસી ૩૪૦ માં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતના આધારે, પડકારી શકાય.

૯૧. સંબંધિત જોગવાઈઓ મારા માનનીય સહોદર ન્યાયાધીશો, નાઈક અને શિવ દયાલ, ન્યાયાધીશો દ્વારા તેમના અલગ-અલગ અભિપ્રાયોમાં પુનઃઉતારવામાં આવી છે. તેથી, મને એ તમામ જોગવાઈઓ ફરીથી પુનઃઉતારવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી. અધિનિયમની કલમ ૧૬, જે અન્ય અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રના બહિષ્કાર સાથે સંબંધિત છે, નીચે મુજબ જોગવાઈ કરે છે:—

આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલમાં અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ અધિનિયમ દ્વારા સ્પષ્ટ રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય, લઘુવાદ અદાલત દ્વારા વિચારણીય એવો દાવો, જે લઘુવાદ અદાલતની અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક હદોમાં અધિકાર ધરાવતી અન્ય કોઈ અદાલત હોય, તે દ્વારા ચલાવવામાં આવશે નહીં, જો એવો દાવો લઘુવાદ અદાલત દ્વારા ચલાવવાનો હોય.

મારા ભાઈ નાઈક, ન્યાયાધીશે, આ નિષ્કર્ષ માટે કે ઉક્ત કલમના ઉદ્ધંધનમાં ચલાવવામાં આવેલ વિચારણાથી નાગરિક સ્વરૂપના દાવાનો વિચાર કરવાનો નાગરિક અદાલતનો પ્રારંભિક અધિકારક્ષેત્ર પ્રભાવિત થતો નથી અને તેથી તે રદબાતલ ગણાતો નથી, આઠ કારણો આપ્યા છે. તેથી, નાઈક, ન્યાયાધીશે એવું મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું છે કે જો વિચારણા દરમિયાન કોઈ વાંધો ઉઠાવવામાં ન આવે, તો તે અમલવારીની કાર્યવાહી દરમિયાન ઉઠાવી શકાય નહીં અને હુકમનામાને કોઈપણ સ્થિતિમાં આનુષંગિક કાર્યવાહીમાં પડકારવામાં આવી શકે નહીં અને એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૪૦ (ઉપરોક્ત) માં સર્વોચ્ચ અદાલતના લોર્ડશીપ્સ દ્વારા પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંત આકર્ષિત થતો નથી. બીજી તરફ, મારા ભાઈ શિવ દયાલ, ન્યાયાધીશે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે કલમ ૧૬ સ્મોલ કોઝ અદાલતોના વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્રની જોગવાઈ કરે છે અને તેથી સામાન્ય અદાલતોનું અધિકારક્ષેત્ર બાકાત રાખે છે, તેથી ઉક્ત કલમના ઉદ્ધંધનમાં થયેલી વિચારણા અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્નને સ્પર્શે છે અને નિયમિત અદાલતમાં પ્રારંભિક અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ હોઈ, ઉક્ત કલમના ઉદ્ધંધનમાં આપવામાં આવેલ તેનો હુકમનામો રદબાતલ ગણાય, જેથી એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૪૦ (ઉપરોક્ત) માં સર્વોચ્ચ અદાલતના લોર્ડશીપ્સ દ્વારા પ્રતિપાદિત ઉક્તિ લાગુ પડે. મારા વિદ્વાન ભાઈઓએ તેમના અલગ અલગ અભિપ્રાયોમાં ફક્ત આ હદ સુધી જ મતભેદ દર્શાવ્યો છે; જ્યારે અન્ય બાબતો અંગે મને વાસ્તવમાં કોઈ વિસંગતિ જણાતી નથી.

૯૨. મારા ભાઈ, શિવ દયાલ, ન્યાયાધીશે દર્શાવેલા નિષ્કર્ષ ક્રમાંક ૨ અને ૩ જેટલા સંબંધિત છે, ત્યાં સુધી તેમની સાથે સંમત થવામાં મને કોઈ મુશ્કેલી જણાતી નથી. મારા ભાઈ, નાઈક, ન્યાયાધીશના અલગ

અભિપ્રાયમાંથી મને જણાય છે કે તેમણે એવી નોંધો કરી છે, જે શિવ દયાલ, ન્યાયાધીશના ઉક્ત નિષ્કર્ષો સાથે સુસંગત છે. પરંતુ બંને વચ્ચેનો એકમાત્ર તફાવત નિષ્કર્ષ ક્રમાંક ૧ અને અંશતઃ નિષ્કર્ષ ક્રમાંક ૪ અંગે છે, અને તે વિષય પર હું વધુ વિસ્તૃત રીતે જણાવવાનો પ્રસ્તાવ રાખું છું.

૯૩. આ તબક્કે હું મારા ભાઈ નાઈક, જે. દ્વારા કરવામાં આવેલા આ અવલોકનો બાબતે મારું અસહમતિમત નોંધાવી શકું છું કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ના ઉદ્દેશ્યમાં નિયમિત અદાલતો દ્વારા આપવામાં આવેલી હુકમનામા અંગે જેવો જ સિદ્ધાંત, પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૫ના ઉદ્દેશ્યમાં સ્મોલ કોર્ટ અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલી હુકમનામાઓ અંગે પણ લાગુ પડશે. મારા વિદ્વાન ભાઈ પ્રત્યે યોગ્ય આદર સાથે, હું એટલું અવલોકન કરી શકું છું કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલત દ્વારા પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૫ના ઉદ્દેશ્યમાં આપવામાં આવેલ હુકમનામું રદબાતલ ગણાશે કે કેમ તે પ્રશ્ન હાલના કેસમાં ઊભો થતો નથી અને હું આ વિષયક મારું મત કોઈ યોગ્ય પ્રસંગ માટે અનામત રાખું છું.

૯૪. મારા વિદ્વાન ભાઈ, શિવ દયાલ, ન્યાયાધીશ દ્વારા પ્રતિપાદિત પ્રસ્તાવ ક્રમાંક ૧ અંગે, હું એટલું નોંધું છું કે અધિનિયમની કલમ ૧૬ નિઃસંદેહ અનિવાર્ય શબ્દોમાં ઘડવામાં આવી છે અને તેના ઉપરથી જોતા એવું સૂચિત થઈ શકે કે સામાન્ય અદાલત દ્વારા લઘુ દાવા સ્વરૂપના દાવાનો વિચારણા કરવા સામેનો પ્રતિબંધ સંપૂર્ણ હશે. જો તે જ અર્થઘટન સ્વીકારવામાં આવે, તો પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ

અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ના ઉદ્દંઘનમાં આપવામાં આવેલ હુકમનામું રદબાતલ છે એવું ઠરાવવામાં મને કોઈ સંકોચ ન રહે.

૯૫. પરંતુ જે બાબત મને તે નિષ્કર્ષે પહોંચતા અટકાવે છે અને તેના બદલે મને મારા વિદ્વાન ભાઈ નાઈક, ન્યાયાધીશ દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલ મત સાથે સહમત થવા પ્રેરિત કરે છે, તે એ છે કે અધિનિયમની કલમ ૧૬ હેઠળ બચાવ જોગવાઈ માટેની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ૧૯૬૮ જબ એલ.જે. ૫૬૬ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૮ મધ્ય પ્ર. ૫૬) (ઉપરોક્ત) અને ૧૯૬૮ જબ એલ.જે. ૫૮૩ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૮ મધ્ય પ્ર. ૪૪) (ઉપરોક્ત) માં વિભાગીય ખંડપીઠે બચાવ જોગવાઈના અર્થસૂચન અને વ્યાપનું પરીક્ષણ કર્યા વિના પોતાનો મત વ્યક્ત કર્યો હતો. જો બચાવ જોગવાઈના અર્થસૂચન અને વ્યાપનું તે વિભાગીય ખંડપીઠે વિગતવાર પરીક્ષણ કર્યું હોત, તો મને ખાતરી છે કે વિભાગીય ખંડપીઠનો નિષ્કર્ષ ભિન્ન હોત અને નાઈક, ન્યાયાધીશે વ્યક્ત કરેલા મતને અનુરૂપ હોત. તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે, હું એટલું નોંધું છું કે વિભાગીય ખંડપીઠે એવો અનુમાન કર્યો હતો કે સ્મોલ કોઝ સ્વરૂપના દાવાની નિયમિત અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલ સુનાવણી પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ના ઉદ્દંઘનમાં ગણાશે. ઉક્ત વિભાગીય ખંડપીઠનું ગઠન કરનાર વિદ્વાન ન્યાયાધીશે પ્રત્યે યોગ્ય આદર સાથે, હું એટલું નોંધું છું કે દરેક સુનાવણી અધિનિયમની કલમ ૧૬ના ઉદ્દંઘનમાં ગણાતી નથી. અધિનિયમની કલમ ૧૬ હેઠળની બચાવ જોગવાઈથી આવરી લેવાયેલી સુનાવણી સંપૂર્ણપણે માન્ય રહેશે અને તે હદ સુધી હું મારા વિદ્વાન ભાઈ શિવ દયાલ, ન્યાયાધીશ દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા મત સાથે પૂર્ણ સહમત છું. વધુમાં, મને એવું પણ લાગે છે કે ઉક્ત બે વિભાગીય ખંડપીઠના કેસોમાં વ્યક્ત કરાયેલા મતને આ પૂર્ણ ખંડપીઠ દ્વારા

નામંજૂર કરવો આવશ્યક છે અને તેથી મારા ભાઈ નાઈક, ન્યાયાધીશ સાથે સહમત રહી, હું ઉક્ત બંને વિભાગીય ખંડપીઠના નિર્ણયો નામંજૂર કરું છું.

૯૬. જો આપણે અધિનિયમની કલમ ૧૬ની સંરક્ષક જોગવાઈનો વ્યાપ તપાસીએ, તો તેમાં તેવા કેસો આવરી લેવાશે જે સિવિલ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૦૨માં; સિવિલ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૨૪(૪)માં; સિવિલ પી. સી.ના ઓ. ૪૬, આર. ૭માં; પ્રાંતીય લઘુદાવા અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૨૩માં અને એમ. પી. સિવિલ અદાલતો અધિનિયમ, ૧૯૫૮ની કલમ ૧૫માં પણ ઉલ્લેખિત છે.

૯૭. આ જોગવાઈઓનું વિદ્વાન સહન્યાયાધીશો નાઈક અને શિવ દયાલ, ન્યાયાધીશો દ્વારા વિસ્તૃત રીતે સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ અને તપાસ કરવામાં આવી છે. જોકે, એમ. પી. સિવિલ અદાલત અધિનિયમ, ૧૯૫૮ ની કલમ ૧૫ ને નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતા તથા પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની જોગવાઈઓ ઉપર પ્રબલ અસર છે. ઉક્ત કલમનું પુનરુત્પાદન કરવું યોગ્ય રહેશે, જે નીચે મુજબ છે:

કલમ ૧૫. કામકાજના વહેંચણી કરવાની સત્તા.— દિવાણી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૦૮ (૧૯૦૮નો ૫), અથવા કોઈ વિસ્તારમાં હાલમાં અમલમાં રહેલા લઘુદાવા અદાલતો સંબંધિત કાયદામાં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, જિલ્લા ન્યાયાધીશ લેખિત આદેશ દ્વારા નિર્દેશ આપી શકે છે કે તેની તથા તેના નિયંત્રણ હેઠળની અદાલતો દ્વારા જ્ઞાનગ્રાહ્ય કોઈપણ દિવાણી કામકાજ તે અદાલતો વચ્ચે તેને યોગ્ય લાગે

તેવી રીતે વહેંચવામાં આવે: પરંતુ આ શરતે કે, જેટલા હદ સુધી તે લઘુદાવા અદાલતની, અથવા લઘુદાવા અદાલતની અધિકારિતાથી સજ્જ અદાલતની, વિશિષ્ટ અધિકારિતાને અસર કરતી ન હોય, તેટલા સિવાય, આ કલમ હેઠળ અપાયેલ નિર્દેશ કોઈપણ અદાલતને તેની યોગ્ય અધિકારિતાની મર્યાદાથી પર સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા અથવા કામકાજ હાથ ધરવા સક્ષમ બનાવશે નહીં.

અતે, પ્રાંતીય સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ની જોગવાઈઓ હોવા છતાં, જિલ્લા ન્યાયાધીશને સ્મોલ કોર્ટ સ્વભાવનો મામલો નિયમિત અદાલત દ્વારા વિચારણા માટે મોકલવાનો અધિકાર ખુલ્લો છે અને જો આવી વિચારણા નિયમિત અદાલત દ્વારા કરવામાં આવે, તો તે દૂષિત ગણાશે નહીં અને તે હુકમનામાને પણ રદબાતલ તરીકે પડકારી શકાય નહીં. નિશ્ચિતપણે, તે કલમના પરંતુક મુજબ, જે અદાલતમાં મામલો વિચારણા માટે મોકલવામાં આવે છે, તેને તે પ્રકારના મામલાની વિચારણા કરવા અંગે મૂળભૂત અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ ન હોવો જોઈએ અને તે તેના યોગ્ય અધિકારક્ષેત્રની મર્યાદાઓથી બહાર ન હોવું જોઈએ. તેવી સ્થિતિમાં, જો વિચારણા દૂષિત ન હોય, તો નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૦૨ લાગુ પડશે, જેના પરિણામે સંહિતાની કલમ ૮૬ હેઠળ એક અપીલ રહેશે, પરંતુ સેકન્ડ અપીલ રહેશે નહીં અને અપીલીય નિર્ણય, વધુમાં વધુ, વડી અદાલત દ્વારા કલમ ૧૧૫ હેઠળ પુનરાવલોકનાધીન રહેશે. નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતા. આવી વિચારણાને પ્રાંતીય સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬માં સમાવિષ્ટ રક્ષાત્મક જોગવાઈ દ્વારા નિયમિત બનાવવામાં આવશે.

૯૮. પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૨૩ હેઠળ પણ, જ્યાં સ્થાવર મિલકતના હક્કનો અથવા અન્ય કોઈ હક્કનો એવો પ્રશ્ન સંકળાયેલો હોય કે જેના પર સ્મોલ કોર્ટ અદાલત નિર્ણય આપી શકતી નથી, ત્યાં નિયમિત અદાલતમાં રજૂઆત કરવા માટે વાદપત્ર પરત કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬માં રહેલી બચાવ જોગવાઈના બળે, આવા પ્રશ્નનો નિયમિત અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલ વિચારણા પણ માન્ય ગણાશે.

૯૯. વધુમાં, નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૨૪(જ) વડી અદાલત અથવા જિલ્લા અદાલતને લઘુદાવા અદાલતમાંથી કોઈ કેસ નિયમિત અદાલતમાં બદલી કરવાની સત્તા આપે છે. પરંતુ એકમાત્ર જોગવાઈ એ છે કે આવા દાવાના હેતુઓ માટે, જેને કેસ બદલી આપવામાં આવ્યો હોય તેવી અદાલતને પણ લઘુદાવા અદાલત ગણવામાં આવશે.

૧૦૦. હુકમ ૪૬, નિયમ ૬, દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતા મુજબ, જ્યાં નિયમિત અદાલત અથવા લઘુવાદ અદાલતને એ બાબતે શંકા હોય કે દાવો લઘુવાદ અદાલત દ્વારા વિચારણીય છે કે નથી, ત્યાં તે અદાલત દ્વારા વડી અદાલતને સંદર્ભ કરવાનું પ્રાવધાન છે. એવો સંદર્ભ નિઃસંદેહ ચુકાદો પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં જ કરવો આવશ્યક છે. તેવી સ્થિતિમાં વડી અદાલત તે શંકાનું નિરાકરણ કરી શકે છે અને નિશ્ચિત અદાલત દ્વારા કેસની સુનાવણી કરવાનો આદેશ આપી શકે છે. આવો જ સંદર્ભ નિયમ ૭, હુકમ ૪૬, દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળ અધીનસ્થ અદાલત દ્વારા કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. જિલ્લા અદાલત વડી અદાલતને સંદર્ભ કરી શકે છે અને આવા સંદર્ભ પર વડી

અદાલત યોગ્ય આદેશ આપી શકે છે. મારા વિદ્વાન ભાઈ શિવ દયાલ, જે., દ્વારા દર્શાવ્યા મુજબ, અધીનસ્થ અદાલતે આપેલો હુકમનામો રદબાતલ ગણાવી શકાય નહીં, કારણ કે વડી અદાલતને રદબાતલને માન્ય ઠેરવવાની સત્તા આપવામાં આવી નથી, પરંતુ કેસની પરિસ્થિતિઓમાં વડી અદાલતને જે ન્યાયસંગત અને યોગ્ય જણાય તેવો યોગ્ય આદેશ કરવાની જ સત્તા આપવામાં આવી છે. પ્રોવિન્શિયલ લઘુવાદ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ માં રહેલી રક્ષણકારી જોગવાઈના વ્યાપમાં આવતા આ તમામ દાખલાઓ હુકમનામાને માન્ય બનાવે છે. મારા મત મુજબ, આ તેવી પરિસ્થિતિઓ છે જેમાં કેસની સુનાવણી રક્ષણકારી જોગવાઈ દ્વારા બચી જાય છે અને આવા કેસોમાં થયેલી સુનાવણીને, ઓછામાં ઓછું, રદબાતલ કહી શકાય નહીં. હું વધુમાં નોંધું છું કે જો મામલો વડી અદાલત સમક્ષ અપીલમાં અથવા પુનર્વિચારણામાં આવે, તો અપીલીય અથવા પુનર્વિચારણીય સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને બાબતને યોગ્ય બનાવી શકાય છે. એવો માર્ગ અપનાવવામાં કોઈ પ્રતિબંધ નથી. મારા મત મુજબ, મારા વિદ્વાન ભાઈ નાઈક, જે.,એ સૂચવ્યા મુજબ, આ માત્ર પ્રક્રિયા સંબંધિત બાબત ગણાશે. દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૯ હેઠળ, દીવાની અદાલતને તમામ દીવાની સ્વરૂપનાં વાદોની સુનાવણી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર છે અને તેથી તે લઘુવાદ અથવા લઘુવાદ સ્વરૂપના દાવાની પણ સુનાવણી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર ધરાવશે, જો કે પ્રોવિન્શિયલ લઘુવાદ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ ની જોગવાઈઓને કારણે તે મર્યાદિત બને છે; તેમ છતાં, તે કલમે અત્યંત વ્યાપક રક્ષણકારી જોગવાઈ કરી છે જેથી અનેક વર્ગોના કેસો તેમાં આવરી લેવાય, અને વધુમાં, એમ. પી. દીવાની અદાલતો અધિનિયમ, ૧૯૫૮ ની કલમ ૧૫ ને દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતા તથા પ્રોવિન્શિયલ લઘુવાદ અદાલતો અધિનિયમની

જોગવાઈઓ ઉપર પ્રાધાન્યકારક અસર હોવાને કારણે, પ્રોવિન્શિયલ લઘુવાદ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ ના ભંગમાં થયેલી કેસની સુનાવણી મારા મત મુજબ એવી દૂષિત ગણાવી શકાય નહીં કે તેને અધિકારક્ષેત્ર વિના થયેલી સુનાવણી માનવામાં આવે અને તેવી સુનાવણીમાં અપાયેલ હુકમનામું સંપૂર્ણ રદબાતલ બની જાય. આ કારણસર, હું મારા વિદ્વાન ભાઈ નાઈક, જે.,એ વ્યક્ત કરેલા મત સાથે સહમત છું, અને મારા વિદ્વાન ભાઈ શિવ દયાલ, જે., પ્રત્યે યોગ્ય આદર સાથે, તેમના અભિપ્રાયના અંતિમ ભાગમાં દર્શાવેલા નિષ્કર્ષ ક્રમાંક ૧ અને નિષ્કર્ષ ક્રમાંક ૪ (અંશતઃ) બાબતે હું તેમની સાથે સહમત થઈ શકતો નથી.

૧૦૧. તેથી, આ પૂર્ણ ખંડપીઠને સંદર્ભિત કરવામાં આવેલા પ્રશ્ન અંગે નાયક, ન્યાયાધીશે વ્યક્ત કરેલા મત સાથે સંમત રહી હું આ સંદર્ભનો ઉત્તર આપું છું. ”

૪૭. જો કે, ન્યાયમૂર્તિ શિવ દયાલ શ્રીવાસ્તવે બહુમતીના અભિપ્રાયથી અસંમતિ દર્શાવી હતી. ન્યાયમૂર્તિ શ્રીવાસ્તવે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે ડિકી રદબાતલ ગણાશે. ન્યાયમૂર્તિ શ્રીવાસ્તવાએ નોંધેલા નિષ્કર્ષો નીચે મુજબ છે :

”૬૫. પ્રાંતીય લઘુવાદ અદાલતો અધિનિયમ (ક્રમાંક ૯ સન ૧૮૮૭; હવેથી જેને “અધિનિયમ” કહેવાશે) એક વિશેષ અધિનિયમ છે, જે નાનાં દાવાઓના નિવારણ માટે ઝડપી અને ઓછી ખર્ચાળ સાધન પૂરું પાડે છે; આવી અદાલતોની સ્થાપના અને એવા દાવાઓની સુનાવણી કરવા માટે તેમને વિશેષ અધિકારક્ષેત્ર પ્રદાન કરવાની જોગવાઈ કરે છે; તેમના માટે સંક્ષિપ્ત પ્રક્રિયા નિર્ધારિત કરે છે; અને જે

સામાન્ય અદાલતને અન્યથા આવા દાવાઓની સુનાવણી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર હતો, તે અધિકારક્ષેત્ર દૂર કરે છે, જો અધિનિયમમાં અથવા હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ અધિનિયમમાં ભિન્ન રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હોય.

૬૬. અધિનિયમની કલમ ૫ હેઠળ લઘુદાવા અદાલત તરીકે એવી અદાલતની સ્થાપના કરવામાં આવે છે અને તેની પ્રાદેશિક સીમાઓ રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે. જ્યાં લઘુદાવા અદાલત તરીકે એવી અદાલતની સ્થાપના કરવામાં આવી ન હોય ત્યાં પણ, તે સમય માટે અમલમાં રહેલા કોઈપણ અધિનિયમના બળે, સામાન્ય અદાલતને લઘુદાવા અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર સોંપવામાં આવી શકે છે અને તે સ્થિતિમાં, અધિનિયમની કલમ ૩૨માં સમાવાયેલ જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતાં, પછાત અદાલત વ્યવહારમાં લઘુદાવા અદાલત જ ગણાય છે. ત્યારબાદ અધિનિયમની કલમ ૩૩ એ જાહેર કરે છે કે પછાત પરિસ્થિતિમાં, આવી અદાલતને અધિનિયમ તથા નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાના હેતુઓ માટે બે ભિન્ન અદાલતોનો સમૂહ માનવામાં આવશે, એટલે કે, (૧) તે અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગના સંબંધમાં લઘુદાવા અદાલત; અને (૨) નાગરિક સ્વરૂપના એવા દાવાઓમાં, જે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણીય નથી, તેના અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગના સંબંધમાં નિયમિત નાગરિક અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી સામાન્ય અદાલત.

૬૭. અધિનિયમની કલમ ૧૬ આ પ્રમાણે છે:

૧૬. લઘુદાવા અદાલતોનો વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર:- આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલ અમલમાં રહેલા કોઈ અન્ય અધિનિયમ દ્વારા સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરવામાં આવેલ હોય તે સિવાય, લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણીય દાવો, લઘુદાવા અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદાઓની અંદર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી કોઈ પણ અન્ય અદાલત દ્વારા વિચારવામાં આવશે નહીં’.

આ કલમ સ્પષ્ટપણે એવું જોગવાઈ કરે છે કે જો કોઈ દાવો લઘુ વાદ અદાલત દ્વારા વિચારણીય હોય, અને જો તે દાવાનો વિચાર કરવા અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી લઘુ વાદ અદાલત અસ્તિત્વમાં હોય, તો તે દાવાનો વિચાર અન્ય કોઈ અદાલત દ્વારા કરવામાં આવશે નહીં. આ કલમ સ્પષ્ટ રીતે સામાન્ય દીવાની અદાલતનું (જેને અન્યથા અધિકારક્ષેત્ર હોય છે) લઘુ વાદ સ્વરૂપના દાવાને નિયમિત દાવા તરીકે વિચારવાનો અધિકારક્ષેત્ર દૂર કરે છે, શરતે કે તે સ્થળ માટે એવો દાવો વિચારવા અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી લઘુ વાદ અદાલત અસ્તિત્વમાં હોય. “અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી સામાન્ય અદાલત દ્વારા વિચારવામાં આવશે નહીં” એવા શબ્દપ્રયોગનો આ અર્થ થાય છે. આ અર્થને અધિનિયમની કલમ ૩૨(૧) (બી) માં વપરાયેલ “તેવા દાવાઓમાં અન્ય અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રનું બહિષ્કરણ” એવા શબ્દપ્રયોગથી વધુ દૃઢ રીતે મજબૂત બનાવવામાં આવ્યો છે. તેથી, અધિનિયમની કલમ ૧૬ના ઉદ્દેશ્યમાં સામાન્ય અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલ વિચારણા અધિકારક્ષેત્ર વિના ગણાશે.

૬૮. મારા મતે, તેમાં કોઈ વિવાદ રહેતો નથી કે જ્યાં કોઈ નિર્ધારિત વિષય-વસ્તુ બાબતે કાયદાકીય જોગવાઈ દ્વારા અદાલતની

અધિકારક્ષેત્રતા બહાર રાખવામાં આવે છે, ત્યાં તેવા વિષયનો વિચાર અને વિચારણા કરવાની અદાલતની અધિકારક્ષેત્રતા છીનવાઈ જાય છે. જે કાયદાકીય જોગવાઈ કોઈ નિર્ધારિત વિષય-વસ્તુ બાબતે અદાલતની અધિકારક્ષેત્રતા દૂર કરે છે, તે સ્વભાવતઃ આજ્ઞાસૂચક હોય છે અને તેને માત્ર માર્ગદર્શક ગણાવી શકાય નહીં. આવી જોગવાઈમાં આવેલો "શલ" શબ્દ "મે" તરીકે વાંચી શકાય નહીં અને તેને તેનો સામાન્ય અર્થ, અર્થાત્ ફરજિયાત, જ આપવો જોઈએ. નિશ્ચિતપણે, જો આવી જોગવાઈને વિધાનમંડળ દ્વારા કોઈ અપવાદોને આધીન જાહેર કરવામાં આવી હોય, તો તે અપવાદો પણ અમલમાં આવશે અને મુખ્ય જોગવાઈને નિયંત્રિત કરશે.

૬૯. જ્યાં કોઈ નિર્દિષ્ટ વિષય-વસ્તુ સંબંધે અદાલતનું અધિકારક્ષેત્ર સ્પષ્ટ વૈધાનિક જોગવાઈ દ્વારા દૂર કરવામાં આવ્યું હોય, ત્યાં પણ પક્ષકારોને તે બાકાત કરવામાં આવેલા અધિકારક્ષેત્રનો આશ્રય લેવાનો વિકલ્પ રહી શકે છે; અથવા અદાલતને હજુ પણ એવો અધિકારક્ષેત્ર વાપરવાનો વિકલ્પ હોય શકે છે; અથવા તેની દ્વારા પસાર કરાયેલ હુકમનામું રદ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી તેને માન્ય ગણાવી શકાય છે, એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારવો શક્ય નથી. એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારવાથી સંપૂર્ણ ગૂંચવણ ઊભી થશે, જેને કાયદો સહન કરી શકતો નથી.

૭૦. આ સુસ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે જ્યાં નિર્દિષ્ટ વિષય-વસ્તુ અંગે અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર બાકાત રાખવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં સ્વીકાર, હક્કત્યાગ, સંમતિ, કાયદાની અજ્ઞાનતા, સદ્ભાવના, શુભ નિષ્ઠા અથવા અન્ય કોઈપણ વિચારણા દ્વારા એવી અદાલતને એવો અધિકારક્ષેત્ર પ્રદાન કરી શકાય નહીં. ૯ હેલ્સબરી (સિમોન્ડ્સ) જપર માં આ પ્રમાણે જણાવાયું છે:-

“જ્યાં, વિધિ, સનદ અથવા કમિશન દ્વારા લાદવામાં આવેલી કોઈપણ મર્યાદાના કારણે, કોઈ અદાલતને કોઈ વિશિષ્ટ કાર્યવાહી અથવા બાબત સાંભળવાની અધિકારિતા ન હોય, ત્યાં પક્ષકારોની મૌન સ્વીકૃતિ કે સ્પષ્ટ સંમતિ પૈકી કોઈપણ અદાલતને અધિકારિતા પ્રદાન કરી શકતી નથી”.

૭૧. અમારો સ્પષ્ટ મત એવો છે કે અધિનિયમની કલમ ૧૬ની ભાષા સાદી, અસંદિગ્ધ, દઢ અને ફરજિયાત સ્વરૂપની છે. તે આ અર્થ સિવાય કોઈ અન્ય અર્થ સ્વીકારતી નથી કે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણીય એવા, અને લઘુદાવા અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદાઓમાં આવતાં, લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણીય દાવાનો વિચાર લઘુદાવા અદાલત સિવાય બીજી કોઈ અદાલત કરી શકતી નથી. એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૪૦માં, લોર્ડશીપ્સે નીચેના શબ્દોમાં કાયદો દઢતાપૂર્વક પ્રતિપાદિત કર્યો છે:—

આ એક સુસ્થાપિત મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે કે અધિકારક્ષેત્ર વિના અદાલત દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલ ડિક્રી રદબાતલ છે, અને તેની અવેધતા જ્યારે પણ અને જ્યાં પણ તેને અમલમાં મૂકવાનો અથવા તેના પર આધાર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે ત્યારે, અમલવારીની અવસ્થાએ પણ અને આનુષંગિક કાર્યવાહીમાં પણ, ઉઠાવી શકાય છે. અધિકારક્ષેત્રમાં રહેલી ખામી, તે નાણાકીય હોય કે પ્રાદેશિક હોય, અથવા તે દાવાના વિષયવસ્તુ સંબંધિત હોય, અદાલતને કોઈપણ ડિક્રી પસાર કરવાની સત્તાના મૂળ પર જ આઘાત કરે છે, અને આવી ખામી પક્ષકારોની સંમતિથી પણ દૂર કરી શકાતી નથી.

ગોવિંદદાસ વિ. પરમેશ્વરિદાસ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૭ મધ પ્રા ૭૧ માં, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે જે દાવામાં નાની દાવાઓની અદાલતને ઝીઝીધિકાર ન હોય, તેવા દાવામાં તે અદાલતે પસાર કરેલો હુકમનામો રદબાતલ છે. હિદાયતુલ્લાહ, સી. જે. (હાલ ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ), એ પૂર્ણ ખંડપીઠ તરફથી આ મુજબ ઠરાવ્યું હતું:-

આ સિદ્ધાંત સુસ્થાપિત છે કે પક્ષકારોની સંમતિ અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર આપી શકતી નથી અને અધિકારક્ષેત્ર અંગેનો વાંધો કાર્યવાહી દરમિયાન કોઈપણ તબક્કે ઉઠાવી શકાય છે. જુઓ (૧૮૮૬) ૧૩ ઇન્ડ એપ ૧૩૪ (પીસી), મીનાક્ષી નાયડુ વિ. સુબ્રમણિયા શાસ્ત્રી, (૧૮૮૭) ૧૪ ઇન્ડ એપ ૧૬૦ (પીસી) અને રામલાલ વિ. કિસનચંદ્ર, એ.આઈ.આર. ૧૯૨૪ પીસી ૯૫ આ મુદ્દો ફરી ખુલ્લો છે કારણ કે મૂળભૂત અધિકારક્ષેત્ર અંગેનો વાંધો અમલવારીમાં પણ ઉઠાવી શકાય છે. આ બાબત સર્વોચ્ચ અદાલતે એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસસી ૩૪૦ માં પ્રતિપાદિત કરી હતી. કાયદાનો આ પણ એક સુસ્થાપિત નિયમ છે કે રદબાતલ, રદબાતલ જ રહે છે અને તેવું ઘોષિત કોઈપણ તબક્કે કરી શકાય છે.

એ સાચું છે કે તે કેસ વિપરીત પ્રસ્તાવ પર હતો, પરંતુ રેશિયો ડેસિડેન્ડી, એટલે કે, કેસનો સિદ્ધાંત, જ બંધનકારક બળ ધરાવે છે.

૭૨. નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૨૧ તેનો અમલક્ષેત્ર માત્ર પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર સુધી મર્યાદિત છે અને દાવાની સુનાવણી

કરવાની અદાલતની સક્ષમતા સુધી નથી પહોંચતું. હીરાલાલ વિ. કાલીનાથ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૧૯૯ : ૧૯૬૨-૨ એસ.સી.આર. ૭૯ માં, લોર્ડશીપ્સે આ પ્રમાણે જણાવ્યું હતું:-

.....આ બાબત સુસ્થાપિત છે કે અદાલતના સ્થાનિક અધિકારક્ષેત્ર અંગેનો વાંધો અને કોઈ મામલાનો વિચારણા કરવાનો અદાલતનો સક્ષમ અધિકાર અંગેનો વાંધો એકસરખા આધાર પર સ્થિત નથી; કારણ કે બીજું તો અધિકારક્ષેત્રના મૂળ સુધી પહોંચે છે, અને જ્યાં તે ગેરહાજર હોય ત્યાં તે સ્વભાવતઃ અધિકારક્ષેત્રના અભાવનો કેસ બને છે. બીજી તરફ, અદાલતના સ્થાનિક અધિકારક્ષેત્ર અંગેનો વાંધો છોડી શકાય એવો હોય છે અને આ સિદ્ધાંતને નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૨૧ જેવી જોગવાઈઓ દ્વારા કાયદેસર માન્યતા આપવામાં આવી છે હુકમનામાની વૈધતા અમલવારીની કાર્યવાહી દરમિયાન માત્ર એ આધાર પર જ પડકારી શકાય કે જે અદાલતે હુકમનામું પારિત કર્યું હતું તેને સ્વભાવતઃ અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ હતો, એ અર્થમાં કે વિષયવસ્તુ તેની અધિકારસીમાથી સંપૂર્ણપણે પરકીય હતી તેથી તે કેસને હાથ ધરવા સક્ષમ નહોતી, અથવા દાવો દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારે અથવા હુકમનામું પારિત થયું ત્યારે પ્રતિવાદી મૃત હતો, અથવા એવો કોઈ અન્ય આધાર હતો જે દાવાની વિષયવસ્તુ અંગે અથવા તેમાંના પક્ષકારો ઉપર અદાલતને અધિકારક્ષેત્રથી સંપૂર્ણપણે વંચિત ગણાવવાનો પરિણામકારક બને.....

૭૩. દીવાની કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૧૦૨ મુજબ જ્યારે દાવો લઘુદાવા અદાલતના જ્ઞાનક્ષેત્રમાં આવતો સ્વભાવ ધરાવતો હોય ત્યારે સેકન્ડ અપીલ પર પ્રતિબંધ છે. એટલું પૂરતું સ્પષ્ટ છે કે આ કલમનો એવો દાવો, જેનો વિચાર લઘુદાવા અદાલતે કર્યો હોય, તેના પર કોઈ લાગુ પડતો નથી, કારણ કે તેમાં તો સર્વથા કોઈ અપીલ જ પડતી નથી (જુઓ અધિનિયમની કલમ ૨૭). કલમ ૧૦૨ ત્યારે જ પ્રવર્તે છે જ્યારે દાવો, ભલે લઘુદાવા અદાલતના જ્ઞાનક્ષેત્રમાં આવતો હોય, છતાં અથવા તો તે સ્થળ માટે લઘુદાવા અદાલત અસ્તિત્વમાં ન હોવાના કારણસર, અથવા તો કોઈ અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ અને તે જોગવાઈઓને આધીન રહીને વિચારણા માટે સામાન્ય અદાલતમાં બદલીને મોકલવામાં આવ્યો હોય, તેથી સામાન્ય અદાલતે તેની વિચારણા કરી હોય. કલમ ૧૦૨નો અન્ય કોઈ પરિસ્થિતિમાં ઉપયોગ થતો નથી.

૭૪. દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૫ પરથી કોઈ ઉપમા લેવાઈ શકતી નથી. એ નિર્વિવાદ છે કે જ્યારે એવો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે કે દાવો સૌથી નીચલા દરજ્જાની અદાલતમાં જ દાખલ થવો જોઈએ, ત્યારે ઉચ્ચ દરજ્જાની અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર દૂર કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ એ સ્વીકારવું શક્ય નથી કે લઘુદાવા અદાલત સામાન્ય દીવાની અદાલત કરતાં "નીચલા દરજ્જાની" છે. તે મુદ્દા પર વધુ વિસ્તૃત થવાની આવશ્યકતા નથી.

૭૫. આ એવી દલીલ છે કે લઘુ દાવા અદાલત ખાસ રચાયેલ છે અથવા તે માત્ર લઘુ દાવા અદાલત દ્વારા સંજ્ઞાનમાં લઈ શકાય તેવી પ્રકૃતિનો દાવો ચલાવવા માટે જ વિશેષ સત્તાઓ ધરાવે છે અને અધિનિયમની બીજી અનુસૂચિ હેઠળ આવતો દાવો ચલાવવાની તેને

અધિકારિતા નથી, પરંતુ સામાન્ય અદાલતને લઘુ દાવા અદાલત દ્વારા સંજ્ઞાનમાં લઈ શકાય તેવો દાવો ચલાવવાની સ્વભાવજ અધિકારિતા હોય છે, જેથી પૂર્વના કિસ્સામાં અધિકારિતાનો સ્વભાવજ અભાવ છે, જ્યારે ઉત્તરવર્તી કિસ્સામાં તે માત્ર પ્રક્રિયામાં અનિયમિતતા છે. અમારી દૃષ્ટિએ, આ દલીલ સચોટ નથી. સર્વથેવ અધિકારિતા સોંપવામાં જ આવી નથી અને અધિકારિતા પાછી ખેંચી લેવામાં આવી છે, એ બંને વચ્ચેનો ભેદ નિર્ઝર છે. બંને કિસ્સામાં, જ્યારે દાવો ચલાવવામાં આવે છે ત્યારે અધિકારિતા અસ્તિત્વમાં જ નથી. તેને માત્ર પ્રક્રિયામાં અનિયમિતતા કહેવાઈ શકે નહીં. જો એવું હોત, તો અધિનિયમની કલમ ૧૬નું શબ્દાંકન ભિન્ન હોત. તે કલમ માત્ર એટલું કહેતી નથી કે લઘુ દાવા અદાલત દ્વારા સંજ્ઞાનમાં લઈ શકાય તેવો દાવો અધિનિયમમાં જોગવાઈ કરાયેલ રીતથી ભિન્ન રીતે ચલાવવો નહીં. તે જે જોગવાઈ કરે છે તે એ છે કે એવો દાવો અન્ય કોઈ અદાલત દ્વારા ચલાવવો નહીં. અમારી દૃષ્ટિએ, તેની ભાષા ચોક્કસ અને નિર્વિવાદ છે.

૭૬. બીજો એક દલીલ એવો છે કે જ્યાં કોઈ દાવો સામાન્ય અદાલતમાં ચલાવવામાં આવે છે, ત્યાં પૂર્ણ સુનાવણી થાય છે, અર્થાત્ મુદ્દાઓ નક્કી કરવામાં આવે છે, પક્ષકારોને પુરાવા રજૂ કરવાની વધુ સારી તક મળે છે અને સાક્ષીઓના નિવેદનો સંપૂર્ણ રીતે નોંધવામાં આવે છે, જેથી પક્ષકારોને કોઈ હાનિ થતી નથી અને તે માત્ર કાર્યવાહી સંબંધિત અનિયમિતતા અથવા ખામી માત્ર છે. આ દલીલ પણ ટકાઉ નથી. કલમની ભાષામાંથી એવો અર્થ બહાર પાડવો શક્ય નથી. એકવાર વિધાનમંડળનો આદેશ એવો હોય કે કોઈ દાવો અન્ય કોઈ અદાલત દ્વારા ચલાવવામાં ન આવવો જોઈએ, ત્યારે તેને

ચલાવવાની અધિકારિતા રહેતી નથી અને હાનિ થઈ કે હાનિ થઈ નથી તેની તપાસ કરવી નિર્થક છે.

૭૭. પ્રક્રિયાની અનિયમિતતા અથવા ખામી એવી છે, જેનો ઉદ્ભવ કોઈ વિવાદના વિચારણ દરમિયાન, નિશ્ચિત પ્રક્રિયાનું અનુસરણ કરતી એવી અદાલત દ્વારા થાય છે, જેને તે વિવાદનો વિચાર કરવા માટે પ્રારંભિક અધિકારક્ષેત્ર હોય.

૭૮. ઉપરોક્ત બંને દલીલોની અસ્થિરતા નીચેના દાખલા દ્વારા સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. મોટર વાહન અધિનિયમ ૧૯૩૯ ની કલમ ૧૧૦ હેઠળ રચાયેલ મોટર અકસ્માત દાવા ટ્રિબ્યુનલ જે વિસ્તારમાં અસ્તિત્વમાં હોય તે વિસ્તારમાં બનેલા મોટર અકસ્માતના કેસમાં, સામાન્ય અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી દીવાની અદાલતમાં દાવો દાખલ કરવામાં આવે અને હુકમનામું પસાર કરવામાં આવે. તો આવી કાર્યવાહી અધિકારક્ષેત્ર વિના થયેલી ગણાશે અને હુકમનામું રદબાતલ ગણાશે (જુઓ, મોટર વાહન અધિનિયમની કલમ ૧૧૦-એફ), જોકે તે વિસ્તાર માટે દાવા ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના ન થઈ હોત તો સામાન્ય દીવાની અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર હોત, અને જોકે દાવો દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળની વિશદ પ્રક્રિયા અનુસરીને ચલાવવામાં આવ્યો હોય અને અપકૃત્યના કાયદાની તત્વાત્મક જોગવાઈઓ લાગુ કરવામાં આવી હોય.

૭૯. લોર્ડશીપ્સે તાજેતરમાં એમ. કે. રપ્પાઈવા વિઃ જહોન, સિવિલ અપીલ નં. ૧૭૮૭ ઓફ ૧૯૬૬, ડી/-૨૭-૮-૧૯૬૯ (એસસી) માં જણાવ્યું છે. :-

તે સુસ્થાપિત છે કે જો કોઈ બાબતનો સીધો પ્રતિબંધ કરવામાં આવેલ હોય, તો તે જ બાબત પરોક્ષ રીતે હાંસલ કરી શકાતી નથી.

રાજસ્થાન રાજ્ય વિ. લીલા, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૨૯૬ માં, અદાલત તરફથી બોલતાં શ્રીમાન ન્યાયમૂર્તિ અચ્યંગારે પોતાનો મત નીચે મુજબ દઢ ભાષામાં વ્યક્ત કર્યો હતો:—

જો શબ્દો નિર્રર્થક અથવા અસંગત ન હોય, તો તેમને તેમનો સામાન્ય અર્થ આપવાથી એવા પરિણામો આવે છે જે અદાલત દ્વારા સ્વીકારાતી યોગ્યતા અથવા ન્યાયની કલ્પનાઓ સાથે સુસંગત નથી, એવા અત્યંત અસ્પષ્ટ આધારે કોઈ અધિનિયમની જોગવાઈઓને અસરકારક બનાવવાનો ઇનકાર કરવો, વ્યાખ્યાના કોઈપણ સુસ્થાપિત સિદ્ધાંત સાથે સુસંગત ગણાય નહીં. નિશ્ચિતપણે, જો અધિનિયમમાં એવી અન્ય જોગવાઈઓ હોય જે તેમની સાથે વિરોધમાં હોય, તો અદાલત અસંગતતાના આધારે એકને પ્રાધાન્ય આપી બીજીને નકારી શકે છે.

સોલ્મોન વિ. સોલોમોન એન્ડ કો., ૧૮૯૭ એસી ૨૨ ના પૃ. ૨૮ પર, એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે અદાલતને આ પ્રકારનું “વિધાનમંડળનો સંભવતઃ શું અર્થ કરવાનો ઇરાદો હતો તે બાબતે કલ્પિત અભિપ્રાય આપવા સ્વતંત્રતા નથી, ભલે તેને તે બાબતનું પ્રણયન કરવામાં ચૂક રહી હોય. કાયદાની અથવા ન્યાયસંગત અધિકારક્ષેત્રની અદાલતમાં, વિધાનમંડળે શું કરવાનું અથવા શું ન

કરવાનું ઈચ્છ્યું હતું, તે માત્ર તેમાંથી જ વિધિસર જાણી શકાય છે જેનું પ્રણયન તેણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અથવા વાજબી અને આવશ્યક અનુસંગથી કરવાનું પસંદ કર્યું હોય.”

નારાયણ સ્વામી વિ. એમ્પરર, એ.આઈ.આર. ૧૯૩૯ પી.સી. ૪૭ ના પૃષ્ઠ ૫૧ પર, લોર્ડશીપ્સે આમ જણાવ્યું:—

જ્યારે શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ હોય, ત્યારે અદાલતોનું કર્તવ્ય કલ્પિત આશયો સાથે પોતાને વ્યસ્ત રાખવાનું નથી.

લોર્ડ મેકનોટને વેચર એન્ડ સન્સ લિ. વિ. લંડન સોસાયટી ઓફ કોમ્પોઝિટર્સ, ૧૯૧૩ એસી ૧૦૭ ના પૃષ્ઠ ૧૧૮ પર (એચએલ) માં આ મુજબ કહ્યું હતું:—

કેટલાક લોકો એવું માનતા હોઈ શકે કે અધિનિયમની નીતિ અવિચારી અને સમુદાય માટે જોખમકારક પણ હોઈ શકે છે..... પરંતુ જે અધિનિયમનું અર્થઘટન કરવા માટે ન્યાયિક અધિકરણને કહેવામાં આવે, તેના નીતિ-પ્રશ્ન સાથે તેનું કોઈ લેવાદેવા નથી. તે વ્યક્તિગત નિર્ણયનો વિષય હોઈ શકે. અદાલતનું કર્તવ્ય, અને તેનું એકમાત્ર કર્તવ્ય, સ્થાપિત વ્યાખ્યાના નિયમો અનુસાર અધિનિયમની ભાષાનું અર્થઘટન કરવાનું છે.

મુંગીલાલ વિ. સુગન ચંદ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૦૧ માં, લોર્ડશીપ્સે અવલોકન કર્યું:—

વિધાનમંડળના કાર્યો પોતાના હસ્તે લઈ લેવું અદાલત માટે નિશ્ચિતપણે ખુદું નથી. તેમજ ફરીથી, વિધાનમંડળ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી ભાષા પર કૃત્રિમ અર્થઘટન મૂકવાની અને તે દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી ભાષામાંથી જે મનશા અનુમાનિત કરી શકાતી નથી તેવી મનશા તેને આક્ષેપિત કરવાની કોઈ જ અવકાશ નથી.....

આઈ. ટી. કમિશનર વિ. ઇન્ડિયન બેન્ક લિ., એ.આઈ.આર. .૧૯૬૫ એસસી ૧૪૭૩ માં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું:-

જો કોઈ જોગવાઈના શબ્દોમાં અસ્પષ્ટતા હોય, તો તેનો આશ્રય સ્વાભાવિક રીતે અર્થઘટનના સુસ્થાપિત સિદ્ધાંતો તરફ લેવો જોઈએ; પરંતુ પહેલાં કૃત્રિમ અસ્પષ્ટતા ઊભી કરવી અને ત્યારબાદ કોઈ સામાન્ય સિદ્ધાંતનો આશ્રય લઈને તે અસ્પષ્ટતાનું નિરાકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અનુમત્ય નથી.

રણજયા સિંહ વિ. બૈજનાથ સિંહ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૭૪૯ માં આ મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:-

કાયદાની ભાવના નિશ્ચિતરૂપે દુર્લભ અને અસુરક્ષિત માર્ગદર્શક થઈ શકે છે અને માની લેવામાં આવેલી એવી ભાવનાને અધિનિયમની કલમોના તથા તેની નીચે બનાવવામાં આવેલા નિયમોની સ્પષ્ટ ભાષાના વિરોધમાં કોઈપણ રીતે અમલમાં મૂકી શકાય નહીં.

સ્ટેટ ઓફ એમ.પી. વિ. વિષ્ણુ પ્રસાદ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬
એસ.સી. ૧૫૯૩ માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે આ પ્રમાણે અવલોકન કર્યું:—

“માત્ર અનુમાનિત મુશ્કેલી તેનામાં વપરાયેલી ભાષાના
સામાન્ય અર્થના વિરુદ્ધ કોઈ કાયદાની વ્યાખ્યા સ્વીકારવા
માટે કોઈ ચુકિતપૂર્ણ આધાર પૂરો પાડી શકશે નહીં”.

૮૦. હવે અમે કલમ ૧૬ ના પ્રારંભિક શબ્દો તરફ વળીએ:—

“આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ
અધિનિયમ દ્વારા સ્પષ્ટપણે જે રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી
હોય તે સિવાય”.

અધિનિયમની કલમ ૨૩ એવો એક અપવાદ છે. સિવિલ પ્રોસિજર
કોડની કલમ ૨૪(૪) બીજો એક અપવાદ છે. જો અધિનિયમની
કલમ ૧૬ ફરજિયાત ન હોત, તો અધિનિયમમાં કલમ ૨૩નો સમાવેશ
કરવો અનાવશ્યક હતો અને સિવિલ પ્રોસિજર કોડની કલમ ૨૪(૪),
અથવા તે જ રીતે, સિવિલ પ્રોસિજર કોડના ઓ. ૪૬, આર.આર. ૬
અને ૭, જેના તરફ હું હાલમાં સંદર્ભ આપવાનો છું, તે ઘડવા પણ
અનાવશ્યક હતા.

૮૧. એમ. પી. સિવિલ અદાલતો અધિનિયમ, ૧૯૫૮ ની કલમ ૧૫
એવી બીજી જોગવાઈ છે, જે અધિનિયમની કલમ ૧૬ હેઠળની બચત
જોગવાઈની અંદર આવે છે. ઉક્ત કલમ આ પ્રમાણે છે:

૧૫. કામકાજના વહેંચાણ કરવાની સત્તા. – નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૦૮ (૧૯૦૮નું ૫), અથવા કોઈ વિસ્તારમાં તે સમયે અમલમાં રહેલા લઘુદાવા અદાલતો સંબંધિત કાયદામાં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, જિલ્લા ન્યાયાધીશ લેખિત આદેશ દ્વારા નિર્દેશ આપી શકે છે કે તેના દ્વારા તથા તેના નિયંત્રણ હેઠળની અદાલતો દ્વારા વિચારણા પાત્ર કોઈપણ દીવાની કામગીરી, તે યોગ્ય માને તે રીતે, તે અદાલતો વચ્ચે વહેંચવામાં આવે: પરંતુ શરત એ છે કે, લઘુદાવા અદાલતના વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્રને જ્યાં સુધી અસર થતી હોય તે સિવાય, આ કલમ હેઠળ અપાયેલો કોઈપણ નિર્દેશ કોઈ અદાલતને તેની યોગ્ય અધિકારક્ષેત્રની મર્યાદા બહાર સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા અથવા કામકાજ હાથ ધરવા માટે સક્ષમ બનાવશે નહીં.

આ કલમ હેઠળ, જિલ્લા ન્યાયાધીશને પોતાના દ્વારા અને પોતાના નિયંત્રણ હેઠળની અદાલતો દ્વારા વિચારણીય નાગરિક કામકાજ તેમનાં વચ્ચે તેઓ યોગ્ય માને તે રીતે વહેંચવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. આવા વહેંચાણને કારણે, અદાલતોને તે વહેંચાણ અનુસાર તેમને સોંપાયેલા કેસોની સુનાવણી કરવાની અધિકારિતા પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ ઉપબંધમાં અપવાદ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે કે જિલ્લા ન્યાયાધીશનો એવો નિર્દેશ કોઈપણ અદાલતને તેની યોગ્ય અધિકારિતાની મર્યાદાથી બહાર સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા અથવા કામકાજ હાથ ધરવા સશક્ત બનાવશે નહીં. તેથી, ઉદાહરણ તરીકે, લઘુદાવા અદાલતને માત્ર આવા કામકાજના વહેંચાણને કારણે, લઘુદાવા અદાલતો અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ તેના દ્વારા વિચારણીય ન હોય એવો દાવો ચલાવવાની અધિકારિતા પ્રાપ્ત થશે

નહીં, કારણ કે આવા દાવાઓ તેની યોગ્ય અધિકારિતાની મર્યાદાથી બહાર છે. પરંતુ વિપરીત પ્રકારના મામલામાં પ્રશ્ન એ છે કે શું સામાન્ય અદાલત, જિલ્લા ન્યાયાધીશે એમ. પી. નાગરિક અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૫ હેઠળ પોતાના અધીનસ્થ અદાલતો વચ્ચે કામકાજ વહેંચતાં આપેલા નિર્દેશના બળે, લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણીય દાવાની સુનાવણી કરી શકે?

કલમ ૧૫ ના પરંતુકમાં આવેલા "નાના દાવાની અદાલતની અથવા નાના દાવાની અદાલતના અધિકારક્ષેત્રથી સજ્જ અદાલતની અનન્ય અધિકારિતાને જેટલા અંશે અસર થતી હોય તે સિવાય" શબ્દોના કારણે તેનો જવાબ હકારાત્મક હોવો જ જોઈએ. આ શબ્દો અત્યંત સ્પષ્ટ કરે છે કે, ભલે કોઈ એવો દાવો જે નાના દાવાની અદાલતને વિચારણાધીન હોય તેનો નિર્ણય કરવો નાના દાવાની અદાલતની (અથવા નાના દાવાની અદાલતના અધિકારક્ષેત્રથી સજ્જ અદાલતની) અનન્ય અધિકારિતા હેઠળ આવે અને એવી દાવાની સુનાવણી બીજી કોઈ અદાલત કરી શકતી ન હોય, અને એવો દાવો સામાન્ય અદાલતની યોગ્ય અધિકારિતાની મર્યાદાઓની બહારનો હોય, તેમ છતાં સામાન્ય અદાલત એવો દાવો ચલાવવા સક્ષમ રહેશે. એમ. પી. સિવિલ અદાલતો અધિનિયમ, ૧૯૫૮ ની કલમ ૧૫ માં સમાયેલ આ વિશેષ જોગવાઈ નાના દાવાની અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ માં આવેલા બચાવ ઉપબંધના વ્યાપમાં સીધી રીતે આવે છે: "જ્યાં સુધી આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ અધિનિયમ દ્વારા સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હોય ત્યાં સુધી". અહીં ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે કે એમ. પી. સિવિલ અદાલતો અધિનિયમ, ૧૯૫૮, રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી પ્રાપ્ત થયા પછી જ અધિનિયમિત કરવામાં આવ્યો હતો.

૮૨. હવે અમે નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાના ઓ. ૪૬, નિયમો ૬ અને ૭ માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ તરફ ધ્યાન દોરીશું.

૮૩. કાયદામાં નિર્ધારિત જાણીતા પરિણામો મુજબ, જ્યારે પણ કોઈ દાવો ચલાવવાનો અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ હોય, ત્યારે યોગ્ય અદાલતમાં રજૂઆત કરવા માટે દાવાપત્ર પરત કરવાનો જ એકમાત્ર માર્ગ ખુલ્લો રહે છે. અને, જો દરમિયાનમાં દાવો દાખલ કરવાની મર્યાદા સમાપ્ત થઈ ગઈ હોય, તો અરજદારે મર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૧૪ હેઠળ આશ્રય લેવો પડે છે. ત્યાર પછી જ સદ્ભાવનાનો પ્રશ્ન નિર્ણાયક બને છે. એક વખત એવું ઠરે કે અદાલતને દાવો ચલાવવાનો અધિકારક્ષેત્ર ન હતો, તો તેનો ચુકાદો અથવા હુકમનામું રદબાતલ ગણાય અને કોઈપણ વિચારણા તેને કાયદેસર અથવા અસરકારક બનાવી શકતી નથી. કઠિનાઈનો પ્રશ્ન અહીં સંપૂર્ણપણે ગેરલાગુ છે. ઉદાહરણ તરીકે, અમે આપેલું તે દૃષ્ટાંત જોવો કે જ્યાં મોટર અકસ્માતમાંથી ઉદ્ભવેલો દાવો, તે વિસ્તારમાં મોટર અકસ્માત દાવા પંચ સ્થાપિત હોવા છતાં, સામાન્ય અદાલત દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે.

૮૪. તેમ છતાં, લઘુદાવાઓની અદાલત દ્વારા વિચારણીય સ્વરૂપના દાવા અંગે બે વિશિષ્ટતાઓ છે. પ્રથમ, તેના સ્વભાવ મુજબ તે નાનો મામલો હોય છે અને તેની સમક્ષ રહેલી સામગ્રીના આધારે જો નોંધપાત્ર ન્યાય થઈ શકે, તો પક્ષકારોને નવી સુનાવણી તરફ દોરવું અતિશય કઠોર બની શકે; દ્વિતીય, ક્યારેક એ નક્કી કરવું સરળ રહેતું નથી કે દાવો ખરેખર લઘુદાવાઓની અદાલત દ્વારા વિચારણીય સ્વરૂપનો છે કે નહીં. નિયમ ૬ અને ૭માં સમાવાયેલ જોગવાઈઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિધાનમંડળે આ અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓનો

વિશેષ ધ્યાનમાં લઈને વડી અદાલતને અસાધારણ સત્તા પ્રદાન કરી હતી. નિયમ ૬ આ મુજબ છે:—

"૬(૧) જ્યાં ચુકાદા પહેલાં કોઈપણ સમયે, એવી અદાલતને જેમાં દાવો દાખલ કરવામાં આવ્યો છે, એવો સંશય થાય કે આ દાવો લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણા પાત્ર છે કે નથી, ત્યાં તે દાવાના સ્વરૂપ બાબતના પોતાના સંશયના કારણોનું નિવેદન સાથે નોંધપોથી વડી અદાલતને મોકલી શકે છે.

(૨) નોંધપોથી અને નિવેદન પ્રાપ્ત થતાં, વડી અદાલત અદાલતને એવો આદેશ આપી શકે છે કે તે અથવા તો દાવા સાથે આગળ વધે અથવા તો અરજપત્ર તેવા અન્ય અદાલતમાં રજૂ કરવા માટે પરત કરે, જેને તે પોતાના આદેશમાં દાવાનો સંજ્ઞાન લેવા સક્ષમ હોવાનું જાહેર કરે."

આ નિયમ વડી અદાલતને એ નિર્ધારિત કરવાની સત્તા આપે છે કે વાદ લઘુદાવા અદાલત દ્વારા જ્ઞાનમાં લેવાપાત્ર છે કે નહીં, અને વધુમાં એ બાબતે આદેશ કરવાની પણ સત્તા આપે છે કે એવો વાદ જે અદાલત તેમાં હાલ સુનાવણી કરી રહી છે તે જ અદાલત દ્વારા આગળ ચાલુ રાખીને ચલાવવામાં આવશે કે નહીં, અથવા વડી અદાલત જે બીજી અદાલતને તેનો જ્ઞાન લેવા માટે સક્ષમ હોવાનું જાહેર કરે તે અદાલત દ્વારા તેની સુનાવણી કરવામાં આવશે. હુકમ ૪૬ નો નિયમ ૭ આ મુજબ છે:—

"૭(૧) જ્યાં જિલ્લા અદાલતને એવું જણાય કે તેની અધિનસ્ત અદાલતે, કોઈ દાવો લઘુવાદ અદાલત દ્વારા વિચારણાયોગ્ય છે અથવા તેવો વિચારણાયોગ્ય નથી એવું ભૂલભર્યું માન્ય રાખવાના કારણે, કાયદા દ્વારા તેની પાસે નિહિત અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે, અથવા એવો અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કર્યો છે જે તેને નિહિત કરાયેલો નથી, ત્યાં જિલ્લા અદાલત તેવા દાવાના સ્વરૂપ બાબતે અધિનસ્ત અદાલતનું મત ભૂલભર્યું છે એમ માનવાના પોતાના કારણોનું નિવેદન સાથે નોંધપોથી વડી અદાલતને મોકલી શકશે અને, જો કોઈ પક્ષકાર દ્વારા તેવી માંગ કરવામાં આવે, તો મોકલશે.

(૨) નોંધપોથી અને નિવેદન પ્રાપ્ત થતાં, વડી અદાલત તે યોગ્ય માને તેવો આદેશ પ્રકરણમાં કરી શકે છે.

(૩) કોઈપણ મામલામાં હુકમનામા પછીની કોઈપણ કાર્યવાહીના સંબંધમાં, આ નિયમ હેઠળ વડી અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલી હોય, તો વડી અદાલત પરિસ્થિતિઓમાં તેને યથોચિત અને યોગ્ય જણાય એવો આદેશ કરી શકે છે.

(૪) જિલ્લા અદાલતને અધિનસ્ત અદાલત, આ નિયમના હેતુઓ માટે, જિલ્લા અદાલત દ્વારા કોઈ નોંધપોથી અથવા માહિતી માટે કરવામાં આવતી કોઈપણ માંગણીનું પાલન કરશે."

આ નિયમ અંગે પ્રથમ ત્રણ બાબતો સ્પષ્ટ કરવી આવશ્યક છે. પ્રથમ, આ નિયમનો આશ્રય માત્ર ત્યારે જ લેવાઈ શકે એવો નથી જ્યારે દાવો બાકી હોય, પરંતુ ત્યારે પણ લેવાઈ શકે છે જ્યારે તેનો નિર્ણય થઈ ગયો હોય. બીજું, આ નિયમ તેવા પ્રસંગે સમાન રીતે લાગુ પડે છે જ્યાં લઘુ દાવા અદાલત દ્વારા જ્ઞાનાર્હ દાવાનો વિચારણા સામાન્ય અદાલતે કર્યો હોય અને "વાઈસ વર્સા" એવા પ્રસંગે પણ. ત્રીજું, નિયમના ખંડ (૧) ના અર્થમાં જિલ્લા અદાલતને અધીન અદાલત નીચલી અદાલત હોઈ શકે અથવા હુકમના અમલવારી કરતી અદાલત હોઈ શકે. નિયમની ભાષામાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે વડી અદાલતને પહેલાં દાવાની પ્રકૃતિ નક્કી કરવા આદેશિત કરે છે – કે તે લઘુ દાવા અદાલત દ્વારા જ્ઞાનાર્હ હતો કે નહોતો – અને તે અનુસાર એવો નિષ્કર્ષ નોંધવા કહે છે કે તેનું વિચારણા અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતે કર્યું હતું કે નહોતું. જો વડી અદાલત એવો નિષ્કર્ષ પહોંચે કે વાસ્તવમાં જે અદાલતે દાવાનું વિચારણા કર્યું હતું તેને તે વિચારવાનો અધિકારક્ષેત્ર નહોતો, તો તે યોગ્ય ગણે એવો આદેશ કરી શકે. તેમાં કોઈ શંકા નથી કે આવા દાવામાં પસાર કરવામાં આવેલ હુકમનામું રદબાતલ ગણાશે, પરંતુ નિયમના ખંડ (૨) ની ભાષા તેને સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરે છે કે વડી અદાલત પક્ષકારોને સાર્થક ન્યાય આપવા અને નવી નીચલી અદાલતી કાર્યવાહીનો અનાવશ્યક ખર્ચ તથા તકલીફથી બચાવવા માટે, પ્રકરણના ગુણદોષના આધાર પર પણ તેની કાર્યવાહી કરી શકે છે; ઉદાહરણ તરીકે, બંને પક્ષકારોએ પોતાનો સમગ્ર પુરાવો રજૂ કર્યો હોય અને પ્રકરણ એવું સ્વરૂપ ધરાવતું હોય કે વડી

અદાલત એવું માને છે કે તેની સમક્ષ રહેલી સામગ્રીના આધારે પક્ષકારોને નોંધપાત્ર ન્યાય તે દ્વારા કરવામાં આવનારી નવી હુકમનામા દ્વારા આપી શકાય છે. એવા કિસ્સામાં, વડી અદાલત માત્ર

એટલું કહીને અટકશે નહીં કે જે અદાલતે દાવો ચલાવ્યો હતો તેને અધિકારક્ષેત્ર ન હતું, પરંતુ તે યોગ્ય માને તેવો હુકમનામો પસાર કરશે; એટલે કે, તે દાવેદારના સંપૂર્ણ કે આંશિક હિતમાં હુકમનામો આપી શકે છે અથવા દાવો ફગાવી શકે છે, અથવા તે યોગ્ય માને એવો અન્ય આદેશ કરી શકે છે. આ નિયમની ભાષા વડી અદાલતમાં વિશાળ અને વિવેકાધીન સત્તા નિહિત કરે છે. અમને કોઈ શંકા નથી કે જો ધારાસભ્યનો આશય એવો ન હોત, તો આ નિયમ ઘડવામાં કોઈ અર્થ કે હેતુ જ ન હોત. તેનું કારણ આ છે: (૧) સામાન્ય રીતે, નીચલી અદાલત અથવા અપીલી કે પુનર્વિચાર અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી અદાલત અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન નક્કી કરે છે અને ત્યારબાદ કાયદામાં નિર્ધારિત જાણીતા પરિણામો અનિવાર્ય રીતે અનુસરે છે; અને (૨) બીજી તરફ, જો અધિનિયમની કલમ ૧૬ ની જોગવાઈઓ માત્ર નિર્દેશાત્મક હોત અને તેના ઉદ્દેશનમાં પસાર કરાયેલ હુકમનામાને રદ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી અમલમાં લાવી શકાય તેવું હોત, તો પણ આ નિયમ વધારાનો અને નિર્થક ગણાત. કોઈ અદાલત પોતાને એવો અધિકારક્ષેત્ર આપી શકતી નથી, અને ન તો ઉચ્ચ અદાલત નીચલી અદાલતને એવો અધિકારક્ષેત્ર આપી શકે જે ધારાસભ્યે તેમાં નિહિત કર્યો ન હોય; અને ન તો કોઈ અદાલત અધિકારક્ષેત્રના અભાવને કારણે રદબાતલ એવા હુકમનામાને માન્ય ઠરાવી શકે. પરંતુ નિયમ ૭ માં સમાવાયેલ આ અસાધારણ જોગવાઈ દ્વારા, વડી અદાલતને તમામ હકીકતો, પરિસ્થિતિઓ અને તેની સમક્ષ નોંધાયેલ સામગ્રીને ધ્યાનમાં લઈને પક્ષકારોને નોંધપાત્ર ન્યાય કરવા માટે નવી હુકમનામું કરવાની વિશાળ અને વિવેકાધીન સત્તા આપવામાં આવી છે. જુઓ (૧૮૯૪) આઈ.એલ.આર. ૨૧ કેલ ૨૪૯; (૧૯૦૪) આઈ.એલ.આર. ૨૭ મેડ ૪૭૮; એ.આઈ.આર. ૧૯૧૫ કેલ ૬૧૯ અને આઈ.એલ.આર. ૧૧ પેટ ૬૯૦ :

(એ.આઈ.આર. ૧૯૩૩ પેટ ૩૧). અગાઉ દર્શાવ્યા મુજબ, આ અસાધારણ સત્તાનો આધાર તે બે અપવાદરૂપ પરિબળોમાં છે, જે લઘુ દાવા અદાલતને જોગવાઈ મુજબ સુનાવણીપાત્ર એવા સ્વરૂપના દાવા સાથે સંકળાયેલા છે. નિયમ ૭ હેઠળ, જ્યારે અધીનસ્ત અદાલતે કરેલું હુકમનામું અધિકારક્ષેત્ર વિના હોય ત્યારે વડી અદાલત નવી હુકમનામું કરવા માટે બંધાયેલ નથી, અને વડી અદાલત સામાન્ય પરિણામોને અનુસરવા માટે મામલો છોડી શકે છે; ઉદાહરણ તરીકે, યોગ્ય અદાલતમાં રજૂ કરવા માટે દાવાપત્રની પરત. નિયમ ૭ માત્ર વડી અદાલતમાં અધિકારક્ષેત્ર નિહિત કરે છે, પરંતુ સામાન્ય પરિણામો અનિવાર્ય રીતે અનુસરવા એવો નિર્દેશ આપતો નથી; તેના બદલે, તે યોગ્ય માને તેવી નવી હુકમનામું કરવા સત્તા આપે છે. પરંતુ એ સારી રીતે સમજવું આવશ્યક છે કે “વડી અદાલત તે યોગ્ય માને એવો આદેશ કરી શકે” એવો પ્રયોગ એ અર્થમાં નથી કે વડી અદાલત રદબાતલ એવા હુકમનામાને માન્ય ઠરાવે છે, અથવા અધિકારક્ષેત્રની ખામી માફ કરે છે કે દૂર કરે છે. આ પ્રયોગનો અર્થ એવો છે કે તે વડી અદાલતને નોંધાયેલ સામગ્રીના આધારે પોતાની તરફથી નવી હુકમનામું પસાર કરવાની વિશાળ અને વિવેકાધીન સત્તા આપે છે, અને ત્યારબાદ તે વડી અદાલતનું હુકમનામું જ પોતાના બંને અમલયોગ્ય અથવા પ્રવર્તમાન બને છે, અધિકારક્ષેત્રની ખામી માફ કરવામાં આવી છે અથવા દૂર કરવામાં આવી છે તે કારણે નહીં. તેથી, કલમ ૧૬ ની જોગવાઈઓ માત્ર નિર્દેશાત્મક છે એવો નિષ્કર્ષ કાઢવા માટે આ નિયમનો આશ્રય લઈ શકાય નહીં.

૮૫. અમારા મતાનુસાર, જ્યાં અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને બાકાત કરતી કોઈ જોગવાઈનું પાલન ન થવાના પરિણામો કાયદામાં સ્પષ્ટપણે નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા ન હોય, ત્યાં એવી અદાલતનું

અધિકારક્ષેત્ર બાકાત કરતી જોગવાઈને માત્ર નિર્દેશાત્મક ગણી શકાય એવું દલીલ કરી શકાય નહીં. જ્યાં અદાલતનું અધિકારક્ષેત્ર બાકાત કરવામાં આવે છે, એટલે કે જ્યાં અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ હોય છે, ત્યાં જાણીતી કાનૂની પરિણામ એ છે કે તે દ્વારા આપવામાં આવેલ હુકમનામું રદબાતલ ગણાય છે. આ સિદ્ધાંતને સર્વોચ્ચ અદાલતના લોર્ડશીપ્સ દ્વારા "સુસ્થાપિત એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત" તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો છે. કિરણ સિંહના કેસમાં જુઓ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૪૦ (ઉપરોક્ત).

૮૬. હવે અમે પહોંચેલા નિષ્કર્ષોનું નીચે મુજબ સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરી શકાય:— (૧) સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૫ હેઠળ રચાયેલ સ્મોલ કોઝ અદાલત અને સ્મોલ કોઝ અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર સોંપવામાં આવેલ અદાલત વચ્ચે કોઈ વ્યવહારુ ફરક નથી; ઉદાહરણ તરીકે, એમ. પી. સિવિલ અદાલતો અધિનિયમ, ૧૯૫૮ ની કલમ ૯ હેઠળ. (૨) આ રીતે સ્મોલ કોઝ અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર સોંપવામાં આવેલી અદાલતને સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમ તથા સિવિલ પ્રક્રિયા સંહિતાના હેતુઓ માટે બે અલગ અદાલતોનો સમૂહ માનવામાં આવશે; (૧) સ્મોલ કોઝ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ સંબંધે સ્મોલ કોઝ અદાલત; અને (૨) સ્મોલ કોઝ અદાલત દ્વારા વિચારણા પાત્ર ન હોય તેવા દાવાઓમાં પોતાના અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ સંબંધે અદાલત. (૩) જ્યારે કોઈ દાવો ચલાવવાનો અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી સ્મોલ કોઝ અદાલત અસ્તિત્વમાં હોય, ત્યારે તે દાવો ચલાવવાનો અન્યથા અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી બધી અન્ય અદાલતોનો અધિકારક્ષેત્ર સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ દ્વારા બહાર કરવામાં આવે છે. (૪) કલમ ૧૬ ની ભાષા ચોક્કસ, નિર્વિવાદ, દઢ અને ફરજિયાત છે, (૫) એવી

અદાલત કે જેને ક્યારેય અધિકારક્ષેત્ર નહોતો અને એવી અદાલત કે જેના અધિકારક્ષેત્રને કાનૂની જોગવાઈ દ્વારા બહાર કરવામાં આવ્યો છે, એમ બંને વચ્ચે કોઈ ફરક નથી. બંને સ્થિતિમાં અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ છે. અને અધિકારક્ષેત્ર વિના અદાલત દ્વારા પસાર કરાયેલ હુકમનામું રદબાતલ છે. આવા હુકમનામાનો અમલ કરી શકાય નહીં, અને અન્ય રીતે પણ તેને અસરકારક બનાવી શકાય નહીં. (૬) જ્યાં કોઈ નિર્દિષ્ટ વિષયવસ્તુ બાબતે અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર બહાર કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં સ્વીકાર, પરિત્યાગ, સંમતિ, કાનૂન અંગે અજ્ઞાનતા, અવધાનભંગ, ભૂલ, સદ્ભાવના, શુભ વિશ્વાસ, અથવા તેવી બીજી કોઈપણ પરિસ્થિતિ અદાલતને એવો અધિકારક્ષેત્ર પ્રદાન કરી શકતી નથી. (૭) જ્યારે કોઈ દાવો એવી અદાલત દ્વારા ચલાવવામાં આવે કે જેના અધિકારક્ષેત્રને બહાર કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે તે માત્ર પ્રક્રિયાત્મક ખામીનો નહીં પરંતુ અધિકારક્ષેત્રના અભાવનો કેસ છે. પ્રક્રિયામાં ખામી એ અનિયમિતતા છે, જે એવા સંસ્કરણાક્રમ દરમિયાન ઊભી થાય છે, જેમાં તે દાવો ચલાવવાનો પ્રારંભિક અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત નિશ્ચિત પ્રક્રિયાનો અનુસરો કરતી હોય. (૮) અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર બહાર કરતી કાનૂની જોગવાઈ અવશ્ય જ આદેશાત્મક હોય છે અને તેને નિર્દેશાત્મક ગણાવી શકાય નહીં. આવી જોગવાઈમાં આવેલ “શેલ” શબ્દને તેનો સામાન્ય અર્થ (અર્થાત્ ફરજિયાત) જ આપવો જોઈએ; તેને “મે” તરીકે વાંચી શકાય નહીં. (૯) તે એક સુસ્થાપિત મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે કે અધિકારક્ષેત્ર વિના અદાલત દ્વારા પસાર કરાયેલ હુકમનામું રદબાતલ હોય છે અને તેની અમાન્યતા જ્યારે અને જ્યાં પણ તેને અમલમાં મૂકવાનો અથવા તેના પર આધાર રાખવાનો પ્રયત્ન થાય, ત્યારે — અમલની અવસ્થાએ પણ અને સહાયક કાર્યવાહી માં પણ — ઉઠાવી શકાય છે, (૧૦) સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની

જોગવાઈઓમાં (ઉદાહરણ તરીકે, કલમ ૨૩) તથા સમયેસમયે અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ અધિનિયમમાં સમાયેલ જોગવાઈઓમાં (ઉદાહરણ તરીકે, કલમ ૨૪, સિવિલ પી. સી.; આ. ૪૬, નિયમો ૬ અને ૭, સિવિલ પી. સી.; એમ. પી. સિવિલ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૫) સ્મોલ કોઝ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ માં રહેલી બચત જોગવાઈના બળે અસર આપવી જ પડશે, (૧૧) આ. ૪૬. નિયમ ૭, સિવિલ પી. સી. હેઠળ, જો વડી અદાલતને એવું જણાય કે સ્મોલ કોઝ અદાલત દ્વારા વિચારણા પાત્ર દાવામાં કોઈ સામાન્ય અદાલતે હુકમનામું પસાર કર્યું છે, તો વડી અદાલતને કેસના સમગ્ર તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ તથા રેકૉર્ડ પરની સામગ્રીને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાનું નવું હુકમનામું કરીને પક્ષકારોને વાસ્તવિક ન્યાય આપવા માટે વિશાળ અને વૈકલ્પિક સત્તા છે, અને તેથી પક્ષકારોને નવી વિચારણાના ખર્ચ અને તકલીફમાંથી બચાવી શકાય છે. આમ કરતાં, વડી અદાલત અધિકારક્ષેત્રના અભાવને કારણે રદબાતલ એવા હુકમનામાને માન્યતા આપતી નથી, ન તો અધિકારક્ષેત્રની ખામીને માફ કરે છે કે દૂર કરે છે. નિયમ હેઠળની વિશાળ અને વૈકલ્પિક સત્તાનો ઉપયોગ કરીને તે જે હુકમનામું કરે છે તે નવું હુકમનામું હોય છે અને તે પોતાની જ શક્તિથી અમલમાં આવશે અને અસરકારક બનાવવામાં આવશે.

૮૭. હું સંદર્ભનો આ મુજબ જવાબ આપું છું:—

(૧) જ્યાં લઘુદાવા સ્વરૂપનો દાવો લઘુદાવા અદાલત અધિનિયમ (નં. ૯ ઓફ ૧૮૮૭) ની કલમ ૧૬ ની જોગવાઈઓના ઉદ્દેશ્યમાં સામાન્ય અદાલત દ્વારા નિયમિત

દાવા તરીકે દાખલ કરવામાં આવે અને ચલાવવામાં આવે, ત્યાં તેમાં આપવામાં આવેલ હુકમનામું અથવા આદેશ અધિકારક્ષેત્ર વિના હોય છે અને રદબાતલ છે.

(૨) તેમ છતાં, સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની જોગવાઈઓમાં (ઉદાહરણ તરીકે, કલમ ૨૩) તેમજ હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ અધિનિયમમાં રહેલી જોગવાઈઓને (ઉદાહરણ તરીકે, કલમ ૨૪, સિવિલ પી. સી.; આદેશ ૪૬, નિયમો ૬ અને ૭, સિવિલ પી. સી., એમ. પી. સિવિલ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૫) સ્મોલ કોર્ટ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ માં રહેલી બચાવ કલમના બળે અમલમાં મુકવી જ જોઈએ. આ તથા આવા અન્ય કેસોમાં, સામાન્ય અદાલત દ્વારા પસાર કરાયેલ હુકમનામું તે અધિનિયમની કલમ ૧૬ ના ઉલ્લંઘનમાં નથી.

(૩) જ્યારે, એમ. પી. સિવિલ અદાલતો અધિનિયમ, ૧૯૫૮ ની કલમ ૧૫ હેઠળ જિલ્લા ન્યાયાધીશના આદેશના બળે, જિલ્લા ન્યાયાધીશ અને તેમના નિયંત્રણ હેઠળની અદાલતો દ્વારા સંજ્ઞાન લેવા યોગ્ય કોઈપણ દીવાની કામકાજ તેમનામાં વહેંચવામાં આવે અને જો આવી વહેંચણીને કારણે લઘુ દાવા અદાલત દ્વારા સંજ્ઞાન લેવા યોગ્ય કોઈ પણ કેસો સામાન્ય અદાલતોને સોંપવામાં આવે, ત્યારે ત્યારબાદની અદાલતો દ્વારા આપવામાં આવેલા હુકમનામા રદબાતલ ગણાતા નથી; તેઓ કલમ ૧૬ ની સંરક્ષણ જોગવાઈની અંદર આવતા હોવાથી માન્ય છે.

(૪) એકવાર વડી અદાલત ઓ. ૪૬, આર. ૭, સિવિલ પી. સી. હેઠળના કેસનો સ્વીકાર કરે, ત્યારબાદ કેસના તમામ તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ તથા નોંધપર રહેલી સામગ્રીને ધ્યાનમાં રાખીને, તેને યોગ્ય જણાય તેવી નવી હુકમનામું કરવાની વિશાળ અને વિવેકાધીન સત્તા તેને હોય છે, ભલે તેને એવું જણાય કે સામાન્ય અદાલતે સ્મોલ કોઝ અદાલત દ્વારા વિચારણા પાત્ર દાવાનો વિચાર કર્યો હતો; અને તેવી અદાલતે પસાર કરેલ હુકમનામું અથવા આદેશ અધિકારક્ષેત્રના અભાવે રદબાતલ ગણાય છે. વડી અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલ આપું હુકમનામું નવું અને સ્વતંત્ર હોય છે અને તે અમલપાત્ર છે તથા પોતાની જ શક્તિથી અમલમાં આવે છે, એ માટે નહીં કે તે રદબાતલતાને માન્ય કરે છે, દૂર કરે છે અથવા ક્ષમ્ય ગણે છે. ”

૪૮. ઉપર ઉલ્લેખિત મધ્ય પ્રદેશ વડી અદાલતની પૂર્ણ ખંડપીઠ દ્વારા લેવાયેલો બહુમતીનો અભિપ્રાય અત્યંત પ્રશંસનીય છે અને વર્તમાન કેસમાં હું તે જ અભિપ્રાયનું અનુસરણ કરવાનો પ્રસ્તાવ કરું છું.

૪૯. મને કલકત્તા વડી અદાલતના શ્રીમતી. સત્યબાલા સામંતા તથા અન્ય વિ. બિષ્ણુપદા આદક તથા અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ કલકત્તા ૭૮, ના કેસમાં આપેલા એક નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરવા અને તેના પર આધાર રાખવા દો. તારણો નીચે મુજબ છે :

“૫. આ રિવિઝન દાવામાં પ્રતિવાદી દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી છે. તે મુખ્યત્વે આ આધાર પર ચુકાદાને પડકારે છે કે દાવો સ્મોલ કોઝીસ અદાલત દ્વારા સંજોય હતો અને દાવાનો દીર્ઘ દાવા તરીકે જે રીતે

વિચારણા કરવામાં આવ્યો છે, તેનાથી કાર્યવાહી દુષિત બની ગઈ છે. દાવાનું મૂળ અધિકારક્ષેત્રમાં વિચારણા કરવાનો અધિકાર અદાલતને જ હોવાથી હુકમનામું શૂન્ય છે. સ્મોલ કોઝીસ સ્વરૂપનો દાવો એવી અદાલત દ્વારા મૂળ અધિકારક્ષેત્રમાં ચલાવવામાં આવે છે જેને સ્મોલ કોઝીસ અદાલતની સત્તાઓ સોંપવામાં આવી નથી. આવી સ્થિતિમાં હુકમનામું અધિકારક્ષેત્ર વિના છે કે કેમ અને પરિણામે શૂન્ય છે કે કેમ, એવા પ્રશ્નનો અદાલતોને સામનો કરવો પડ્યો છે.

૬. અદાલતો દ્વારા ભિન્ન મત વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. એક મત એવો છે કે હુકમનામું અમાન્ય છે. રામ લખન વિ. મિસ્ત. જાનકા, એ.આઈ.આર. ૧૯૨૫ અવધ ૧૦૧, ચેકિયાહ થેવર વિ. શાંમુગસુન્દરમ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૬ મદ્રાસ ૬૧૦. બીજો મત એવો છે કે આ પ્રક્રિયામાં અનિયમિતતા અથવા ત્રુટી છે. હુકમનામું રદબાતલ નથી, જોધા બિજલ વિ. મગનલાલ ચગનલાલ, એ.આઈ.આર. ૧૯૩૦ બોમ્બે ૮૦; ભૈયાલાલ ગિરિધરિલાલ વિ. ટિકારામ ઉદૈચંદ જૈન, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૦ મધ્ય પ્રદેશ ૨૩૭ (૧૭૧૩). ૬અ. પ્રાંતીય લઘુ દાવા અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬ નીચે મુજબ છે

આ અધિનિયમ દ્વારા અથવા હાલમાં અમલમાં રહેલી અન્ય કોઈ અધિનિયમિત જોગવાઈ દ્વારા સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય, લઘુદાવા અદાલત દ્વારા સંજ્ઞાનમાં લઈ શકાય એવો દાવો, જે લઘુદાવા અદાલત દ્વારા વિચારણાયોગ્ય હોય તેની અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક મર્યાદાઓની અંદર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અન્ય કોઈ અદાલત દ્વારા વિચારવામાં આવશે નહીં.

૭. આ જોગવાઈ સામાન્ય દીવાની અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત દ્વારા લઘુવાદના દાવાની સુનાવણી પર પ્રતિબંધ મૂકે છે, શરતે કે તે દાવાની સુનાવણી કરવા માટે લઘુવાદોની અદાલત અસ્તિત્વમાં હોય.

૮. અરજદારઓ તરફથી હાજર શ્રી ભટ્ટાચાર્ય નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૯ પર ખૂબ જ આધાર રાખે છે. નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતા સામાન્ય રીતે સ્મોલ કોઝ દાવાઓમાં લાગુ પડે છે, સિવાય કે નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૭, આદેશ ૨૧ નિયમ ૮૨, આદેશ ૩૮, નિયમ ૧૩ અને આદેશ ૫૦. સંહિતાની કલમ ૯ માં નીચે મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે:—

અદાલતોને (અહીં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓને આધીન રહીને) દિવાણી સ્વરૂપના તમામ દાવાઓની સુનાવણી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર રહેશે, સિવાય તેવા દાવાઓના કે જેઓની સંજ્ઞાન લેવાનો અધિકાર સ્પષ્ટ રીતે અથવા અનુસૂચિત રીતે પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યો હોય.

બંને જોગવાઈઓને સાથે વાંચતાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે સામાન્ય દીવાની અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત લઘુદાવા પ્રકૃતિનો દાવો ચલાવશે નહીં.

૯. વર્તમાન મામલે, લઘુ દાવા સ્વરૂપનો હોવાનો આક્ષેપિત દાવો મૂળ અધિકારક્ષેત્રમાં નાગરિક અદાલતે દીર્ઘ દાવા તરીકે ચલાવ્યો હતો. અરજદારનો દાવો છે કે નીચેની બંને અદાલતો દ્વારા અપાયેલ ડિક્રી શૂન્ય છે. આ દલીલને નકારવા માટે નીચેની અપીલ અદાલતને જે મુખ્ય આધાર અસરકારક રહ્યો તે એવો હતો કે આટલી મોડેથી

ઉઠાવાયેલો એવો આક્ષેપ સ્વીકારવામાં આવી શકતો નથી. આ આક્ષેપ માત્ર દલીલો દરમિયાન જ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. શ્રી ભટ્ટાચાર્યએ નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૯૯ પર આધાર મૂક્યો.

પક્ષકારો અથવા દાવાના કારણોના કોઈ ખોટા સંયોજન (અથવા અસંયોજન), અથવા કેસમાં કોઈ પ્રક્રિયામાં રહેલી કોઈ ભૂલ, ખામી અથવા અનિયમિતતાના કારણે, જે કેસના ગુણદોષો અથવા અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને અસર કરતી ન હોય, તેના આધારે અપીલમાં કોઈપણ નિર્ણયને પલટવામાં આવશે નહીં અથવા મૂળભૂત રીતે બદલવામાં આવશે નહીં, તેમજ કોઈપણ કેસને પુનઃવિચારણા માટે પરત મોકલવામાં આવશે નહીં.

૧૦. આ જોગવાઈ પર આધાર રાખીને એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન અપીલમાં તેમજ પુનરીક્ષણમાં પણ ઉઠાવી શકાય છે. અરજદારો મૂળભૂત રીતે સાચા છે. જો નીચલી અદાલત પાસે એવું અધિકારક્ષેત્ર સ્વભાવતઃ જ અસ્તિત્વમાં ન હોય, તો અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન અપીલમાં અથવા પુનરીક્ષણમાં પણ ઉઠાવી શકાય છે.

૧૧. આ સંદર્ભમાં અમે, ૧૯૭૬માં સુધારાયેલ સંહિતાની કલમ ૨૧ તરફ પણ ધ્યાન આપી શકીએ છીએ.

"કલમ ૨૧(૧) : દાવો દાખલ કરવાની જગ્યાને લગતો કોઈ વાંધો કોઈપણ અપીલીય અથવા પુનરીક્ષણ અદાલત દ્વારા

મંજૂર કરવામાં આવશે નહીં, સિવાય કે એવો વાંધો પ્રથમ અદાલતમાં શક્ય તેટલી વહેલી તક પર ઉઠાવવામાં આવ્યો હોય અને જે તમામ કેસોમાં મુદ્દાઓ નક્કી કરવામાં આવતા હોય તેમાં એવી નક્કી કરતા સમયે અથવા તે પહેલાં ઉઠાવવામાં આવ્યો હોય, અને સિવાય કે તેના પરિણામે ન્યાયનો ભંગ થયો હોય.

(૨) કોઈ અદાલતની અધિકારક્ષેત્રની આર્થિક મર્યાદાઓના સંદર્ભમાં તેની સક્ષમતાને લગતી કોઈ આપત્તિ કોઈપણ અપીલ અદાલત અથવા પુનર્વિચાર અદાલત દ્વારા સ્વીકારવામાં આવશે નહીં, જો સુધી એવી આપત્તિ પ્રથમ અદાલતમાં શક્ય તેટલી વહેલી તક પર લેવામાં આવી ન હોય અને, જે તમામ કેસોમાં મુદ્દાઓ ઘડવામાં આવ્યા હોય, તેવી ઘડતર સમયે અથવા તે પહેલાં લેવામાં આવી ન હોય, અને જો સુધી તેના પરિણામે ન્યાયનું નિષ્ફળ થવું થયેલું ન હોય.
(૩)....."

૧૨. સર્વોચ્ચ અદાલતે કિરણ સિંહ વિ. ચમન પાસવાન, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૪૦ માં અવલોકન કર્યું :

આ એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે, જે સુસ્થાપિત છે, કે અધિકારક્ષેત્ર વિના અદાલત દ્વારા પારિત કરવામાં આવેલી ડિકી રદબાતલ હોય છે. અમાન્યતા જ્યારે પણ અને જ્યાં પણ તે અમલમાં મૂકવાની અથવા તેના પર આધાર રાખવાની માંગ કરવામાં આવે ત્યારે, અમલવારીના તબક્કે પણ અને આનુષંગિક કાર્યવાહીમાં પણ, રજૂ કરી શકાય છે. અધિકારક્ષેત્રમાં રહેલી

ખામી, તે નાણાકીય હોય કે પ્રાદેશિક, અથવા દાવાની વિષયવસ્તુ સંબંધિત હોય, અદાલતને કોઈપણ ડિકી પારિત કરવાની મૂળ સત્તા પર જ પ્રહાર કરે છે, અને આવી ખામી પક્ષકારોની સંમતિથી પણ દૂર કરી શકાતી નથી.

૧૩. અરજદારની દલીલ એવી છે કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલત અધિનિયમની કલમ ૧૬ ને નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૯ સાથે વાંચતાં, મૂળ અધિકારક્ષેત્રમાં નાની દાવા સ્વરૂપની વાદની સુનાવણી કરવા માટે નાગરિક અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર પર પ્રતિબંધ આવે છે અને તેથી હુકમનામું રદબાતલ છે. કિરણ સિંહ વિ. ચમન પાસવાન (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૪૦) (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણયને ધ્યાનમાં લેતાં, આવા શૂન્ય હુકમનામાને પુનર્વિચારમાં પડકારી શકાય છે. તેથી, એમ દલીલ કરવામાં આવે છે કે નીચલી અપીલી અદાલતનું તર્ક ટકી શકશે નહીં. વધુમાં એવો પણ વાદ કરવામાં આવે છે કે નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાના હુકમ ૭, નિયમ ૧૦ માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈને ધ્યાનમાં લેતાં, યોગ્ય અદાલતમાં રજૂઆત કરવા માટે વાદપત્ર વિપરીત પક્ષને પરત કરવું જોઈએ.

૧૪. દિવાણી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૯૯, સંહિતાની કલમ ૨૧ દ્વારા મયા દિત થાય છે. અન્ય શબ્દોમાં, જ્યાં સુધી એવો અધિકારક્ષેત્રના અભાવનો આક્ષેપ સંહિતાની કલમ ૨૧ હેઠળ અસ્વીકાર્ય હોય, ત્યાં સુધી અદાલત સંહિતાની કલમ ૯૯ હેઠળ પણ એવો આક્ષેપ સ્વીકારશે નહીં.

૧૫. કલમ ૨૧(૨) ને ૧૯૭૬ ના સુધારા અધિનિયમ દ્વારા સંહિતામાં સમાવેશ કરવામાં આવી છે. કિરણ સિંહ વિ. ચમન પાસવાન

(એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૪૦) (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણયમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે અધિકારક્ષેત્રની ખામી હોવાનું માન્યું હતું, છતાં પણ અરજપત્રમાં દર્શાવેલ મૂલ્યાંકનના આધારે તે કેસમાં કોઈ પૂર્વગ્રહ સર્જાયો ન હતો, આ કારણસર હસ્તક્ષેપ કરવાની ના પાડી હતી. અપીલ જિલ્લા ન્યાયાધીશ સમક્ષ જતી. મૂલ્યાંકનમાં સુધારાના પરિણામે પ્રથમ અપીલ માત્ર વડી અદાલતમાં જતી. પરંતુ પ્રથમ અપીલ જિલ્લા ન્યાયાધીશે સાંભળી હતી. સર્વોચ્ચ અદાલતે જાણ્યું હતું કે તે કેસમાં કોઈ પૂર્વગ્રહ સર્જાયો ન હતો. પૂર્વગ્રહના અભાવનો વિચાર અદાલતને વાંધો નામંજૂર કરવા માટે પ્રબળ રહ્યો હતો.

૧૬. અદાલત સમક્ષ બે બાબતો વિચારવાપાત્ર હોવી જોઈએ. આવા કેસોમાં સર્વોપરી વિચારણા એ રહેશે કે અદાલત પાસે મૂળભૂત રીતે અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ હતો કે નહીં. અધિકારક્ષેત્રના મૂળભૂત અભાવ અને અધિકારક્ષેત્રના અનિયમિત પ્રયોગ વચ્ચેનો ભેદ અવગણવામાં આવી શકતો નથી. બીજી વિચારણા પક્ષકારોને થયેલ હાનિ અથવા ન્યાયના ભંગની છે. પ્રથમ સ્થિતિમાં હાનિનો પ્રશ્ન અથવા ન્યાયના ભંગ અંગેની વિચારણા અસંગત છે. બીજી સ્થિતિમાં તે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

૧૭. પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલત અધિનિયમની યોજના ઝડપી સુનાવણી અને ઓછી ખર્ચાળ ઉપાય સુનિશ્ચિત કરવા માટે રચાયેલ છે. સ્મોલ કોર્ટ અદાલત દ્વારા નાનાં દાવાની સુનાવણીમાં દીવાની દાવામાં અનુસરાતી વિસ્તૃત પ્રક્રિયા અનુસરવાની આવશ્યકતા નથી. તેથી, નાનાં દાવાની સુનાવણી માટે સંક્ષિપ્ત પ્રક્રિયા અનુસરવામાં આવે છે. મૂળ દીવાની અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરનાર મુનિસિફ મૂળ પક્ષે નાણાં વસૂલાતનો દાવો ચલાવી શકે છે. એવો દાવો સ્મોલ કોર્ટ

અદાલતમાં ટકાઉ હોઈ શકે છે. પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલત અધિનિયમની કલમ ૧૬ તથા દીવાની કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૧૧ હેઠળના પ્રતિબંધને કારણે, પૂર્વોક્ત અદાલત નાનાં દાવાના સ્વરૂપનો દાવો ચલાવી શકતી નથી અથવા કહીએ તો ચલાવી જ શકતી નથી. તેથી, જો પૂર્વોક્ત અદાલત દીવાની દાવાની વિસ્તૃત પ્રક્રિયા અનુસરીને નાનો દાવો ચલાવે, તો દાવાના પક્ષકારોને કોઈ હાનિ થતી નથી. વાસ્તવમાં તેઓ જે ગુમાવે છે તે ઝડપી સુનાવણી અને ઓછી ખર્ચાળ ઉપાય છે. પરંતુ તેમને અપીલની તક મળે છે. વિરુદ્ધ સ્થિતિમાં, નિઃસંદેહ, હાનિ થશે. જે નાણાં વસૂલાતનો દાવો સ્મોલ કોર્ટ અદાલત દ્વારા ચલાવી શકાય એવો નથી, તેનો નિર્ણય સ્મોલ કોર્ટ અદાલત સંક્ષિપ્ત પ્રક્રિયા અનુસરીને કરી શકતી નથી, કારણ કે પક્ષકારોને મૂળ પક્ષે દીવાની દાવાની વિસ્તૃત પ્રક્રિયાનો હક હતો.

૧૮. તેથી મૂળ અધિકારક્ષેત્રમાં નાણાંકીય દાવાનો નિરાકરણ કરવા માટે મુનસિફ પાસે સ્વભાવતઃ અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ નહોતો. મૂળ પક્ષે લઘુદાવા સ્વભાવના કેસનો નિર્ણય કરતી વખતે અધિકારક્ષેત્રનો અનિયમિત ઉપયોગ થયો હતો. જોધા બીજલ વિ. મગનલાલ છગનલાલ (એ.આઈ.આર. ૧૯૩૦ બોમ્બે ૮૦) (ઉપરોક્ત) અને ભૈયાલાલ ગિરિધરીલાલ શ્રીવાસ્તવ વિ. ટિકારામ (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૦ મધ્ય પ્રદેશ ૨૩૭) (એફ.બી.) માં તેને 'પ્રક્રિયામાં ખામી' તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે.

૧૯. બીજો કસોટી ન્યાયના ભંગ અથવા પક્ષકારોને થયેલ પૂર્વાગ્રહની છે, જેમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. નાણાકીય દાવાનો નિકાલ કરવા સક્ષમ એવા મુનસિફે મૂળ અધિકારક્ષેત્રમાં આ મામલાનો વિચાર કર્યો હતો અને પક્ષકારોને મામલાનો વિરોધ કરવા પૂર્ણ અવકાશ મળ્યો

હતો. ન્યાયનો કોઈ ભંગ થયો નથી કે પક્ષકારોને કોઈ પૂર્વાગ્રહ પહોંચ્યો નથી.

૨૦. આ સંદર્ભમાં સી.પી. સંહિતાની કલમ ૨૧ ની ઉપકલમ (૨) ના સમાવીકરણનો વિચાર કરી શકાય. જો સહાયક જિલ્લા ન્યાયાધીશ દ્વારા વિચારણીય દાવો મુનસિફ દ્વારા ચલાવવામાં આવ્યો હોય, તો આ આધાર પરની વાંધાની અરજી ઉચ્ચ અદાલતમાં સ્વીકારવામાં આવી શકતી નથી, સિવાય કે એવો વાંધો મુદ્દાઓ નક્કી થાય તે પહેલાં નીચલી અદાલતમાં ઉઠાવવામાં આવ્યો હોય. વર્તમાન મામલામાં અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન દલીલો દરમિયાન ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. એકવાર વિચારણાની કાર્યવાહી પૂર્ણ થઈ જાય પછી, પ્રતિવાદીને એ કહેવા માટે સાંભળવામાં આવી શકશે નહીં કે અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર નહોતું.

૨૧. આ પ્રકારની સમસ્યાનો વિચાર મધ્ય પ્રદેશ વડી અદાલતની સંપૂર્ણ પીઠ દ્વારા ભૈયાલાલ ગિરિધરીલાલ શ્રીવાસ્તવ વિ. ટિકારામ ઉદૈચંદ જૈન, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૦ મધ્ય પ્ર. ૨૩૭ માં કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રશ્નનો વિવિધ દૃષ્ટિકોણોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો અને અંતે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટ અદાલત અધિનિયમની કલમ ૧૬ ના ઉદ્દેશ ધનના કારણે હુકમનામું રદબાતલ બનતું નથી. હું આ દૃષ્ટિકોણ સાથે સંમત છું. આ દૃષ્ટિકોણ સ્વીકારતાં હું એવો સિદ્ધાંત નિર્ધારિત કરવા ઇચ્છતો નથી કે, જે મામલાનો સંજ્ઞાન લેવાની સત્તા ધરાવતી સ્મોલ કોર્ટ અદાલત અસ્તિત્વમાં હોવા છતાં, લઘુદાવાનો દાવો મૂળ અધિકારક્ષેત્રમાં દીવાની અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતમાં દાખલ કરી શકાય. પરંતુ હું એવું માનું છું કે, મૂળ અધિકારક્ષેત્રમાં સામાન્ય દીવાની અધિકારક્ષેત્ર

ધરાવતી અદાલત દ્વારા અજાણતાં અથવા અન્યથા લઘુદાવાના દાવાની સુનાવણી કરવામાં આવી હોય, તો માત્ર તે કારણસર હુકમનામું રદબાતલ બનતું નથી, જો પક્ષકારોએ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને સ્વીકારી લીધું હોય અથવા પ્રારંભિક તકે વાંધો ઉઠાવ્યો ન હોય.

૨૨. આ પુનર્વિચાર અરજીને બીજા આધાર પર પણ નિષ્ફળ જવું જ જોઈએ. લઘુ હેતુઓની અદાલત એવા કોઈ વિવાદનો સંજ્ઞાન લેશે નહીં, જેમાં માલિકીના હક અંગેનો જટિલ પ્રશ્ન સામેલ હોય. હાલના કેસમાં પ્રતિવાદી પક્ષકારો મિલકત પર પોતાનો માલિકી હક દાવો કરે છે. બચાવ પક્ષ તે માલિકી હકનો ઇનકાર કરે છે અને અન્ય વ્યક્તિને માલિક તરીકે સ્થાપિત કરે છે. બચાવ પક્ષના જણાવ્યા મુજબ આ મિલકત બરવારી કમિટીની છે, જેના હેઠળ પ્રતિવાદી ભાડુઆત છે. તેથી, અદાલતે માલિકી હક અંગેના આ વિવાદિત પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો પડે છે. દીવાની અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી સામાન્ય અદાલતે આ વિવાદનો નિરાકરણ કરવું જોઈએ. ”

૫૦. હું બોમ્બે વડી અદાલતના પૂર્ણ પીઠના જોધા બીજલ વિ. મગનલાલ છગનલાલ દેસાઈ, એ.આઈ.આર. ૧૯૩૦ બોમ્બે ૮૦ના નિર્ણયનો પણ આધાર લઈ શકું છું. હું સંબંધિત બે પરિચ્છેદો આ મુજબ ઉદ્ધૃત કરી શકું છું :

”૨. હકીકતો નીચલી અદાલતોના ચુકાદાઓમાં ખૂબ વિસ્તૃત રીતે દર્શાવવામાં આવી છે. અમારું મત છે કે દાવો ક્રમાંક ૧૦ સન ૧૯૨૬, જેમાંથી પુનર્વિચાર અરજી ક્રમાંક ૪૨૯ સન ૧૯૨૯ ઊભી થાય છે, તે જમીની ધમકી હેઠળ ચૂકવવામાં આવેલી રકમની વસૂલાત માટે તેમજ રકમની અટકાયતને કારણે નુકસાનરૂપે દંડ અને વ્યાજ મેળવવા

માટેનો હતો. આવી સ્થિતિમાં, તે લઘુદાવા અદાલતને સંજ્ઞાનપાત્ર દાવો હતો. વાદીએ તે લઘુદાવા અદાલતની સત્તા ધરાવતા સબઓર્ડિનેટ ન્યાયાધીશ સમક્ષ લઘુદાવા અદાલતના દાવા તરીકે દાખલ કર્યો હતો, અને તેમણે નિર્દેશ આપ્યો કે તેનો નિયમિત દાવા તરીકે વિચાર થવો જોઈએ. ત્યારબાદ તે સંયુક્ત સબઓર્ડિનેટ ન્યાયાધીશને મોકલવામાં આવ્યો, જેમને લઘુદાવા અદાલતની સત્તા ન હતી, અને તેમણે તેનો નિયમિત દાવા તરીકે વિચાર કર્યો. અમને લાગે છે કે માત્ર વ્યાજની માંગણી કરવામાં આવી હતી એટલા માટે કારણકાર્ય દ્વિતીય અનુસૂચિ, ખંડ ૩૩ (જે) હેઠળનું નહોતું. વ્યાજની માંગણી રકમની અટકાયતને કારણે નુકસાનરૂપે કરવામાં આવી હતી અને ખંડ (જે) હેઠળ વળતર તરીકે કરવામાં આવી નહોતી.

૩. સંયુક્ત અધીનસ્થ ન્યાયાધીશે વાદીની માંગણી મંજૂર કરીને હુકમનામું આપ્યું હતું. જિલ્લા અદાલતે તેમનું હુકમનામું પલટાવી દીધું હતું. વાદીએ અહીં પુનર્વિચારમાં અરજી કરી છે. કોચલીપારા સીતાપથી વિ. કંકિપાટી સુબ્બૈયા (૧૯૦૮) આઈ.એલ.આર. ૩૩ મદ્રાસ ૩૨૩, પરમેશ્વરન નમ્બુદિરી વિ. વિષ્ણુ એમ્બ્રાન્ડી (૧૯૦૪) આઈ.એલ. ૨૭ મદ્રાસ ૪૭૮, અને અબ્દુલ મજિદ વિ. બેદાધર સરણ દાસ (૧૯૧૬) આઈ.એલ.આર. ૩૯ અલ્હાબાદ ૧૦૧ ના અધિકારના આધારે, અમે જે પ્રક્રિયા અનુસરવી જોઈતી હોત તે નીચલી અપિલીય અદાલતના હુકમનામાને રદ કરવાની હોત એમ અમે માનીએ છીએ. પરંતુ અમે હાલમાં પુનર્વિચાર સત્તામાં બેઠેલા હોઈ, અમારું માનવું છે કે આ દાવાનો સામાન્ય દાવા તરીકે થયેલો વિચાર પક્ષકારોને હાનિકારક બન્યો છે, કારણ કે સંયુક્ત અધીનસ્થ ન્યાયાધીશ સ્મોલ કોક્સિસ અદાલતની સત્તાઓ સોંપવા માટે પૂરતી જેષ્ઠતા ધરાવતા ન્યાયાધીશ ન હતા અને તેથી આ દાવાના વિચાર માટે યોગ્ય

અધિકરણ ન હતા. આથી એવો અનુમાન કરવાનું અમારું અભિપ્રાય નથી કે તેમને આ દાવો ચલાવવાનો અધિકારક્ષેત્ર જ ન હતો, કારણ કે પ્રોવિન્શિયલ સ્મોલ કોર્ટિસ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૧૬નું પાલન કરવામાં થયેલ નિષ્ફળતા, કેસ ચલાવવાનો અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી સ્મોલ કોર્ટિસ અદાલત સિવાયની અદાલતમાં કાર્યવાહી કરવામાં માત્ર પ્રક્રિયાની ખામી માત્ર જણાય છે. જો આ દાવો સ્મોલ કોર્ટિસ અદાલતના દાવા તરીકે ચલાવવામાં આવ્યો હોત, તો સ્મોલ કોર્ટિસ અદાલતો અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળ તે હુકમનામા સામે કોઈ અપીલ રહેલી ન હોત. પરંતુ તે સ્થિતિમાં દાવો સ્મોલ કોર્ટિસ અદાલતની સત્તાઓથી સજ્જ એવા ન્યાયાધીશ દ્વારા ચલાવવામાં આવ્યો હોત, અને તેથી એવો ન્યાયાધીશ, જેના નિર્ણયને વિધાનમંડળે અંતિમતા અર્પી છે. ”

૫૧. અપીલકર્તાઓ – મૂળ પ્રતિવાદીઓ તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલ શ્રી ઠક્કરે સર્વોચ્ચ અદાલતના હર્ષદ ચીમનલાલ મોદી વિ. ડી.એલ.એફ. યુનિવર્સલ લિમિટેડ અને અન્ય, (૨૦૦૫)૭ એસ.સી.સી. ૭૯૧ના એક નિર્ણય ઉપર આધાર રાખ્યો. સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષની અપીલ દિલ્હી ખાતેના વધારાના જિલ્લા ન્યાયાધીશે પસાર કરેલા અને દિલ્હી વડી અદાલતે સમર્થન આપેલા તે આદેશ વિરુદ્ધ દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં એવો નિષ્કર્ષ નોંધાયો હતો કે દિલ્હી અદાલતને દાવો ચલાવવાનો અધિકારક્ષેત્ર ન હતો અને અરજીપત્ર યોગ્ય અદાલતમાં રજૂ કરવા માટે અરજદારને પરત કરવો જોઈએ. દાવો અચળ મિલ્કત સંબંધિત કારણના વિશિષ્ટ પાલન માટેનો હતો. સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે સંહિતાની કલમ ૧૬ની જોગવાઈઓ અનુસાર, એવો દાવો જ્યાં અચળ મિલ્કત આવેલી હોય ત્યાં દાખલ કરી શકાય. નિર્વિવાદ રીતે, જણાવેલ પ્રકરણમાં દાવાની મિલ્કત ગુડગાંવ (હરિયાણા રાજ્ય) ખાતે આવેલી હતી. તેથી, દિલ્હી અદાલતને

દિલ્હી બહાર આવેલી જમીનના ટુકડાના ખરીદી કરારના વિશિષ્ટ પાલન માટેનો દાવો સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર ન હતો. સર્વોચ્ચ અદાલતે એ હકીકતનો પણ નોંધ લીધો કે પ્રતિવાદીઓનું મુખ્ય કાર્યાલય દિલ્હીમાં હતું. પક્ષકારો વચ્ચેનો કરાર દિલ્હીમાં કરવામાં આવ્યો હતો. ચુકવણી દિલ્હીમાં થવાની હતી અને કેટલીક હમ્મની રકમો પણ દિલ્હીમાં ચૂકવવામાં આવી હતી. તેમ છતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે પોતાના વિચાર માટે જે સંબંધિત પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો તે એવો હતો કે અચળ મિલકત સંબંધિત કરારના વિશિષ્ટ પાલન માટેનો દાવો કઈ અદાલતમાં ચાલે. સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે પક્ષકારો પોતપોતાની વચ્ચે એવો અધિકારક્ષેત્ર એવી કોઈ ચોક્કસ અદાલતને આપી શકતા નથી, જેને મૂળભૂત રીતે એવો અધિકારક્ષેત્ર જ ન હોય. દર્શાવેલ પ્રકરણમાં પક્ષકારોએ એવી સંમતિ આપી હતી કે વ્યવહાર પરથી ઉદ્ભવતા મુદ્દાઓમાં માત્ર દિલ્હી અદાલતને જ અધિકારક્ષેત્ર રહેશે. સર્વોચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે એવી જોગવાઈ તેવા પ્રકરણોમાં લાગુ પડે જ્યાં બે અથવા તેથી વધુ અદાલતોને દાવો સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોય અને પક્ષકારોએ એક અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને આધિન થવા માટે સંમતિ આપી હોય. ઉપરોક્ત હકીકતી પૃષ્ઠભૂમિમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :

"૧૫. હવે, સંહિતાની કલમો ૧૫ થી ૨૦માં અદાલતોના અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત વિગતવાર જોગવાઈઓ સમાયેલ છે. તે દાવાઓ દાખલ કરવા માટેના મંચનું નિયમન કરે છે. તે સ્થાનિક ચિંતાના વિષયો સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને વિવિધ અદાલતોમાં લાવી શકાય એવા બહુવિધ દાવાઓ માટે જોગવાઈ કરે છે. કલમ ૧૫ દાવેદારને એવો દાવો તે ચલાવવા સક્ષમ હોય તેવી સૌથી નીચી શ્રેણીની અદાલતમાં દાખલ કરવાનો આગ્રહ રાખે છે. કલમ ૧૬ એ જોગવાઈ કરે છે કે અચલ મિલકતની વસુલાત માટેના દાવાઓ, અથવા અચલ મિલકતના

ભાગલા માટેના દાવાઓ, અથવા ગીર્વે મુકાયેલ મિલકતના ફોરક્લોઝર, વેચાણ અથવા મુક્તિ માટેના દાવાઓ, અથવા અચલ મિલકતમાં અન્ય કોઈ હક્ક અથવા હિતના નિર્ધારણ માટેના દાવાઓ, અથવા અચલ મિલકતને થયેલ અન્યાય માટે વળતર મેળવવા માટેના દાવાઓ, તે અદાલતમાં દાખલ કરવાના રહેશે જેના અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક હદમાં મિલકત આવેલી હોય. કલમ ૧૬ની જોગવાઈ એ જાહેર કરે છે કે જ્યાં માંગવામાં આવેલ રાહત પ્રતિવાદીના વ્યક્તિગત પાલન દ્વારા મેળવી શકાય તેવી હોય, ત્યાં દાવો મિલકત આવેલી હોય તે અધિકારક્ષેત્રની અદાલતમાં અથવા પ્રતિવાદી હકીકતમાં અથવા સ્વૈચ્છિક રીતે રહેતો હોય, અથવા વ્યવસાય કરતો હોય, અથવા વ્યક્તિગત રીતે આવક માટે કામ કરતો હોય તે અદાલતમાં, બંનેમાંથી કોઈ એકમાં દાખલ કરી શકાય. કલમ ૧૭, કલમ ૧૬ને પૂરક છે અને હકીકતમાં તે કલમની બીજી જોગવાઈ સમાન છે. તે એવા કેસો વિષે છે જેમાં અચલ મિલકત વિવિધ અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રમાં આવેલી હોય. કલમ ૧૮ તેવા પ્રસંગે લાગુ પડે છે જ્યાં વિવિધ અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રની સ્થાનિક હદો અનિશ્ચિત હોય. કલમ ૧૯ એક વિશેષ જોગવાઈ છે અને તે વ્યક્તિને અથવા જંગમ મિલકતને થયેલા અન્યાય માટે વળતરના દાવાઓ પર લાગુ પડે છે. કલમ ૨૦ અવશેષ કલમ છે અને કલમો ૧૫ થી ૧૯ દ્વારા ન આવરી લેવાયેલા અથવા ન આવરી લેવાયેલા તમામ કેસોને આવરી લે છે.

૧૬. આ રીતે કલમ ૧૬ એ એક સુસ્થાપિત સિદ્ધાંતને માન્યતા આપે છે કે વસ્તુ અથવા સંપત્તિ વિરુદ્ધની કાર્યવાહી એવી અદાલતમાં લાવવામાં આવવી જોઈએ જ્યાં એવી વસ્તુ સ્થિત હોય. જે અદાલતની પ્રાદેશિક અધિકારિતાની અંદર એવી સંપત્તિ સ્થિત ન હોય, તેને એવી સંપત્તિમાંના હકો અથવા હિતો અંગે વ્યવહાર કરવા અને નિર્ણય

આપવા સત્તા નથી. અન્ય શબ્દોમાં, જે વિવાદમાં અદાલત અસરકારક ચુકાદો આપી શકતી નથી, તેવા વિવાદ પર અદાલતને અધિકારિતા નથી. નિઃસંદેહ, કલમ ૧૬ ની જોગવાઈમાં આવેલ ઉપબંધ કહે છે કે, અધિકારિતાની બહાર સ્થિત અચળ સંપત્તિના મામલે અદાલત વસ્તુ વિષયક રાહત આપી શકતી ન હોવા છતાં, જ્યાં માંગેલી રાહત પ્રતિવાદીની વ્યક્તિગત આજ્ઞાપાલન દ્વારા મેળવી શકાય તેવી હોય ત્યાં તે દાવો સ્વીકારી શકે છે. આ ઉપબંધ ઇંગ્લેન્ડની ચાન્સરી અદાલતો દ્વારા માન્ય કરાયેલા વિખ્યાત સૂત્ર "ઇક્વિટી ઇન પર્સોનમ કાર્ય કરે છે" પર આધારિત છે; ઇક્વિટી અદાલતોને પ્રતિવાદીની વ્યક્તિગત આજ્ઞાપાલન દ્વારા વિદેશમાં સ્થિત અચળ સંપત્તિ સંબંધિત કેટલાક દાવાઓ સ્વીકારવાની અધિકારિતા હતી. જે સિદ્ધાંત પર આ સૂત્ર આધારિત હતું તે એવો હતો કે અદાલતો વિદેશમાં સ્થિત અચળ સંપત્તિ સંબંધિત દાવાઓમાં પોતાના ચુકાદાઓને ઇન પર્સોનમ પ્રક્રિયા દ્વારા, અર્થાત્ પ્રતિવાદીની ધરપકડ કરીને અથવા તેની સંપત્તિ જપ્ત કરીને, અમલમાં મૂકી રાહત આપી શકતી હતી.

૧૯. હાલના કેસમાં, પરંતુક લાગુ પડતો નથી. વાદી દ્વારા માંગવામાં આવેલી રાહત અચળ મિલ્કત સંબંધિત કરારના વિશિષ્ટ પાલન માટે છે, જેમાં પ્રતિવાદી નં. ૧ ને વાદીના હિતમાં વેચાણદસ્તાવેજ અમલમાં મૂકવા અને તેને કબજો સોંપવાનો આદેશ આપવા વિનંતી કરવામાં આવી છે. તેથી, નીચલી અદાલતે એવો નિષ્કર્ષ આપ્યો કે દાવો સંહિતાની કલમ ૧૬ ની ખંડ (ડી) હેઠળ આવરી લેવાયો હતો અને પરંતુક લાગુ પડતો નહોતો, તે યોગ્ય હતું.

૨૦. અમારી માન્યતા મુજબ, અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલની એ રજૂઆત કે વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થતા મામલાઓમાં માત્ર દિલ્લી

અદાલતને જ અધિકારક્ષેત્ર હતું, તેમાં પણ કોઈ બળ નથી. અમારી માન્યતા મુજબ, આવી જોગવાઈ તેવા કેસોમાં લાગુ પડે, જ્યાં બે અથવા વધુ અદાલતોને દાવો સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોય અને પક્ષકારોએ એક અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને આધીન થવા સંમતિ આપી હોય.

૨૧. સંહિતાની કલમ ૨૦નું સાદું વાચન કરતાં તેમાં શંકાને કોઈ સ્થાન રહેતું નથી કે તે અવશિષ્ટ જોગવાઈ છે અને કલમ ૧૫ થી ૧૮ની મર્યાદાઓની અંદર ન આવતાં કેસોને આવરી લે છે. કલમના પ્રારંભિક શબ્દો "ઉપરોક્ત મર્યાદાઓને આધીન" મહત્વપૂર્ણ છે અને તે વિપુલ પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ કરે છે કે આ કલમ પોતાના વ્યાપમાં તમામ વ્યક્તિગત દાવાઓને સમાવે છે. આથી, કલમ ૨૦ હેઠળ આવતો દાવો એવી અદાલતમાં સ્થાપિત કરી શકાય છે જેના અધિકારક્ષેત્રમાં પ્રતિવાદી રહે છે, અથવા વ્યવસાય કરે છે, અથવા વ્યક્તિગત રીતે લાભાર્થી કામ કરે છે, અથવા જ્યાં કારણેઅમલ સંપૂર્ણપણે અથવા આંશિક રીતે ઉદ્ભવે છે.

૨૬. તેમ છતાં, પ્રશ્ન એ છે કે શું આ મામલામાં દિલ્હી અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર છે. જો તે પ્રશ્નનો જવાબ હકારાત્મક હોય, તો વાદીનો આ દાવો સ્વીકારવો પડશે કે દિલ્હીની અદાલતને પણ દાવો સંભળાવવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોવાથી અને પક્ષકારોએ કરાર દ્વારા તે અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને સ્વીકાર્યું હોવાથી, આ કેસ સંહિતાની કલમ ૨૦ હેઠળ આવરી લેવાયેલો છે અને મંચની પસંદગીના દૃષ્ટિએ, અન્ય અદાલતને પણ અધિકારક્ષેત્ર હોય તો છતાં, કરાર મુજબ વાદીને તે અદાલતનો આશરો લેવા માટે બાધ્ય કરી શકાય. બીજી તરફ, જો પ્રતિવાદીનો દાવો સ્વીકારવામાં આવે અને એવું ઠરાવવામાં આવે કે

આ કેસ સંહિતાની કલમ ૧૬ હેઠળ આવરી લેવાયેલો છે અને કલમ ૧૬નો પરંતુક લાગુ પડતો નથી, તેમજ અવશિષ્ટ જોગવાઈ તરીકે કલમ ૨૦ પણ લાગુ પડતી નથી અને આ મામલામાં દિલ્હીની અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર નથી, તો વર્તમાન અપીલમાં પડકારવામાં આવેલ આદેશ કાયદાના વિરુદ્ધ છે એવું કહી શકાય નહીં. જેમ અમે અગાઉ સૂચવ્યું છે, દાવો અચલ સંપત્તિ સંબંધિત કરારના નિશ્ચિત પાલન અને પ્લોટના કબજા અંગે છે. તેથી, તે કલમ ૧૬ના મુખ્ય ભાગ હેઠળ આવે છે. કલમ ૧૬નો કોઈપણ પરંતુક આકર્ષિત થતો નથી અને કલમ ૨૦ (અવશિષ્ટ જોગવાઈ) પણ લાગુ પડતી નથી, અને તેથી દિલ્હીની અદાલત પાસે આ કાર્યવાહી સંભળાવવા, હાથ ધરવા અને તેનો નિર્ણય કરવા માટે મૂળભૂત અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ છે.

૨૯. સુશ્રી મલ્હોત્રાએ ત્યારબાદ દલીલ કરી કે સંહિતાની કલમ ૨૧ મુજબ અધિકારક્ષેત્ર અંગેની આપત્તિ પક્ષકાર દ્વારા શક્ય તેટલી વહેલી તકે અને દરેક સ્થિતિમાં મુદ્દાઓ નક્કી થાય ત્યારે અથવા તે પહેલાં ઉઠાવવી જરૂરી છે. વર્તમાન મામલે, વાદી દ્વારા ૧૯૮૮ માં દાવો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો અને પ્રતિવાદીઓ દ્વારા ૧૯૮૯ માં લેખિત જવાબ દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં અદાલતનું અધિકારક્ષેત્ર સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. પક્ષકારોના અભિવ્યક્તિના આધાર પર અદાલતે ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૭ માં મુદ્દાઓ ઘડ્યા હતા. અદાલતના અધિકારક્ષેત્રના સ્વીકારને ધ્યાનમાં લેતા, અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર બાબતે કોઈ મુદ્દો ઘડવામાં આવ્યો નહોતો. માત્ર ૧૯૯૮ માં જ લેખિત જવાબમાં સુધારા માટે અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર ન હોવાની દલીલ ઉઠાવવામાં આવી હતી. બન્ને અદાલતો સુધારો મંજૂર કરવામાં અને સંહિતાની

કલમ ૨૧ ને અવગણવામાં સંપૂર્ણપણે ભૂલ પર હતી. આ સંદર્ભમાં વિદ્વાન વકીલે અમારું ધ્યાન હીરા લાલ વિ. કાલી નાથ, (૧૯૬૨) ૨ એસ.સી.આર. ૭૪૭ અને બહેરેન પેટ્રોલિયમ કો. વિ. પી.જે. પપ્પુ, ૧૯૬૬ (૧) એસ.સી.આર. ૪૬૧ તરફ દોર્યું હતું.

૩૦. અમે આ દલીલને માન્ય રાખવા અસમર્થ છીએ. અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને અનેક વર્ગોમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે. મહત્વપૂર્ણ વર્ગો આ મુજબ છે: (૧) પ્રાદેશિક અથવા સ્થાનિક અધિકારક્ષેત્ર; (૨) નાણાકીય અધિકારક્ષેત્ર; અને (૩) વિષયવસ્તુ પરનું અધિકારક્ષેત્ર. જ્યાં સુધી પ્રાદેશિક અને નાણાકીય અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન છે, તેવા અધિકારક્ષેત્ર અંગેનો વાંધો શક્ય તેટલી વહેલી તક પર અને કોઈપણ સ્થિતિમાં મુદ્દાઓના નિર્ધારણ સમયે અથવા તે પહેલાં ઉઠાવવો આવશ્યક છે. આ મુદ્દા પર કાનૂની સ્થિતિ સુસ્થાપિત છે કે જો એવો વાંધો શરૂઆતમાં ઉઠાવવામાં ન આવે, તો ત્યારબાદના તબક્કે તેને ઉઠાવવા દેવામાં આવી શકતો નથી. જોકે, વિષયવસ્તુ સંબંધિત અધિકારક્ષેત્ર સંપૂર્ણપણે ભિન્ન છે અને તે અલગ આધાર પર સ્થિત છે. જ્યાં કોઈ અદાલતને કાયદા, અધિકારપત્ર અથવા આયોગ દ્વારા લાદવામાં આવેલી કોઈ મર્યાદાને કારણે દાવાના વિષયવસ્તુ પર અધિકારક્ષેત્ર ન હોય, ત્યાં તે કેસ અથવા બાબત હાથ ધરી શકતી નથી. અધિકારક્ષેત્ર વિનાની અદાલત દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલ આદેશ રદબાતલ છે.

૩૪. હાલનો મામલો કરારના વિશિષ્ટ પાલન અને અચળ સંપત્તિના કબજા સાથે સંબંધિત છે. કલમ ૧૬ આવા કેસો તથા તેવી દાવાઓ કઈ સક્ષમ અદાલતમાં દાખલ કરી શકાય તે અંગેના અધિકારક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત છે. ઉક્ત જોગવાઈ મુજબ, દાવો તે સ્થળે દાખલ કરી શકાય

જ્યાં સંપત્તિ આવેલી હોય. સંપત્તિ જ્યાં આવેલી હોય તે અદાલત સિવાય કોઈ અન્ય અદાલત એવો દાવો સ્વીકારી શકતી નથી. તેથી, કરારના પક્ષકારો વચ્ચે કોઈ કરાર થયેલો હોય તો પણ તેની કોઈ અસર થતી નથી અને તેનો અમલ કરાવી શકાય નહીં.

૩૭. હાલના કેસમાં, દિલ્હી અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર નથી, કારણ કે મિલકત તે અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની અંદર આવેલી નથી. તેથી, વાદપત્ર યોગ્ય અદાલતમાં રજૂ કરવા માટે વાદીને પરત કરવાનો આદેશ પસાર કરવામાં નીચલી અદાલત યોગ્ય હતી. તેથી, ભલે વાદી આ રજૂઆત કરવામાં યોગ્ય હોય કે પ્રતિવાદીઓએ દિલ્હી અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને સ્વીકાર્યું હતું અને મૂળ લેખિત જવાબમાં તેમણે એ સ્વીકાર્યું હતું કે દિલ્હી અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર હતું અને લેખિત જવાબમાં થયેલા સુધારા પછી પણ અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત પરિચ્છેદ યથાવત્ રહ્યો હતો, એટલે કે દિલ્હી અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર હતું, છતાં તે પ્રતિવાદીઓના અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને પડકારવાના હક્કને છીનવી શકતું નથી અને ન તો તે દિલ્હી અદાલતને એવો અધિકારક્ષેત્ર આપી શકે, જે તેને પ્રાપ્ત જ નહોતો. કારણ કે દાવો કરારના વિશિષ્ટ પાલન માટે તથા દિલ્હી અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની બહાર આવેલી અચલ મિલકતના કબજા માટે હતો, તેથી નીચલી અદાલતે પોતાને અધિકારક્ષેત્ર નથી એવો નિષ્કર્ષ આપ્યો તે યોગ્ય હતો. ”

પર. મારા મતાનુસાર, હર્ષદ ચીમનલાલ મોદી (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતનો નિર્ણય અપીલકર્તાઓને કોઈ ઉપયોગી થતો નથી.

૫૩. હું આ નિષ્કર્ષે પહોંચ્યો છું કે દિવાની અદાલતે પસાર કરેલો અને નીચલી અપિલી અદાલતે યથાવત્ રાખેલો હુકમનામો અધિકારક્ષેત્ર વિના આપવામાં આવ્યો છે એવું કહી શકાય નહીં અને તેથી તે રદબાતલ ગણાવી શકાય નહીં.

૫૪. ઉપરોક્ત બાબત મને સેકન્ડ અપીલના મેમોરેન્ડમમાં કાયદાના મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો તરીકે રચવામાં આવેલા અન્ય ત્રણ પ્રશ્નોની તપાસ કરવા તરફ દોરી જાય છે.

૫૫. મારા મત મુજબ, તેમને કાયદાના મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો તરીકે ગણાવી શકાય નહિ. વધુમાં વધુ, તેમને કાયદા અને હકીકતના મિશ્ર પ્રશ્નો તરીકે ગણાવી શકાય.

૫૬. આ સંદર્ભમાં, નીચલી અદાલતે નોંધેલા નિષ્કર્ષોને હું અવશ્ય તપાસવા જોઈએ.

"(૯.૪) પ્રતિવાદીઓએ આંક-૧૫ પર રજૂ કરાયેલા તેમના લેખિત નિવેદનમાં લીધેલા તથ્યો અને બચાવને સાબિત કરવા માટે શપથ ઉપર કોઈ પુરાવો રજૂ કર્યો નથી અથવા કોઈ દસ્તાવેજી પુરાવો ઉત્પન્ન કર્યો નથી. વધુમાં, પ્રતિવાદીના વર્તનને પણ ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ની કલમ-૮ હેઠળ ધ્યાનમાં લેવું આવશ્યક છે, કારણ કે પ્રતિવાદીએ જણાવ્યું છે કે અરજદારએ તેની સાથે છેતરપિંડી કરી છે, પરંતુ નોંધ પર એવો કોઈ તથ્ય નથી કે તેણે અરજદાર વિરુદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવી હોય અથવા કોઈ કાર્યવાહી શરૂ કરી હોય. વધુમાં, પ્રતિવાદી અરજદાર તથા સાક્ષીઓની જુબાનીમાં પણ એવો કોઈ તથ્ય

સાબિત કરી શક્યો નથી. ઉપરાંત, નોંધ પરના મૌખિક તેમજ દસ્તાવેજી પુરાવાને ધ્યાનમાં લેતાં, એવું નિષ્કર્ષ આવે છે કે પ્રતિવાદી પોતાની વિરુદ્ધ નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ અધિનિયમની કલમ – ૧૧૮(એ) હેઠળ ઊભી થતી ધારણાનો પ્રતિબંધન કરી શક્યો નથી. ઉપર મુજબ અદાલતે ચર્ચા કર્યા પ્રમાણે, પ્રતિવાદીઓ એ સાબિત કરી શક્યા નથી કે આ કેસના પ્રતિવાદીઓએ સુરક્ષારૂપે પ્રોમિસરી નોટો આપી હતી અને અરજદારએ તેનો દુરુપયોગ કર્યો હતો. અરજદારની તથા તેમના દ્વારા તપાસવામાં આવેલા સાક્ષીની જુલાનીમાં પ્રતિવાદીઓ તેમના પક્ષમાં કોઈ તથ્ય સાબિત કરી શક્યા નથી.

આથી, ઉપર અહીં અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલી ચર્ચા મુજબ મુદ્દા ક્રમાંક ૧ નો જવાબ હકારાત્મક આપવામાં આવે છે, જ્યારે મુદ્દા ક્રમાંક ૨ નો જવાબ નકારાત્મક આપવામાં આવે છે.

મુદ્દો ક્રમાંક ૩:—

(૧૦) અરજદાર મંગળસિંગ શ્યામસિંગ ગિલે આંક-૨૦ના શપથપૂર્વકના નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે અરજદારે રૂપિયા ૧,૦૦,૦૦૦/- તા. ૦૫/૦૧/૨૦૦૫ના રોજ અને રૂપિયા ૧,૦૦,૦૦૦/- તા. ૧૦/૦૧/૨૦૦૫ના રોજ રોકડમાં આપ્યા હતા. ઉક્ત દાવામાં આંક-૨૫ની વચનચિઠ્ઠીમાં તારીખ ૦૫/૦૧/૨૦૦૫ની છે, જ્યારે આંક-૨૬ની વચનચિઠ્ઠીમાં તારીખ ૧૦/૦૧/૨૦૦૫ની છે. વચનચિઠ્ઠીના લખાણને ધ્યાનમાં લેતાં, તેમાં જણાવેલ છે કે “મંગણી કરવામાં આવે ત્યારે નાણાં પરત કરવામાં આવશે”. અરજદારે વર્તમાન દાવો તા. ૧૨/૦૨/૨૦૦૭ના રોજ દાખલ કર્યો છે. મર્યાદા અધિનિયમના અનુચ્છેદ – ૩૫ની કાનૂની

જોગવાઈને ધ્યાનમાં લેતાં, અરજદારે વર્તમાન દાવો ત્રણ વર્ષની અંદર દાખલ કર્યો છે, તેથી અરજદારનો દાવો મર્યાદા અવધિની અંદર છે. અરજદારનો દીવાની દાવો મર્યાદા અધિનિયમની કલમ-૩થી અપરોધિત નથી, તેથી મુદ્દા ક્રમાંક ૨નો જવાબ આ અદાલત દ્વારા નકારાત્મક આપવામાં આવે છે. મુદ્દા ક્રમાંક ૪ અને ૫:-

(૧૧) અદાલત દ્વારા ઉપર અહીં ચર્ચા કરવામાં આવી તેમ, વાદીને પ્રતિવાદીઓ પાસેથી રૂ.૨,૦૦,૦૦૦/- વસૂલ કરવાની હકદારી છે. વધુમાં, વાદીએ પ્રતિવાદીને રૂ.૧,૦૦,૦૦૦/- આપ્યા હતા અને તેના પ્રતિઉત્તરરૂપે પ્રતિવાદીએ ૦૫/૦૧/૨૦૦૫ના રોજ વચનપત્ર આપ્યું હતું અને તેથી વાદીએ ૦૬/૦૧/૨૦૦૫થી ૦૫/૦૨/૨૦૦૭ સુધીના ૨૫ મહિનાના ગાળામાં વાર્ષિક ૧૮% દરે એકત્રિત થયેલ રૂ.૩૭,૫૦૦/- વ્યાજની માંગણી કરી છે અને વાદી દ્વારા પ્રતિવાદીને વધુ એક રૂ.૧,૦૦,૦૦૦/-ની રકમ આપવામાં આવી હતી, જેના માટે પ્રતિવાદીએ ૧૦/૦૧/૨૦૦૫ના રોજ વચનપત્ર આપ્યું છે, તેથી વાદીએ ૦૬/૦૧/૨૦૦૫થી ૦૫/૦૨/૨૦૦૭ સુધીના ૨૫ મહિનાના ગાળામાં વાર્ષિક ૧૮% દરે એકત્રિત થયેલ રૂ.૩૭,૫૦૦/- વ્યાજની માંગણી કરી છે. આ રીતે કુલ વ્યાજની રૂ.૭૫,૦૦૦/- અને રૂ.૨,૦૦,૦૦૦/- મળીને કુલ રૂ.૨,૭૫,૦૦૦/-ની માંગણી કરવામાં આવી છે. આ તબક્કે અદાલત નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ-૩૪ની કાનૂની જોગવાઈઓ પર વિચાર કરવો યોગ્ય માને છે. આંક-૨૫ અને ૨૬ના વચનપત્રોમાં વ્યાજ અંગે કોઈ ઉદ્દેશ કે કરાર નથી. ઉપર અદાલત દ્વારા મુદ્દા ક્રમાંક ૧ અને ૨માં ચર્ચા કરવામાં આવી તેમ, આ કેસનો વાદી પ્રતિવાદીઓ પાસેથી રૂ.૨,૦૦,૦૦૦/- (માત્ર રૂપિયા બે લાખ) મેળવવાનો હકદાર છે. વધુમાં, નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની

કલમ-૩૪ની કાનૂની જોગવાઈઓ ધ્યાનમાં લેતાં, દાવો દાખલ થયાની તારીખથી વાસ્તવિક ચુકવણી સુધી રૂ.૨,૦૦,૦૦૦/- પર વાર્ષિક ૯% વ્યાજ આપવા બાબતનો આદેશ કરવો ન્યાયસંગત અને યોગ્ય જણાય છે. વધુમાં, નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ-૩૫ની કાનૂની જોગવાઈઓ ધ્યાનમાં લેતાં, પ્રતિવાદીઓની તરફથી થયેલી ભૂલના કારણે વાદીને હાલનો દાવો દાખલ કરવો પડ્યો હોવાથી, વાદીને ખર્ચ આપવાનો હુકમ કરવો ન્યાયસંગત અને યોગ્ય જણાય છે. આ પરિસ્થિતિઓમાં, આ અદાલતે મુદ્દા ક્રમાંક ૪નો જવાબ અંશતઃ હકારાત્મક આપ્યો છે, જ્યારે મુદ્દા ક્રમાંક ૫ના જવાબરૂપે નીચે મુજબનો હુકમ કરવામાં આવે છે. ”

૫૭. ઉપરોક્ત તારણોને નીચલી અપીલી અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ આપીને સમર્થન આપ્યું :

“(૧૩) આંક-૨૦ મુજબ વાદીએ પોતાની સાક્ષી આપી છે. તેણે શપથપૂર્વકની જુબાની દરમિયાન પોતાના દાવામાં જણાવાયેલા તમામ તથ્યોનો પુનરોચ્ચાર કર્યો છે અને વધુમાં એવું જણાવ્યું છે કે તે ૩૧-૦૧-૨૦૦૩ના રોજ નિવૃત્ત થયો હતો. પ્રતિવાદીઓના પુત્ર-પુત્રીના લગ્ન ૧૪-૦૨-૨૦૦૫ના રોજ થવાના હતા અને તેથી તેમને નાણાંની જરૂરિયાત હોવાથી તેઓ વાદી પાસે આવ્યા હતા અને જાન્યુઆરી-૨૦૦૫માં રૂપિયા ૨,૦૦,૦૦૦/- માગ્યા હતા. વાદીએ તેમને રૂપિયા બે લાખ આપ્યા હતા. તેણે ૦૫-૦૧-૨૦૦૫ના રોજ રૂપિયા ૧,૦૦,૦૦૦/- અને ૧૦-૦૧-૨૦૦૫ના રોજ રૂપિયા ૧,૦૦,૦૦૦/- આપ્યા હતા. તેના બદલામાં પ્રતિવાદીઓએ બે પ્રોમિસરી નોટો લખી આપી હતી. ઉક્ત પ્રોમિસરી નોટો આંક-૨૫

અને આંક-૨૬ પર રજૂ કરવામાં આવી છે. ઉક્ત પ્રોમિસરી નોટો જોતા, પ્રતિવાદીઓએ આવક સ્ટેમ્પ પર સહી-અંગૂઠાનો છાપ મૂક્યો છે અને તેમણે રૂપિયા બે લાખ, એટલે કે ૦૫-૦૧-૨૦૦૫ના રોજ રૂપિયા ૧,૦૦,૦૦૦/- અને ૧૦-૦૧-૨૦૦૫ના રોજ રૂપિયા ૧,૦૦,૦૦૦/- ઉધાર લીધા હોવાનું સ્વીકાર્યું છે. પ્રોમિસરી નોટોમાં તેમની સહી કરવામાં આવી નથી તે બાબતે પ્રતિવાદીઓએ કોઈ વાંધો ઉઠાવ્યો નથી.

(૧૪) હવે, પ્રતિવાદી દ્વારા વાદીની કરવામાં આવેલી જુબાનીને ધ્યાનમાં લેતાં, વાદીએ આ વાત નકારી છે કે પ્રતિવાદીઓએ કોઈ રકમ ઉછીની લીધી નથી. સમગ્ર જુબાનીને જોતા, પ્રતિવાદી તરફથી માત્ર સૂચક પ્રશ્નો જ પૂછવામાં આવ્યા હતા, જેને વાદીએ નકારી કાઢ્યા હતા. તેથી, આવા સૂચક પ્રશ્નોમાં સમાયેલ તથ્યોને સાબિત કરવાનો પુરાવાનો ભાર પ્રતિવાદીઓ પર આવે છે. પરંતુ, પ્રતિવાદીઓએ ઉક્ત તથ્યો સાબિત કરવા માટે કોઈ પ્રયત્ન કર્યા નથી.

(૧૫) વધુમાં, ઊલટતપાસ દરમિયાન પ્રતિવાદીઓ તરફથી એ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે, “હું રહાભાઈ ભરવાડને ઓળખું છું. આ સત્ય છે કે રહાભાઈ ભરવાડને સાક્ષી તરીકે પોતાની સહી કરવા કહેવામાં આવ્યું હોવાથી, તેમણે આંક-૨૫ અને આંક-૨૬ માં પોતાની સહીઓ કરી હતી”. વાદી એ નકારે છે કે રહાભાઈની હાજરીમાં આ વ્યવહાર થયો હતો. તેણે એ પણ નકાર્યું છે કે તેણે વ્યાજ વસૂલ કરીને પ્રતિવાદીને રૂપિયા ધીર્યા હતા.

(૧૬) તેથી, આંક-૩૨ પરના અરજદાર તથા અરજદારના સાક્ષી રહાભાઈના જબાનબંધીના અવલોકન પરથી, અરજદાર પ્રતિવાદીને

રોકડ રૂપે રૂપિયા બે લાખ આપ્યાની હકીકત સાબિત કરવામાં સમર્થ રહ્યો છે. ઉપરોક્ત ચર્ચા અનુસાર, પ્રતિવાદીએ અરજદારની જુબાની દરમિયાન માત્ર માર્ગદર્શક પ્રશ્નો જ પૂછ્યા છે. પરંતુ, તેણે પોતાનો કેસ સાબિત કરવા માટે કોઈ પુરાવો રજૂ કર્યો નથી.

(૧૭) નોંધપોથીને ધ્યાનમાં લેતાં, વાદીએ દિનાંક ૦૫-૦૫-૨૦૧૬ના રોજ આંક-૩૩ દ્વારા પુરાવા બંધ કરવા માટે પુરસિસ રજૂ કરી છે. તે બાદ, પ્રતિવાદીઓના વકીલ તથા હાલના અપીલકર્તાએ આંક-૩૬ દ્વારા એવી પુરસિસ રજૂ કરી છે કે તપાસવા માટે કોઈ સાક્ષી કે પુરાવો બાકી નથી અને તેથી પુરાવા બંધ કરવાની પુરસિસ રજૂ કરવામાં આવે છે. આમ, સમગ્ર હકીકતોને ધ્યાનમાં લેતાં, પ્રતિવાદીએ પોતાના પુરાવાના ભારને અન્યત્ર ખસેડવા માટે કોઈ પુરાવો રજૂ કર્યો નથી અને મારા મત પ્રમાણે વાદીએ પોતાની તરફથી રજૂ કરાયેલા પુરાવાના આધારે પોતાનો કેસ સાબિત કરવામાં સફળતા મેળવી છે, અને હું એવું ઠેરવું છું કે વાદીનો દાવો મંજૂર કરતો નીચલી અદાલતનો કરાયેલ આદેશ ન્યાયસંગત અને યોગ્ય છે અને ઉક્ત આદેશમાં ભૂલનો લેશમાત્ર પણ અંશ નથી.

(૧૮) ઉપરોક્ત ચર્ચા મુજબ, પ્રતિવાદીએ મૂળવાદી તથા તેના સાક્ષીની જુબાની કરી છે અને પ્રતિવાદીના વકીલે આંક ૩૬ મુજબ સમાપન પુરસિસ રજૂ કરી છે. રોજકામ જોતા, તે હાલના અપીલકર્તા એટલે કે પ્રતિવાદીની રજૂઆતની સુનાવણી અંગે તા. ૧૭-૦૮-૨૦૧૬ની નોંધ છે અને ઉક્ત રજૂઆતની સુનાવણીનો ઉલ્લેખ ચુકાદામાં પણ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી, પ્રતિવાદીએ મૂળવાદીને મદદરૂપ થવાના હેતુથી પુરાવા રજૂ કરવાની તક આપ્યા વિના

બળજબરીપૂર્વક સમાપન પુરશિસ લેવામાં આવી હતી એવી નોંધવહિના વિરોધી હકીકતો દર્શાવી પોતાની નિષ્ફળતા ઢાંકવા અદાલતની સહાનુભૂતિ મેળવવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો છે.

(૧૯) આ રીતે, વર્તમાન અપીલકર્તાએ અપીલ મેમો તથા લેખિત રજૂઆતોમાં એકતરફી તથ્યો દર્શાવ્યા છે. જો અપીલકર્તા પર યોગ્ય રકમનો દંડ લાદવામાં નહીં આવે, તો સામાન્ય ક્રમે અદાલત વિરુદ્ધ નોંધપોથીને વિરોધી આક્ષેપો કરવામાં આવશે. તેથી, નોંધપોથીને વિરોધી આક્ષેપોના સંદર્ભમાં વર્તમાન અપીલકર્તા પર યોગ્ય રકમનો દંડ લાદવો ન્યાયસંગત જણાય છે.

(૨૦) આ રીતે, ઉપરોક્ત ચર્ચાના અંતે, નીચલી અદાલતે અરજદાર દ્વારા નીચલી અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલા પુરાવાના આધારે અરજદારનો દાવો આંશિક રીતે મંજૂર કરતાં પસાર કરેલો આદેશ યોગ્ય, ન્યાયસંગત અને કાયદેસર હોવાનું માનતાં, તેમજ અપીલકર્તા એ વાત સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ ગયો હોવાનું માનતાં કે પ્રતિવાદી- હાજર અપીલકર્તાઓના હસ્તાક્ષર-અંગૂઠાનો છાપ ખાલી ફોર્મ અને ખાલી વચનપત્રો પર લેવામાં આવ્યો હતો અને અપીલકર્તાને હાલના પ્રતિવાદી તરફથી કોઈ રકમ પ્રાપ્ત થઈ નહોતી, મુદ્દા નં. ૧ અને ૨ નકારાત્મક ઠરાવવામાં આવે છે. જ્યારે, પ્રતિવાદી-મૂળ અરજદાર એ વાત સાબિત કરવામાં સફળ થયો હોવાનું માનતાં કે હાલના અપીલકર્તાએ પ્રતિવાદી-મૂળ અરજદારને રૂ. બે લાખ રૂપિયા ઉધાર આપ્યા હતા, તેથી મુદ્દો નં. ૩ હકારાત્મક ઠરાવવામાં આવે છે. અરજદારનો દાવો આંશિક રીતે મંજૂર કરતો નીચલી અદાલતનો આદેશ ખોટો, ભૂલભર્યો અને રદ કરવા યોગ્ય નથી, તેથી તેમાં કોઈ હસ્તક્ષેપ

આવશ્યક નથી અને તે અનુસાર મુદ્દા નં. જનો નિર્ણય નકારાત્મક આપવામાં આવે છે.”

૫૮. મારા મત મુજબ, નીચેની બંને અદાલતો દ્વારા નોંધાયેલા સમવર્તી નિષ્કર્ષો, જેઓએ પ્રતિવાદીઓને અરજદારને હુકમનામા મુજબની રકમ ચૂકવવાની જવાબદારી નિર્ધારિત કરી છે, તેમને તર્કવિરુદ્ધ અથવા કાયદાની દૃષ્ટિએ ભ્રામક કહી શકાતાં નથી. સંહિતાની કલમ ૧૦૦ હેઠળની આ સેકન્ડ અપીલમાં આ બાબતમાં નીચેની બંને અદાલતોના સમવર્તી નિષ્કર્ષોમાં હસ્તક્ષેપ કરવા માટે મને કોઈ યોગ્ય કારણ દેખાતું નથી.

૫૯. ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં રાખીને, આ સેકન્ડ અપીલ નિષ્ફળ જાય છે અને તેથી તે અહીંથી નામંજૂર કરવામાં આવે છે.

૬૦. સેકન્ડ અપીલના નામંજૂર થવાને ધ્યાનમાં રાખતા, સંબંધિત દિવાળી અરજી જીવંત રહેતી નથી અને તે અનુસાર તેનો નિકાલ કરવામાં આવે છે.

(જે.બી. પારડીવાલા, ન્યાયમૂર્તિ)

*The translation of this judgment has been provided by M/s.
Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.*

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.